FEROZ AHMAD

Türkçesi: Yavuz Alogan

Modern Türkiye'nin Oluşumu

FEROZ AHMAD

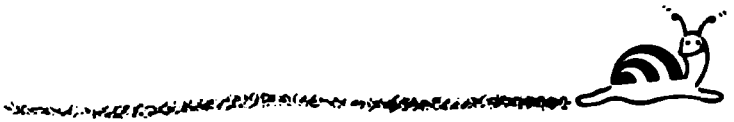
Modern Türkiye'nin Oluşumu

sarmal YAYINEVİ

FEROZ AHMAD

MODERN TÜRKİYE'NİN OLUŞUMU

Türkçesi: Yavuz Alogan

SARMAL YAYINEVİ
Babıali Cad. Pak Han No:16/4 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: (0212) 522 45 78 - 512 70 20
Fax: (0212) 522 45 78

The Making of Modern Turkey Raulledge
1. Baskı : 1993
2. Baskı : 1994

Yazarı Feroz Ahmad
Türkçesi Yavuz Alogan
Tr. Birinci Baskı Ekim 1995

© 1995
Akçalı Ajans-Türkiye
Türkçe Yayın Hakları Sarmal Yayınevi

Teknik Hazırlık : M. Selim Talay
Kapak : İnci Batuk
Dizgi : Sevgi Kayıhan
Baskı Kayhan Matbaası
Cilt Yalçın Mücellithanesi

İÇİNDEKİLER

Giriş: Türkiye Askeri Bir Toplum mu? 7
Osmanlı Mirası 27
İmparatorluktan Ulusa (1908-1923) 51
Yeni Türkiye: Siyasal Yaşam (1923-1945) 79
Yeni Türkiye: Toplum ve Ekonomi (1923-1945) 107
Çok Parti Bilmecesi: (1945-1960) 147
Askeri Müdahale, Kurumsal Yeniden Yapılanma
ve İdeolojik Siyasetler: (1960-1971) 173
Askeri Müdahale, Sosyal Demokrasi ve
Siyasal Terör: (1971-1978) 209
Askeri Müdahale, Siyasal ve Ekonomik
Yeniden Yapılanma: (1980-1991) 255
Son Söz: Türkiye'nin Bugünü ve Yarını 297

Bedia için

Giriş
Türkiye, Askeri Bir Toplum mu?

1990'ların başında, daha doğrusu son çeyrek yüzyılda Türkiye'nin siyasal durumu üzerine okuyan bir kişi, silahlı kuvvetlerin oynadığı rol karşısında muhtemelen şaşıracaktır. Generaller, Başbakan Süleyman Demirel'in sivil hükümetini 12 Eylül 1980'de kovdular, her türlü siyasal faaliyeti durdurdular, Kasım 1983'te sıkı biçimde denetlenen bir genel seçime izin vermeden önce, yeni bir anayasa ve yeni bir siyasal çerçeve hazırladılar. Sonuç olarak iktidar, bir parti kurarak girdiği seçimleri kazanan sivil bir başbakana, Turgut Özal'a devredildi ve Türkiye'nin yeniden demokrasi yoluna sokulduğu görüldü. Ne var ki, 1982 Anayasası'nın öngördüğü ve Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in, yani 1980 darbesine önderlik eden generalin kullandığı cumhurbaşkanlığı yetkileri, silahlı kuvvetlerin siyasal faaliyeti sürekli gözetim altında tutmasını sağladı. Ayrıca sıkıyönetim sivil yönetime geçildikten sonra da uzun süre yürürlükte kaldı ve ancak askeri denetimi kolaylaştıracak şekilde, aşamalar halinde kaldırıldı.

1980 askeri darbesi, pek çok gözlemcinin -yabancı ve Türk- Türkiye'nin siyasal yaşamında ve tarihinde ordunun rolü üzerinde durmasına yol açtı. Ordu'nun Mart 1971'de ve daha önce, Mayıs 1960'da yaptığı müdahalelere dikkat çekildi. Her on yılda bir uygulanan açık bir müdahale modelinin var olduğu görülüyordu. Buna göre askerler her on yılda bir yolsuzluklara bulaşmış ye-

tersiz politikacıların yarattıkları karışıklığı düzeltmek için istemeye istemeye iktidara el koyuyorlardı. 1960'da ordu, anayasayı tamamen gözardı ederek ülkeyi yöneten ve parlamentoda sahip olduğu ezici çoğunluğa dayanarak uygulamalarını haklı çıkaran Adnan Menderes'in Demokrat Parti'sini devirdi. Mart 1971'de Yüksek Askeri Komuta kademesi, Süleyman Demirel'i istifaya zorladı ve on yıl sonra, Eylül 1980'de, aynı şeyi bir kez daha yaptı. İlk müdahale anayasayı savunma gerekçesiyle haklı çıkarıldı. Öteki iki olayda hükümetler zayıf ve yetersiz olarak betimlendiler, anarşi ve istikrarsızlığın kaynağı olarak görüldüler. Bu durum silahlı kuvvetlerin bekçiliğini yaptığı devletin temellerini tehdit ediyordu.

Askeriye'nin iç siyasette oynadığı rolü açıklamak için kullanılan mevcut koşullardan ayrı olarak, bu müdahalecilik, Osmanlı-Türk tarihi bağlamında da haklı çıkarıldı. Osmanlı İmparatorluğu'nun, Avrupa, Asya ve Afrika'da geniş bölgeleri fetheden ve hattâ iki kez, 1529 ve 1683'de, Viyana kapılarına dayanan büyük bir askeri kuruluş olduğu söylenir. Yeniçeri Ordusu Avrupa'nın kırbacı olmuştu. Ancak gerileme yüzyıllarında aynı ordu bu kez fiilen saray politikasına girdi ve yönetimdeki Sultan'ın düşmanlarından çok bizzat Sultan'a yönelik bir tehdit oluşturdu. Yeniçeriler (*ulemâ*) denilen din adamlarıyla ittifak kurarak reforma karşı muazzam bir engel oluşturdular. Onsekizinci yüzyıl sonuyla ondokuzuncu yüzyılın reformcu Sultanları hastalanan devletlerinin kurumlarını modernleştirmeye başladıklarında, ilk olarak orduyu ele aldılar. Sonuç olarak Batı'yı örnek alan askeri okullar ve akademiler kuruldu ve bu kurumlardan kendilerini devletin ve imparatorluğun selametine adamış yeni bir reformcu subaylar kuşağı çıktı.

Ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde bu subaylar da siyasallaştılar. Yüksek düzeyli sivil görevlilerle gizli ilişkiler kurdular ve hazırladıkları anayasayı 1876'da Sultan'a zorla kabul et-

tirdiler. Daha sonra Sultan II. Abdülhamit (1876-1909) anayasayı rafa kaldırıp ülkeyi bir despot olarak yönetmeye başladığında, subaylar, onu devirmek ve anayasal hükümeti yeniden kurmak için planlar hazırlamaya başladılar. 1889'da İttihat ve Terakki Komitesi (İTK) olarak bilinen bir gizli dernek kurdular. Modern Türk tarihinde, hepsi önemli siyasal roller oynayan, Enver Paşa, Cemal Paşa ve Mustafa Kemal Atatürk bu derneğin üyeleriydi. Ordu içinde İTK önderliğindeki ayaklanma Haziran-Temmuz 1908'de gerçekleşti ve sonuç olarak Abdülhamit otuz yıl kadar önce rafa kaldırdığı anayasayı yeniden yürürlüğe koymak zorunda kaldı. Bu hareket, on yıl boyunca devam eden ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğramasıyla sonuçlanan Jön Türk devriminin başlangıcıydı.

Yenilgi durumunda bile Büyük Güçler'in ve onların himayesi altındaki güçlerin istila ve işgaline direnebilecek yegâne örgütlü gücün Türk ordusu olduğu görülüyordu. Mayıs 1919'da Yunan ordusunun İzmir'e asker çıkarması ve batı Anadolu'yu istila etmesinin ardından, General Mustafa Kemal'in önderliğindeki ulusalcı güçler bir direniş hareketi örgütlemeye başladılar. Birçok cephede üç yıl süren şiddetli bir mücadeleden sonra ulusalcılar, bütün Anadolu'da kendi otoritelerini kurmayı başardılar. Savaş meydanlarında kazanılan zaferleri diplomatik başarılar izledi. Temmuz 1923'de imzalanan ve Türkiye'nin yeni sınırlarının uluslararası alanda tanınmasını sağlayan Lausanne Antlaşması bu başarıların zirvesiydi. 29 Ekim'de çoğunluğunu askerlerin oluşturduğu ulusalcı önderlik cumhuriyeti kurdu ve yeni bir Türkiye ile yeni bir Türk oluşturma süreci başladı.

Osmanlı döneminden günümüze kadar Türk tarihinde ve siyaset hayatında ordunun taşıdığı önem makul bir süreklilik gösterir. Böylece ordu dünya görüşünü asla değiştirmeyen, toplumun üzerinde duran ve ondan bağımsız bir kurum olarak görülür. Bu anlayış, aynı zamanda, modern Türk tarihi ve siyaseti hakkında daha

iyi ve daha derin bir kavrayış sağlayan, çoğu kez sert ve dramatik olan değişiklikleri belirsizleştirme eğilimi gösterir. Kuşkusuz her ulusun tarihinde süreklilik gösteren bir çizgi vardır ve geçmişten tam bir kopuş nadiren görülür. Ancak dönüm noktalarını gözden kaçırmamak önemlidir. Bu özellikle Türkiye örneği için geçerlidir. Bu ülkede, özellikle cumhuriyetin kurucuları, geçmişten kopmak için sürekli çaba göstermişlerdir. Atatürk, kurmakta oldukları rejimin, Osmanlı devletiyle hiçbir ortak özellik taşımadığını ve çürümüş geçmişten tam bir kopuşu ifade ettiğini vurgulardı.

Ne var ki, modern Türkiye tarihinde bir başka süreklilik çizgisi vardır ve bu çizgi çağdaş durumu askeri müdahale faktörüne kıyasla daha iyi anlamamıza yardımcı olur. Bu, Türklerin kendi imparatorluklarına, sanayileşme aşamasındaki Britanya ve Avrupa'nın hâkim olduğu oluşum halindeki dünya ekonomisinde bir yer bulma konusunda, ondokuzuncu yüzyılın başlarında gösterdikleri kararlılıktı. Başlangıçta Sultanlar Batı'nın giderek artan meydan okuyuşuna sadece modern bir ordu kurarak karşı koyabileceklerini sanıyorlardı. Ancak ondokuzuncu yüzyılda hâkim sınıflar Batı'dan gelen baskıya sadece askeri araçlarla direnemeyeceklerini anladılar. Direnebilmek için, modern ordunun sadece bir parçasını oluşturacağı modern bir siyasal, toplumsal ve ekonomik yapı kurmak zorunda olduklarını gördüler.

Türkler, Avrupa devrimlerinin serbest bıraktığı güçleri gözlemlediler ve modern-öncesi Osmanlı siyasal ve toplumsal yapılarının, modern toplumların şiddetli saldırısı karşısında yaşamlarını sürdüremeyeceklerini öğrendiler. İmparatorluk zamana uymak, ne özel mülkiyetin kutsallığını ne de mülk sahibi sınıfların itibar ve şerefini tanıyan kendi "doğu despotizmi"ni terk etmek zorunda kaldı. Sultan'ın mutlak yetkilerinden vazgeçmeye ve teba'nın bazı temel hak ve özgürlüklerden yararlanmasını kabul etmeye ikna edilmesi gerekti. Bu kısmen 1839 ve 1856 imparatorluk fermanları ve 1876 Anayasası'yla gerçekleştiridi.

Bu reformlar, bürokrasinin dışında bunlardan yararlanabilecek önemli bir yerli toplumsal tabaka olmadığı için ancak kısmen başarılı oldu. Eski düzen tarafından kısıtlandığını hisseden ve kendi dünyasını kurmak için gayret gösteren bir Türk burjuvazisi henüz yoktu. Bu dönemde Sultan'ın para ve ticaret işlerine giren teba'ının çoğu, güçlü bir Osmanlı devletinden çok, Büyük Güçler'den birinin koruması altında yaşamayı tercih eden gayri Müslimlerden oluşuyordu. Ayrıca, Fransız Devrimi'nin bir sonucu olarak ulusçuluk, Müslüman halklar arasında henüz yaygın olmasa da Osmanlı topraklarına girmişti. Balkanlar'daki Hıristiyan cemaatler yabancı hâkimiyetinden kurtulmak istiyorlardı ve Yunanlılar, 1829'da bir ulusal devlet kurmayı başardılar. Öteki ulusallıklar Yunanistan'ı izlediler ve kendi özlemlerini gerçekleştirmek için mücadele ettiler. Sırbistan, Bulgaristan ve Arnavutluk da aynı şekilde kendi ulusluklarını kazandılar. Ermeniler ve Kürtler ise, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra (Siyonistlerin aksine) hiçbir büyük güç davalarına sahip çıkmadığı ve devlet kurmaları için manda biçiminde bir koruma sağlamadığı için başarısızlığa uğradılar. Nihayet Türkler de mücadeleye atıldılar, büyük kayıplara malolan bir savaş verdiler ve kendi devletlerini kurdular.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında ve ulusal devletin kuruluşu sırasında ordunun oynadığı rol kritikti. Ancak şu nokta belirtilmelidir ki, bu kurum, önceleri hâkim elitin siyasetlerini, daha sonra çöküş halindeki bir toplumun gerilimlerini yansıtan sürekli bir değişim süreci içindeydi.

1826'da Yeniçeri Ordusu'nun yerini alan "Yeni Ordu" (*Nizâm-ı Cedid*) Sultan II. Mahmut'un (1807-1839) ve ona tavsiyelerde bulunan yüksek Babıâli memurlarının eseriydi. Bunların amacı Avrupa ölçülerinde modern bir savaş gücü kurmaktı. Bu savaş gücü, Grek devrimcilerine karşı koyabilmek için en azından kendi vasalları olan Mısırlı Mehmed Ali'nin ordusu kadar yetenekli olmalıydı. Sultan yeni ordusunu eğitmek için yabancı danışmanlara

güvenmek zorunda olduğunu kısa süre içinde anladı. 1836'da ordunun sorunlarını incelemeleri ve gerekli reformlar için tavsiyede bulunmaları için Britanyalı subayları davet etti. Ruslar'dan gelen baskı nedeniyle Britanyalılar'ın yerini, Helmut von Moltke'nin komutası altında bir Prusya heyeti aldı. Kırım Savaşı'ndan (1853-1856) sonra Babıâli orduda reform için Fransızları, donanmada reform için de Britanyalılar'ı davet etti. Askeri okullarda artık, eski rejimin geleceği için çok tehlikeli olan liberalizm ve ulusçuluk fikirlerini de beraberlerinde getiren Fransızlar öğretmenlik yapıyorlardı.

1879'da Berlin Kongresi'nin ardından ve Almanya'nın büyük bir güç olarak ortaya çıkışıyla birlikte, Sultan, Berlin'den askeri bir heyet göndermesini rica etti. Amaç, imparatorluğun işlerine müdahale eden öteki Güçler'i dengelemekti. Albay Colmar von Goltz'un başkanlığındaki yeni heyet 1882'de geldi. Bundan sonra Alman etkisi, imparatorluğun Britanya etkisine girdiği 1908 Jön Türk Devrimi'ne kadar sürekliliğini korudu. Ancak Alman etkisi Balkan Savaşı'nda (1912-1913) uğranılan yenilgilerden sonra yeniden gerçeklik kazandı ve Almanya'nın 1918'de yenilgiye uğramasına kadar hâkimiyetini korudu.

Üzerindeki dış etkiler bir yana, ordunun toplumsal karakterinin de ondokuzuncu yüzyılın son on yıllarında dikkat çekici bir değişikliğe uğramakta olduğu belirtilmelidir. Bu durum sivil bürokrasi için de geçerliydi. Osmanlı ekonomisinin 1870'lerin dünya depresyonundan ağır biçimde etkilendiği bir sırada, ordu ve bürokrasi tabakalaşıyordu ve en üst rütbelere terfi etmek neredeyse imkânsızdı.

Aynı zamanda, daha iyi koşullar altında küçük ticaretle uğraşabilecek pek çok kişi, din kurumunun alt saflarının yanı sıra devlet işlerinde çalışmayı ekonomik bakımdan daha güvenli buluyordu. Mustafa Kemal babası gibi küçük bir tüccar ya da annesinin istediği gibi dini hiyerarşi içinde bir memur olabilirdi.

Bunun yerine, modern eğitim gördüğü, ekonomik güvenlik vaat eden, yeneklerine uygun ilerleme sağlayan orduya girmeye karar verdi.

II. Abdülhamit orduyu siyasallaştırdı ve kendi düşüşüne zemin hazırladı. Hakediş ilkesini ortadan kaldırdı ve görevlileri kişiliğine gösterdikleri sadakat temelinde en yüksek görevlere terfi ettirdi. Böylelikle ordu içinde, modern askeri okullarda eğitim gören, yurtseverlik ruhuyla dolu *mektepli* profesyoneller ile esas olarak Sultan'a bağlılıkları nedeniyle yüksek görevlere getirilen *alaylı* subaylar arasında bir bölünme yarattı.

Küçük rütbeli subaylar ve kamu görevlileri gizli İttihat ve Terakki Komitesi'nin şemsiyesi altında anti-Hamit harekete katıldılar. Hedefleri Hamitçi otokrasiyi devirmek ve 1878'de rafa kaldırılan anayasayı yeniden yürülüğe koymaktı. Temmuz 1908 devrimi bunu gerçekleştirdi. Ancak bu, Jön Türkler'in çoğunlukla mensup oldukları alt orta sınıfları yeni rejimin içinde bir iktidar ve nüfuz konumuna yerleştirmek için tasarlanan toplumsal devrimin sadece başlangıcı olarak görülüyordu. Jön Türkler, yüksek bürokratlar gibi sadece bir anayasal monarşi isteyen, Türk toplumunun bir toplumsal devrimden geçmesi için hiçbir arzu duymayan küçük rütbeli subaylardan ayrılıyorlardı.

Ordu ne monolitik (yekpare) idi ne de birlik içinde hareket ediyordu. Yirminci yüzyılın başlangıcında ordu içindeki en önemli iki grup İTK'ni destekleyen radikal reformcular ile ılımlı liberaller idi. Bu bölünme, İttihatçı subayların Ocak 1913'te iktidarı ele geçirmelerinden önce, anayasal dönemin ilk beş yılı içinde (1908-1913) açıkça görülür. Ordu safları genellikle tutucu, hattâ gericiydi ve Abdülhamit'in otokrasisini geri getirmek için, biri Ekim 1908'de, diğeri Nisan 1909'da olmak üzere iki ayaklanma oldu. Her iki girişim de ezildi. İkinci ve daha tehlikeli olan ayaklanmayı, yurtsever olmakla birlikte İTK'ni ya da radikal toplumsal dönüşüm fikrini desteklemeyen Mahmut Şevket Paşa bastırdı.

Temmuz 1912'de dört yıl önce anayasanın yeniden yürülüğe girmesi için yapılanı andıran bir askeri ayaklanma oldu. Bu kez ayaklananlar İTK yanlısı kabineyi devirmeyi ve liberalleri iktidara geçirmeyi amaçlayan anti-İttihatçı subaylardı. Amaçlarına ulaştılar. Ekim 1912'de Balkan Savaşı patlak vermeseydi, Komite'yi yok etmeyi ve taraftarlarını ordudan temizlemeyi de başarabilirlerdi. Bunu yapabilselerdi, Türkiye'nin tarihi, liberallerin yönetimi altında çok farklı olabilirdi.

Türk ordularının Balkanlar'da uğradığı ağır yenilgiler ve hükümetin teslim olma ve imparatorluğun kaderini büyük güçlerin eline teslim etme isteği, liberallerin itibarlarını kaybetmelerine neden oldu. Bir İttihatçı hükümet darbesiyle devrilmemiş olsalardı, her türlü radikal değişim ve bağımsızlık anlayışını terk edeceklerdi. Liberaller, tıpkı ondokuzuncu yüzyıl reformcuları gibi, Türkiye'nin modern dünyaya girmek için Avrupa'nın tercihan Britanya'nın- rehberliğine ihtiyaç duyduğuna inanıyor (Amerika da Filipinler'i aynı şekilde hazırlıyordu); Britanya'nın Mısır'da uyguladığı türden bir yönetimin, emperyal sisteme yarar sağlayacak şekilde Türkiye'de de uygulanabileceğini düşünüyorlardı.

Ocak 1913'te iktidarı ele geçiren İttihatçılar'ın fikirleri çok farklıydı. Onlar da Avrupa'nın hâkim olduğu dünya sisteminin bir parçası olmak istiyor, ancak kendilerine "Uzak Doğu'daki Japonya" gibi, küçük de olsa eşit ortaklar olarak davranılmasını istiyorlardı. Japon örneğini izleyerek, gerekli gördükleri toplumsal sınıfları olan bir kapitalist toplumu Türkiye'de kurmaya yetecek ölçüde özerklik ve bağımsızlığı sağlamak için çalıştılar. Bu toplumsal mühendisliği gerçekleştirmeden önce, ordunun hayati bir bileşenini oluşturduğu devlet üzerinde tam bir denetim kurmak zorunda olduklarını anladılar.

İttihatçı hükümetin birinci görevi, "birlik ve ilerleme" ideolojisini ordu içinde yaymak ve buna ters düşen bütün fikirleri or-

tadan kaldırmaktı. Birkaç yıl içinde ordunun karakteri önemli ölçüde değişmişti. Bütün subaylara hâki *kalpak* giyme zorunluluğu getirilmekle kalınmamış, İTK'nin önderliğini benimseyemeyeceği düşünülenler. Enver Paşa savaş bakanı olduktan sonra, Ocak 1914'te yapılan bir temizlikle emekliye ayrılmışlardı. İki ay sonra Savaş Bakanlığı bir kararname çıkararak, Osmanlı askeri geleneğinden tamamen kopan ve geleceğin cumhuriyetçi devleti için büyük önem taşıyan bir fikri yürülüğe koydu. Bundan böyle subaylar Sultan'ın huzurunda bile önce kendi alay sancaklarını ve sembollerini selamlamakla yükümlü olacaklardı. Böylece Sultan esas sadakat sembolü olmaktan çıkarıldı.[1]

1913'den sonra Türk ordusu farklı bir kurum olacaktı. Ordu siyasallaşmakla birlikte, bağımsız bir güç olarak siyasetten uzaklaştırıldı ve İttihatçı siyaset için kullanılan bir araca dönüştürüldü. Aslında bu görüşün, Enver'in Türkiye'yi kendi nüfuzunu kullanarak Almanlar'ın safında savaşa sürüklediği, dolayısıyla Enver'in ve ordunun İTK'ni denetledikleri görüşüyle çeliştiği düşünülebilir. Aslında siyaset, Komite'nin sivillerin çoğunlukta, Enver Paşa'nın ise eşitler arasında birinci olduğu iç çevresince belirleniyordu. Unutmamak gerekir ki, Enver'in karizması, onun kısa mesafe koşucularına özgü kişiliğini 1908 Devrimi'nden sonra bir kahraman imgesi geliştirmek için kullanan Komite'nin ürünüydü. Enver Paşa'nın bir Osmanlı prensesiyle yaptığı evlilik bile Komite tarafından Saray'ı etkilemek ve denetlemek için düzenlendi.

Ordunun "ittihatçılaştırılması" modern Türkiye tarihinde büyük bir olaydı. Eski rejim siyasal olarak etkisizleştirildi ve hükümet ile onun ordusu arasındaki çelişki ortadan kaldırıldı. Her iki kurum da aynı sınıfın, Türk alt orta sınıfının eline geçmişti ve bu nedenle her iki kurum da ilk kez aynı reform programını destekleyebiliyordu. Savaş sırasında gerçekleştirilen ve toplumsal hayatın hemen her alanını etkileyen reformların bir sonucu olarak İt-

tihatçılar, 1918'de, Türkiye'yi kapitalizm çağına sokmuş olmakla övünebiliyorlardı.

Ne var ki Türkiye'nin yenilgisi yeni bir durum yarattı. İttihatçı hükümet çöktü ve önderleri ülkeden kaçtılar. Bu koşullarda savaş sırasında gücünü kaybeden eski rejim siyasal boşluğu doldurma girişiminde bulunarak kendisini yeniden kanıtlayabildi. Anadolu'da kendi nüfuzunu kurmak isteyen Britanya, İstanbul'daki Sultan'ın hükümetini, meşruluğunu yeniden kazanacağı ve kendilerine yardımcı olacağı umuduyla destekledi.

Yunan ordusu Mayıs 1919'da İzmir'i işgal etmeseydi, Sultan önceki yetkilerini yeniden kazanmayı başarabilirdi. Ancak işgal ve ülkenin bölünme tehdidiyle karşı karşıya kalması her yerde kendiliğinden direniş hareketinin yükselmesine yol açtı. Kendilerini artık ulusalcılar olarak betimleyen eski İttihatçılar direniş hareketlerinin önderliğini ele geçirmeye başladılar. Sultan bu hareketlere önderlik etmeye çalışsaydı denetimi ele geçirmekte zorluk çekmezdi. Ancak 1918'de tahta çıkan Sultan Vahdettin ne böyle bir rol oynamak istiyordu ne de bunun için gerekli yeteneğe sahipti. Ayrıca eski rejim, moralini tamamen kaybetmişti ve emperyalizme karşı direnişe önderlik edecek yetenekten tamamen voksundu. Sultan'ın, ne kadar küçülmüş olursa olsun ona yönetebileceği bir devlet verdikleri sürece, Paris'teki Büyük Güçler tarafından kaderinin belirlenmesine razı olduğu görülüyordu. Sultan'ın Ağustos 1920'de Sèvres Antlaşması'nı, Türk kitleleri arasında büyük üzüntü yaratmasına ve ulusalcılar tarafından kayıtsız şartsız reddedilmesine rağmen kabul etmesinin nedeni budur.

Ordu bir ikilem içindeydi. İttihatçı hükümetin çöküşünden sonra subayların çoğu, Türkiye'nin hakları için verilen mücadeleye önderlik edeceği umuduyla Sultan'ı izlediler. Vahdettin'in Britanya ile işbirliği yaptığını ve Anadolu'nun bölünmesine razı olduğunu gördüklerinde sadakatleri Mustafa Kemal'in önderlik ettiği ulusalcı davaya doğru yön değiştirdi.

Ordu'nun tahta sadakati İttihatçıların yurtseverliği temel alan siyasetleriyle zayıflatılmıştı; savaş sonrası Türkiye koşullarında ordu, doğal olarak, geleneksel hanedan kimliğinden çok yurtsever-ulusalcı kimliği tercih etti.

Türk ordusu ulusal mücadeleye hayati bir katkıda bulundu, ancak zaferden sonra kurulması gereken rejimin türü hakkında bir mutabakat yoktu. Bazı subaylar anayasal monarşinin dini kurum olan Halifelikle birlikte sürdürülmesini istiyorlardı. Türkiye için Amerikan mandasından bile söz ediliyordu. Ancak savaş sırasında küçük ve gelişmemiş de olsa bir Türk burjuvazisinin oluşmasıyla sonuçlanan gelişmeler karşısında bu öneriler zamanlama bakımından hatalıydı. Artık seküler bir cumhuriyet kurmaya yetecek toplumsal temel vardı ve modernlik yönünde hızla ilerlemeyi ancak böyle bir rejim sağlayabilirdi.

Türkiye Cumhuriyeti 29 Ekim 1923'de kuruldu ve Mustafa Kemal ilk cumhurbaşkanı oldu. Mustafa Kemal'in konumu hâlâ güvenli değildi. Ortadan kaldırılması gereken rakipler ve muhalifler vardı. Bunlar özellikle, ciddi bir tehdit oluşturabilecekleri yerden, yani ordudan geliyorlardı. Bu tehdit 1926'da ortadan kaldırıldı ve en önde giden bazı generaller emekli edildi. Aralarında Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele gibi kişiler vardı. Bunların hepsi ulusal mücadele içinde öne çıkmışlardı. Ordudan ayrılmak ve Atatürk hayatta olduğu sürece siyasetten uzak durmak zorunda bırakıldılar.

Tek parti dönemi (1923-1945) boyunca ordu siyasal hayattan tamamen tecrit edildi. Subaylara, siyasete girmek istiyorlarsa emekliye ayrılmaları söylendi. Pek çoğu emekliliği seçerek yönetimdeki Cumhuriyet Halk Partisi'ne (CHP) girdi. Cumhuriyete üniforma içinde hizmet etmeyi seçenlerin oy kullanmalarına bile izin verilmedi. Orduya cumhuriyet içinde şerefli bir yer verildi, ama aynı zamanda ülkenin toplumsal ve siyasal hayatının dışında tutuldu. 1925'ten 1944'e kadar Genel Kurmay Başkanlığı yapan

Mareşal Fevzi Çakmak böyle bir orduya önderlik etmek için ideal mizaca sahipti. Subayların siyasetle ilgilenmemeleri gerektiğine inanan eski okula mensup bir askerdi. Adamlarının, keman çalmak gibi "askeri olmayan" işlerle uğraşmalarını, hattâ gazete okumalarını bile hoş karşılamazdı.

Böylece Fevzi Paşa'nın uzun GKB döneminde ordu siyasetten etkin biçimde tecrit edildi; CHP'nin denetlediği tek partili devletin aracı haline geldi. Subay topluluklarının özsaygısı savaş bakanından daha etkili bir simanın Genel Kurmay Başkanı yapılmasıyla tatmin edildi. Bu yıllarda bireyciliği vurgulayan sivil toplum güçlendikçe askeri gelenek zayıfladı. Eski askeri elitin çocukları nadiren babalarını izleyerek orduya katıldılar; bu askerlerin kızlarında asker ailelerine evlilik yoluyla girme eğilimi de olmadı. Bir örnek vermek gerekirse, General İsmet İnönü'nün (1884-1972, askeri kahraman, başbakan ve ikinci cumhurbaşkanı) iki oğlu iş dünyasını ve üniversiteyi tercih ederlerken, kızı bir gazeteciyle evlendi. Soğuk Savaş araya girmeseydi ve Türkiye'nin silahlı kuvvetlerini bir kez daha ön plana çıkarmasaydı, bu eğilim 1945'den sonra da sürebilirdi.

Truman Doktrini (12 Mart 1947) ve Türkiye'nin 1952'de NATO'ya girmesi, silahlı kuvvetlerin niteliğinde bir değişikliğe yol açtı. Ordu siyasal bakımdan gölgeden günışığına çıktı (özellikle Kore Savaşı sırasında) ve savaş sonrası Türkiye'sinin benimsediği hür dünya ideolojisinin sembolü haline geldi. Küçük rütbeli subaylar, özellikle kurmay subaylar, ordunun Almanlar tarafından modernize edildiği Jön Türk döneminden bu yana görmediği derecede büyük bir önem kazandılar. Modern savaş bilimini, bu kez Amerikalı danışmanlardan öğrenecek zihinsel esnekliğe sahip olanlar yine genç subaylardı. Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde eğitim gören yaşlı generaller yeni teknolojiyle başa çıkamıyorlardı. Atlantik İttifakı üyeliği orduyu teknolojik çizgiler boyunca ve kuşaklara göre bölüyordu.

Demokratlar siyasal bakımdan önem verdikleri generallere kur yaparak ve küçük rütbeli subayları ihmal ederek bu bölünmeyi arttırdılar. Bazı generallerin emekliye ayrılıp Demokrat Parti'ye katılması, ordunun hükümeti desteklediği izlenimini yaratıyordu. Yüksek komuta kademeleri kazanılmıştı ve siyasal önderliğe sadıktı. Darbeciler hükümete karşı gizlice örgütlenmeye başladıklarında, komplolarına önderlik edecek kıdemli bir general bulmakta zorluk çektiler.

Küçük rütbeli subaylar arasında huzursuzluk 1950'lerin ortasında başladı. Bu durum, ekonomide ücretli sınıfların konumunu zayıflatan ve kentlerde DP iktidarına karşı genel bir düşkırıklığına yol açan enflasyon eğiliminin başlangıcıyla çakıştı. Demokratlar muhalefetteyken yükselttikleri beklentileri karşılamayı başaramamışlardı. Genç subaylar bütün askeri yapının reformdan geçirileceğini ummuşlardı. Yapılması düşünülen reformlardan 1953'te vazgeçildi. Bu, eski subaylara verilen bir tavizdi. Subaylar, reform yerine, çok partili dönemde prestijlerinin mütevazi hayat standartlarıyla birlikte azalmakta olduğunu gördüler.

Demokratların, gerçek öyle olmasa da, silahlı kuvvetleri ihmal ettikleri düşünülüyordu. Bu ihmal edilmişlik duygusu, Türk ordusunun maddi durumu NATO'daki müttefik ordularınınkiyle kıyaslandığında daha da şiddetlendi. Türk askerleri, bu kıyaslamayı yaptıklarında, sadece kendi maddi geriliklerinin değil ülkenin geriliğinin de farkına varıyor ve bütün eksiklikler için politikacıları suçluyorlardı.

Öte yandan Deokratlar'ın orduyu ihmal etmek gibi bir niyetleri yoktu; sadece öncelikleri geçmiş hükümetlerinkinden farklıydı. Türkiye'yi bir an önce geliştirmek istiyorlar ve orduyu bu gelişmeyi hızlandıran bir kurum olarak görmüyorlardı. Onu sadece, bir bütün olarak Batı ittifakının çıkarlarına hizmet eden dış politikanın bir aracı olarak değerlendiriyorlardı. Bu nedenle de askeri bütçenin öncelikle Avrupa ve Amerikan yardımlarıyla finanse edilmesi gerektiğine inanıyorlardı. 1950'lerde Türkiye'nin askeri

harcamaları enflasyonu ateşleyerek ve dengeleri bozarak ekonomik sıkıntılara neden oluyordu. Hükümet NATO'nun doğu kanadını koruyan bu dev askeri kuruluşu muhafaza etmenin maliyetine müttefiklerin daha çok katkıda bulunmalarını istiyordu.

Küçük rütbeli subaylar arasındaki hoşnutsuzluk siyasal bir yön kazanmasaydı bir askeri hükümet darbesine yol açmazdı. Bu yönü, yönetimdeki Demokrat Parti'yle sert ve uzlaşmaz bir mücadeleye girişen, muhalefetteki CHP sağladı. Bazı subaylar politikacılar arasındaki siyasal tartışmalara karıştılar ve kendi şikâyetlerini muhalefetin ağzıyla dile getirmeye başladılar. Ayrıca ordu, psikolojik olarak da kendisini CHP'ye daha yakın hissediyordu. Bu partinin Atatürk'ün partisi olma iddiası, ordu ile hükümet arasındaki bağlantıya ilişkin anıları canlandırıyordu. Sivil toplumu geliştirmeye, demokratik ve çok partili siyasal hayatı sürdürmeye çalışan Demokratlar bu eski yakınlığın ortadan kalkmasına izin vermişlerdi.

27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi Türkiye'de kendi türünün sonuncusuydu. Bu darbe, küçük rütbeli subaylar tarafından Yüksek Komuta kademelerine karşı gerçekleştirilmiştir. Bu bakımdan darbe 1908 Jön Türk Devrimi'nin geleneği içinde yer alıyordu; amacı sadece hükümeti değiştirmek değil, toplumda temel yapısal değişiklikler yapmaktı. Bu değişiklikler, 1960'ların başında Türkler'in ilk kez demokratik siyasal hayata katılmalarına izin veren yeni ve liberal bir anayasa ve bir dizi yeni yasa aracılığıyla başlatıldı. Sendikalara grev hakkı verildi ve sosyalistlerin (komünistlerin değilse de) kendi partilerini kurmalarına, Türk toplumunu bildikleri gibi eleştirmelerine izin verildi. Bütün bunlar sadece "Kemalist" mutabakatı tanıyan bir Türkiye için çok yeni idi.

Ancak hâkim çevreler ve askeri komutanlar 1960'ların başında yaşanan bu deneyimden önemli dersler çıkardılar ve 1960 darbesinin tekrarlanmasını engellemek için önlemler almaya başladılar. Generaller aşağıdan gelecek müdahaleleri durdurmak için bütün silahlı kuvvetlerde bir hiyerarşik denetim kurmak ve bir si-

yasal mutabakat oluşturmak zorunda olduklarını anladılar. Politikacılar da generallerin hâkim çevrelerle bütünleştirilmeleri ve mutabakatın korunmasında çıkarlarının olması gerektiğini anladılar.

Bütün bunların farkına varılmasının bir sonucu olarak Türkiye'nin silahlı kuvvetleri 1960'larda bir başka büyük dönüşüm geçirdi. Muhalif subaylar ordudan çıkarıldılar. Yüksek Komuta, Mayıs 1960'da iktidarı ele geçiren cuntayı, Millî Birlik Komitesi'ni (MBK), gözaltında tutmanın yanı sıra ordu hizmetindeki bütün grupların faaliyetlerini denetlemek ve düzenlemek için 1961'de Silahlı Kuvvetler Birliği'ni kurdu. Yeni anayasanın 111. maddesi Millî Güvenlik Kurulu'nun kurulmasını öngörüyordu. Genel Kurmay Başkanı ile kara, deniz ve hava kuvvetleri komutanlarından oluşan bu kurul, "ulusal güvenlik ve eşgüdümle ilgili kararların alınması"nda bakanlar kuruluna yardımcı olacaktı. Mart 1962'de arttırılan bu işlevler Yüksek Komuta kademesinin gücünü ve yetkisini arttırdı. 1963'te devletin istihbarat aygıtları daha etkin hale gelecek şekilde yeniden örgütlendi; küçük rütbeli subayların herhangi bir komplo girişimini gözlemek için ayrı bir askeri istihbarat birimi kuruldu; bu türden komplolara dair pek çok söylenti vardı, ancak hiçbirinin olgunlaşmasına izin verilmedi.

Bu önlemlerin bir sonucu olarak silahlı kuvvetler fiilen özerk bir kurum haline geldi. Başlıca siyasal partiler, Adalet Partisi ve CHP, artık orduyu dar siyasal hedefleri için maniple edemeyeceklerdi. Generaller henüz kurdukları yeni rejimin bekçileri olarak kabul ediliyorlardı. Ülkenin siyasal ve ekonomik hayatına artık derin bir biçimde girmişlerdi. Parlamento, subayların ekonomik durumlarının iyileştirilmesi için yasalar çıkardı ve subayların toplumsal statüleri de buna uygun biçimde yükseldi. Maaşlar ve emekli aylıkları enflasyonun üzerinde tutuldu ve Amerikan tarzı PX'ler ucuz tüketim malları ve gıda malzemeleri sağlamaya başladı. Emekli subaylar, bürokrasinin, özel ya da kamu kuruluşlarının yüksek kademelerine alınıyor ve generaller

elçi olarak yurt dışında görevlendiriliyorlardı. 1961'de Ordu Yardımlaşma Kurumu'nun (OYAK) kurulması, silahlı kuvvetlerin iş ve endüstri alanına dorudan girmesini sağladı. OYAK, hükümetin tanıdığı ayrıcalıklar sayesinde bir kaç yıl içinde askeri yatırımcılara yüksek kâr payları sağlayan en büyük ve en kârlı holdinglerinden biri haline geldi.

Generaller Türk toplumu içinde ayrıcalıklı bir grup haline gelmişlerdi ve bu nedenle, statükonun korunmasında çıkarları vardı. Kaderleri artık bir partinin ya da bir önderin değil, rejimin kaderine bağlıydı. Başlıca kaygıları istikrar ve toplumsal barıştı. Ancak bunları sağlayamayan bir hükümeti devirmek isteyebilirlerdi. Başbakan Demirel'in iki kez, Mart 1971'de ve Eylül 1980'de görevden alınmasının nedeni budur; her iki olayda da, Demirel'in denetimi elden kaçırdığı ve rejimin tehlikede olduğu düşünüldü.

İdeolojik olarak generaller, geleneksel olarak tutucu güçlerin muhalefetine rağmen Türkiye'de kapitalizmi geliştirme programını benimseyen Adalet Partisi gibi merkez-sağ partilere sempati duyuyorlardı. Kapitalizmin Türkiye'nin ihtiyaçlarına uygun olmadığını düşünen sosyalistlere, 1961'de kurulan ve 1971 darbesinden sonra kapatılan Türkiye İşçi Partisi gibi partilere düşmandılar. CHP'ye yönelik tutumları, 1972'de bu partinin sosyal demokrasiye yönelmesi ve daha bağımsız bir dış politika istemesi üzerine kararsızlaştı. Bu durum, Türkiye'nin NATO'daki müttefiklerini rahatsız ediyor ve generalleri endişelendiriyordu.

Bu tutumlar, Yüksek Komuta'nın siyasal istikrar sağlamak ve henüz yeni kurulan istikrarı sürdürmek için yeni temel kurallar oluşturmak amacıyla müdahale ettikleri her iki duruma da yansıdı. Generaller, belirli bir plan olmaksızın, içlerinden geldiği gibi davrandılar. Mart 1971'de Demirel'i istifa etmeye zorladılar, daha sonra solun üstüne gittiler, sendikaları zayıflattılar, sistemi sarsmayı fiilen imkânsız hale getirecek şekilde ya da bu umutla anayasayı değiştirdiler.

Ancak bu önlemler, rejimin, 1970'lerde dünya çapında ekonomik durgunluğun ve petrol fiyatlarında görülen muazzam artışın ateşlediği krizle başa çıkması için yeterli olmadı. 1974'de Kıbrıs'ın işgal edilmesi ve Amerikan silah ambargosu zaten vahim olan durumu daha da ağırlaştırdı. Siyasal sistem, dev dış borçlarla, hızla artan enflasyonla, yüksek oranda işsizlikle ve muazzam açıklarla başedemiyordu. Siyasal şiddet ve terörizm Türkler'in büyük bir çoğunluğu için hayatı çekilmez hale getirdi. 1980'de Türkiye'deki siyasal iklim öyle bir noktaya gelmişti ki, generaller iktidarı aldıklarında halk onları neredeyse sevinçle karşıladı.

12 Eylül 1980'de kurulan askeri hükümet bu kez hiçbir sınır tanımadı. Uluslararası Para Fonu'nun öngördüğü tipte bir piyasa ekonomisinin önünde duran bütün engeller kaldırıldı. 1961'in liberal anayasasının yerine 1958'in Gaullist anayasasını temel alan otoriter bir anayasa getirildi, sendika hareketi ezildi, üniversiteler temizlendi ve merkezileştirildi, basın susturuldu, partiler kapatıldı ve eski politikacıların çoğuna siyaset yasağı getirildi. Yüksek Komuta'nın hedefi ne pahasına olursa olsun siyaseti sistemden tasfiye etmekti.

1980'lerdeki Türkiye siyasetsiz yapamayacak kadar karmaşık bir toplumdu; bu aşamadan 1920'lerde ve 1930'larda geçilmişti. Artık hâkim çevrelerde bile birbiriyle rekabet eden pek çok grup vardı ve bunlara, içinde rekabet edecekleri bir siyasal arena gerekiyordu. Generaller bu durumu kabul etmek zorunda kaldılar ve böylece iktidarı sıkı bir incelemeden geçirdikleri sivillere devrettiler. Sayısız kısıtlamayla engellenen siyasal faaliyet 1983 baharında yeniden başladı ve Kasım'da genel seçimler yapıldı. Turgut Özal'ı iktidara taşıyan Anavatan Partisi'nin zaferi, askeri cuntanın yenilgisi ve sivil denetim güçlerinin zaferi olarak değerlendirildi. Başbakan Özal'ın Yüksek Komuta'nın Genel Kurmay Başkanı adayını Temmuz 1987'de reddetmesi ve Kasım 1989'da kendisini cumhurbaşkanlığına seçtirmesi (1960'dan bu yana ilk sivil cumhurbaşkanı oldu) sivil topluma doğru atılmış

önemli adımlar olarak alkışlandı. Aslında bütün bunlar 1960'da başlamış bir sürecin devamıydı: Askeriyenin ekonomik yapıyla bütünleştirilmesi. 1980'lerde bir Türk silah sanayisinin oluşumuna tanık olundu. Bu sanayinin gerçek bir askeri-endüstriyel komplekse dönüşeceği umuluyordu. Bu gelişme asker-sivil ilişkilerini ve aynı zamanda Yüksek Komuta'nın rejime bağlılığını güçlendirmiştir.

Yıllardır süren ortakyaşama (symbiotik) ilişkisine rağmen komutanlar hükümet karşısında bir ölçüde özerk olmayı sürdürdüler. Bu durum, 1990-1991 Körfez krizi sırasında Birleşik Devletler politikasına daha açık bir bağlılık göstermek isteyen Cumhurbaşkanı Özal'ı dizginlediklerinde açığa çıktı. Genel Kurmay Başkanı Necip Torumtay, 3 Aralık 1990'da bir protesto hareketi olarak görevinden istifa etti ve basın bu istifayı bir uyarı olarak yorumladı. Yeni Genel Kurmay Başkanı, Özal'ın politikasına tam bir uyum göstermedi. Özal kendi partisi üzerinde kurduğu tam denetim ve parlamentodaki ezici çoğunluğu sayesinde istediği siyaseti dayatabiliyordu. Muhalefet tam bir güçsüzlük içindeydi; sadece Yüksek Komuta kendi çizgisinde diretti.

Bu ilişki geçmişte olduğu gibi gelişmeye devam edecek, bu kez İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra olduğu gibi, tamamen yeni faktörlere uyum sağlamak zorunda kalacaktır. Sovyet bloğunun ve Sovyetler Birliği'nin dağılması, Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve "yeni dünya düzeni"nin oluşması bu yeni faktörlerden bazılarıdır. Şimdiki halde daha küçük ancak Birleşik Devletler'in Irak'a karşı verdiği tipte bir elektronik savaşı teknolojik olarak gerçekleştirebilecek yetenekte bir askeri gücün oluşturulması tartışılmaktadır. Bu türden değişikliklerin siyasal sonuçlarını şimdiden kestirmek zordur. Ancak sonunda askeriyenin Türkiye'deki rolü, bu ülkenin "yeni dünya düzeni" içindeki yeri tarafından belirlenecektir -geçmişte olduğu gibi.

Notlar

1. Bu görüşü, Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde Osmanlı ordusunun siyasette oynadığı rol üzerine mükemmel bir tez yazan Dr. Naim Turfan'a borçluyum. Bk. "The Politics: Political Aspects of Civil-Military Relations in the Ottoman Empire with Special Reference to the 'Young Turk' Era", yayınlanmamış doktora tezi, London University, 1983. Daha yakın zamanda yapılan bir çalışma için bk. Mehmet Ali Birand, *Shirts of Steel: an Anatomy of the Turkish Army*, I. B. Tauris: London, 1991.

Osmanlı Mirası

Osmanlı hanedanının altı yüzyıl süren hükümdarlığı, bunu izleyen hiçbir rejimin gözardı edemeyeceği, hem olumsuz hem de olumlu bir miras yarattı. Anayasal hareketle birlikte 1908'de iktidara gelen Jön Türkler, hanedanı muhafaza ettiler ve onun mirasını radikal bir reform ve yapısal değişim programını gerçekleştirmek için maniple etmeye çalıştılar. Öte yandan Jön Türkler'i izleyen, Mustafa Kemal'in (Atatürk) önderliğindeki rejim, bu mirası bütünüyle reddetmeye çalıştı, monarşiyi kaldırdı, hanedanı yasakladı ve laik bir cumhuriyet kurdu. Bu reddediş bile Osmanlı hanedanının karizmasını gösteriyordu. Hanedan, formel de olsa bir rol oynamasına izin verilmiş olsaydı, yeni bir Türkiye'nin kurulması girişimini tehdit edecekti. Ulusalcı hareketin bazı önderleri bu gücün geleneksel semboller taşıdığını kabul ettiler ve onu yeni hükümetin meşruluğunu kolaylaştıracak şekilde muhafaza etmek istediler. Onlardan biri, Rauf Orbay, Temmuz 1922'de, zaferin ufukta görüldüğü bir sırada şöyle diyordu:

> "Genel durumu denetim altında tutmamız zordur. Bu ancak, herkesin ulaşılmaz bir mertebe olarak görmeye alıştığı bir otoriteyle sağlanabilir. Bu [otorite] Sultanlık ve Halifelik kurumudur. Bu kurumu ortadan kaldırmak ve onun yerine farklı nitelikte bir varlık oluşturmaya çalışmak başarısızlığa ve felakete yol açacaktır. Bu asla kabul edilemez."[1]

Pek çok Türk'ün "ulaşılamaz mertebe" olarak gördüğü bu otoritenin temeli neydi? Hanedanın altı yüzyıllık tarihsel evrimini izlersek, onun mirası hakkında doğru yargıya varabiliriz.

Onbeşinci yüzyılda bir dünya imparatorluğu haline gelen Osmanlı devleti, Anadolu'nun içlerine doğru ilerleyen ve 1071 Malazgirt Savaşı'nda bir Bizans ordusunu yenilgiye uğratan Büyük Selçuklular'ın bir koluna bağlı bir süzerenlik olarak hayata başladı. Daha sonra Selçuklular ve onlara bağlı kabileler, Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemeye devam ettiler ve Rum Selçukluları (Selçukiye-i Rumî -çn.) olarak bilinen bir hanedan kurdular ve Bizans imparatorları Batı'da Constantinople'dan (İstanbul) yönetirlerken, onlar da, doğu ve orta Anadolu'nun büyük bir bölümünü Konya'dan yönettiler.

Bu durum, Moğol istilasının Müslüman dünyayı kapladığı, Abbasi başkenti Bağdat'ın 1258'de yağma edildiği onüçüncü yüzyıla kadar sürdü. Selçuklular 1243'de yenilgiye uğradılar ve denetimden yoksun kalan Anadolu birbiriyle savaş halinde pek çok prensliğe bölündü. Bu prenslikler, Selçuklular'dan, Müslümanların kâfirlere karşı açtıkları savaş demek olan *gazâ* ya da *cihâd* ruhunu miras aldılar. Savaşçılar savaş meydanında şu sözleri haykırırlardı: "Kalırsam gazi olurum, ölürem şehit." Hıristiyan Bizans'a karşı savaş açmak için en uygun yerde bulunan prenslik, hanedana ismini veren Osman'ın önderliğindeki prenslikti.

Osmanlılar çöküş halindeki Bizans imparatorluğuyla, kuzey batı Anadolu'da, günümüzde Eskişehir civarına denk düşen ortak bir sınırı paylaşıyorlardı. Sonuç olarak prenslik *gâzi* ideolojisi için bir odak noktası haline geldi ve Moğollar'ın Küçük Asya'nın içlerine sürdüğü Türkoman kabilelerden sürekli destek sağladı. Bu dini ideolojinin (o çağda başka bir şey yoktu!) rehberlik ettiği Osmanlılar, Bizanslılar'ı birbirini izleyen meydan savaşlarında yenilgiye uğratmayı başardılar.

Gâzilik ünvanı ulusalcıların Osmanlılardan isteyerek devraldıkları en bariz miras idi. Osman'la başlayan Osmanlı hükümdarları bu ünvanı benimsediler ve ona sultanlıktan bile üstün bir yer vererek kullandılar. İlk sultanlar savaşta ordularına önderlik ettiler ve bu ünvanı almaya hak kazandılar. Ancak bu gelenek savaş sırasında ordularına önderlik etmeyen daha sonraki sultanlar tarafından da sürdürüldü. Bu ünvan onlara Şeyhül İslam tarafından veriliyordu. Ülke içinde ve dışında pan-İslamik bir siyaset izleyen Sultan II. Abdülhamit (1876-1909) bu şerefe nail olan son hükümdardı. Ne var ki, böylesine gizemli olan bu ünvan Millet Meclisi tarafından Greklere karşı sürdürülen savaş sırasında Mustafa Kemal Paşa'ya da verildi. Laikliğe bağlı olmasına rağmen Mustafa Kemal, bu ünvanı 1934'te Meclis ona "Türkler'in atası" anlamına gelen Atatürk soyadını verene kadar kullandı. Günümüzde bile Türkiye'nin silahlı kuvvetleri ne zaman harekete geçse gâzi ve şehit terimleri kullanılır ve Ermeniler tarafından katledilen Türk diplomatları daima şehit olarak anılırlar.

Bu mirasın, büyük bir çoğunlukla Müslüman olan Türkler'in dini duygularına hitap etme bakımından, özellikle günümüzde, sınırlı pratik sonuçları olduğu görülür. Ancak modern Türkiye üzerinde günümüzde bile hissedilen büyük bir etki yaratan bir başka miras, ulusla özdeşlenen, tarafsız ve toplumun dışında kabul edilen ve hiçbir özel çıkarı temsil etmeyen güçlü ve merkezileşmiş devlet geleneğidir. Yakın zamanlarda yapılan askeri müdahaleler, silahlı kuvvetlerin devlet ve ulusun cisimleşmiş hali olduğu iddiasıyla birlikte, bu anlayışa uygun biçimde haklı çıkarılmıştır.

Osmanlı tarihinde devlet dinamik bir güçtür. Ancak bu devlet yüzyıllar boyunca çeşitli koşullar tarafından sürekli değişikliğe uğratılan bir güç olmuştur. Zaman zaman ilk Osmanlı devleti olarak betimlenen şey, aslında, sultanın eşitler arasında birinciden başka bir şey olmadığı bir kabileler federasyonuydu. Önde giden Türkoman aileler, ordu ve devlet yönetiminde yüksek görev yer-

lerini elde tuttukları için, siyaset oluşturmada etkili olmaya devam ettiler. I. Gazi Osman (1280-1324) bir hanedan kurmayı başardı ve göçebe taraftarlarını yerleştirebileceği Hıristiyan topraklarını fethederek prestij kazandı. Oğlu Orhan Gazi (1324-1359) bu savaş siyasetini sürdürdü. 1326'da Bursa'yı ele geçirdi ve bu şehri hanedanın ilk başkenti yaptı. Bu erken fetihlerle birlikte Orhan, kendisine daha büyük bir denetim olanağı sağlayan daha formel bir siyasal örgütlenme oluşturmaya çalıştı. Ancak Türkoman şefler bu tasarıya karşı çıktılar ve devlet kurma sürecini bir sonraki yüzyıla kadar yavaşlatmayı başardılar.

Bununla birlikte Orhan'ın yönetimi altında bir devletin biçimlenmeye başladığını gösteren belirtiler vardı. Orhan, saraylar ve camiler inşa etti; bunlara *medrese* ya da din okullarını ekledi. Selçuklu uygulamasını izleyen bu kurumlar, İslami eğitim ve ideolojinin merkezleri, *ulemâ* ya da "din alimleri" ise sultanı çevreleyen kurulu düzenin dayanaklarından biri haline geldi. Orhan, bir hükümdarın otorite sembollerinden biri olarak para (*sikke*) bastırmak suretiyle hanedanı güçlendirdi.

1340'larda Orhan, kuzey batı Anadolu'nun neredeyse tamamını fethetmişti ve Gelibolu (Çanakkale -çn.) Boğazı'ndan Avrupa'ya geçmeye hazırlanıyordu. Trakya'yı fethetmeye başladı, ancak 1361'de Edirne'yi (Adrianople) alarak Osmanlı iktidarının temellerini atan kişi, oğlu ve ardılı I. Murat (1360-1389) oldu. Edirne, Osmanlılar'ın Balkanlar'a doğru gidişini kolaylaştıran, bu toprakların nihai olarak kaybedildiği 1912-1913 Balkan Savaşları'na kadar bölgeyi imparatorluğun çekirdeği haline getiren, yeni Osmanlı başkenti oldu. Tarımı zengin Balkan vilayetleri Türkler'e yayılmaları için gerekli kaynakların yanı sıra, imparatorluğu ve erken cumhuriyeti yönetecek seçkinleri de sağladı.

Murat öldüğünde Türkler 1389 Kosova Savaşı'nda Sırplar'a boyun eğdirmişler ve Anadolu'da Toros sıradağlarına kadar iler-

lemişlerdi. *Empire of Gazis* kitabının yazarı tarihçi Stanford Shaw'un gözlemlediği gibi, "Orhan'ın Avrupa'ya geçmesinin ardından otuz yıldan daha kısa bir süre içinde Osmanlılar, bütün Güneydoğu Avrupa'da, Bosna ve Arnavutluk gibi prensliklerle ve Yunanistan'ın denetimlerinin dışında kalan çeşitli bölgelerinde hakimiyet sağladılar."[2]

II. Beyazıt (1389-1402) döneminde Türkler her iki cephede de ilerlemeye devam ettiler. Eylül 1396'da Nicopolis'te bir Avrupalı haçlı ordusunu yendiler ve güneydoğu Anadolu'da Suriye Memlükleri ile karşı karşıya geldiler. 1396'da Constantinople (İstanbul) üçüncü kez kuşatıldı ve Bizans hükümdarlığının günlerinin sayılı olduğu anlaşıldı. Anadolu'da öteki Müslüman hükümdarlara karşı açılan savaşlarda Beyazıt'ın gâzi geleneğini terk etmekte olduğu ve onların Osmanlılar'a karşı duydukları düşmanlığı başka yöne çevirdiği görüldü.

Hırslı Beyazıt, daha çok Timurlenk olarak bildiğimiz Timur'un yükselen iktidarını zamanında değerlendirmeyi başaramadı. 1389'da Semerkand'da iktidarını güçlendiren Timur, İran ve Irak içlerine girdi, ancak 1389'da Hindistan'a yöneldi. Ne var ki, özellikle Türkoman kabileler tarafından Beyazıt'ın artan hegemonyasına karşı kendilerini koruması için davet edildiğinde, saldırgan ve yayılmacı Osmanlılar'la her an çatışabilecek duruma geldi.

Beyazıt ile Timur arasındaki tayin edici savaş 27 Temmuz 1402'de Ankara yakınlarında gerçekleşti. Beyazıt'ın ordusu bozguna uğradı ve Sultan ele geçirildi. Beyazıt'ın dominyonları, Timur'un vasalları haline gelen oğulları -Süleyman, İsa, Musa ve Mehmet- arasında bölüşüldü. I. Mehmet (1413-1420) olarak hükmeden Mehmet'in, kardeşlerini yenilgiye uğratarak Osmanlı topraklarını yeniden birlştirmesi on bir yıl sürdü. Daha sonra I. Mehmet, oğlu II. Murat (1421-1451) tarafından sürdürülen yeni bir yayılma dönemini başlattı.

Hükümdar ile onun Türkoman müttefikleri arasındaki ilişkiler başından itibaren sultanın güçlü bir devlet kurma girişimlerini zayıflatan gerilimlerle yüklüydü. Balkanlar'ın fethedilmesiyle birlikte sultan, yeni fethedilen topraklarda yaşayan Hıristiyanlar arasında bir karşı güç oluşturarak, önde giden Türkomanlara olan bağımlılığını azaltabileceğini fark etti. En parlak ve en yetenekli (Hıristiyan -çn.) genç erkekleri toplayarak eğitilmek üzere başkente getirme geleneğini I. Murat başlattı.

Devşirme (biraraya getirme, toplama) olarak bilinen bu sistem daha sonraki sultanlar tarafından yaygınlaştırıldı ve yetkinleştirildi. Bu sistem onsekizinci yüzyılın başlarına kadar sürdürüldü ve daha sonra yararlı olmaktan çıktı. Çocuklar toplandıktan sonra kendilerine İslam dini benimsetiliyor ve yeteneklerine en uygun eğitimi gördükleri Saray okuluna yerleştiriliyorlardı. Bazıları asker oluyor ve seçkin yeniçeri piyade birliklerine gönderiliyorlardı. Diğerleri merkez ya da eyalet hükümetinde yönetici ya da memur oluyor ve sadrazamlık da dahil olmak üzere en yüksek rütbelere kadar yükselebiliyorlardı.

Toplanan bu çocuklar teknik olarak sultanın "köleleri" ya da daha doğru bir terimle "kulları" oluyorlar ve ona mutlak bir sadakat gösteriyorlardı. Bütün aile ilişkilerini ve geçmişleriyle olan bağlarını kaybeden bu kişiler, yeni bağlar ve kendi akranlarıyla bir *birlik ruhu* geliştirebiliyorlardı. Ancak görevleri ve servetleri Müslüman olarak doğan çocuklarına miras olarak devredilemiyordu. Bu nedenle kendi çıkarlarını kollayan bir sınıf oluşturmaları mümkün değildi. Onlara büyük bir güven duyan efendilerine hizmet ederek doyum sağlayabiliyorlardı. Sultan'ın ev halkı içinde, aile fertleri olarak kabul ediliyorlardı.

Devşirme sistemi sultana Türkoman şeflerin gücünü dengeleme ve zamanla Avrupa'dakilerden daha mutlak bir otokrasi kurma olanağı sağladı. Şefler, bu sistemin gelişmesini engellemeye çalıştılarsa da başarılı olamadılar. Kriz, sonunda,

Constantinople'u (İstanbul) fetheden Mehmet'in saltanatı sırasında (1451-1481) patlak verdi. Kenti kuşatma konusunda çıkan tartışmada iki hizip oluştu: *devşirme* grubu, kenti zaptetmenin kendi konumlarını güçlendireceği ve rakiplerini yok edeceği düşüncesiyle, doğrudan saldırıya geçme görüşünü savundu. Türk önde gidenleri bu durumu gayet iyi anladılar ve Constantinople'a saldırmanın Osmanlılar'ın başa çıkamayacakları kadar büyük bir Avrupa haçlı ordusunu harekete geçireceğini öne sürerek, bu girişimi engellediler. Mehmet'in, kendisi de bir Türkoman soylusu olan sadrazamı Çandarlı Halil Paşa kuşatma karşıtı kampanyanın başını çekti.[3]

Sonuca gitmek için önde giden kişilerle uzun müzakereler yapan Mehmet, *devşirme* hizbini desteklemeye karar verdi. Birçok şiddetli saldırıyla süren uzun bir kuşatmanın ardından Constantinople 29 Mayıs 1453'te düştü. II. Mehmet uzun bir emperyal geleneği olan büyük bir kentin efendisi ve merkezileşmiş bir imparatorluğun mutlak hükümdarı oldu. Önde giden Türkomanlar siyasal bir güç olarak tasfiye edildiler, ellerindeki topraklar ve mülkler müsadere edildi. Sadrazam Çandarlı Halil Paşa azledildi ve yerine *devşirme* sınıfının bir üyesi olan Zağanos Paşa getirildi. Bu atama "merkezi hükümetin en önemli görev yerlerinin sultanın kölelerine ayrılması şeklinde yeni bir geleneği başlattı."[4]

Önde giden kişilerin oluşturabilecekleri bağımsız bir Osmanlı toprak aristokrasisinin sultana karşı bir güç olarak ortaya çıkması konusunda her türlü olasılık Constantinople'un düşüyle birlikte ortadan kaldırıldı. Bundan sonra hiçbir toplumsal güç ya da kurum sultanın mutlak yönetimine karşı çıkamadı. Bu durum bizzat sultan *devşirme* sınıfı içindeki entrika ve iktidar mücadelelerinde bir araç haline gelene kadar sürdü. Onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda yazan Avrupalı siyasal düşünürler, sultanın iktidarının niteliğini Avrupalı hükümdarların iktidarıyla kıyaslayarak analiz ettiler. Perry Anderson, mutlakçı devlet üzerine yaptığı araştırmada bu

düşünürlerin birinden alıntı yapar ve "bunların hiçbirinin [Avrupa ve Osmanlı rejimleri arasındaki] uzaklığı sadece ya da esas olarak din farkılığına indirgemedikleri"ni belirtir.[5]

Örneğin Machievelli şöyle yazıyordu:

> "Bütün Türk imparatorluğu tek bir önder tarafından yönetilir, bütün diğerleri onun hizmetkârlarıdır. [Bu önder] krallığını sancaklara ayırır ve bunları, yönetebilmek için istediği gibi tayin edebildiği ve değiştirebildiği çeşitli yöneticilere tahsis eder... bunlar ona bağlı kölelerdir... Günümüzde hiçbir hükümdar eyaletlerin hükümet ve yönetiminde yerleşik profesyonel askeri birliklere sahip değildir... Türk bir istisnadır, çünkü ülkenin güvenliğini ve gücünü sağlayan 12.000 piyade ve 15.000 süvariden oluşan bir daimi orduyu denetler; onun en yüksek iktidar ilkesi, sadakatin muhafaza edilmesidir."[6]

Fransız Jean Bodin şu yorumda bulunuyordu:

> "Türkler'in kralına, ülkesi büyük olduğu için değil..., kişilerin ve mülklerin tam efendisi olduğu için Büyük Senyör denir. Ancak onun evinde yetiştirilen hizmetkârlara köle denir. Ancak tebaları kiracılar olan timar sahipleri [fiefler] insaflarına terk edilmiş timarlar üzerinde yetkilidirler; onlara bağışlanan mülkün her on yılda bir yeniden gözden geçirilmesi gerekir ve öldüklerinde, mirasçıları ancak onların taşınabilir mallarını miras olarak edinebilirler. Avrupa'da böylesine hükmedici monarşiler yoktur."[7]

Francis Bacon'a göre, "Soyluluğun olmadığı bir monarşi daima saf ve mutlak bir tiranlıktır; tıpkı Türklerinki gibi. Soyluluk [monarşinin] egemenliği[ni] yumuşatır ve halkın dikkatini sadakat çizgisinden bir ölçüde uzaklaştırır."[8] Onyedinci yüzyılın ikinci yarısında yazan Harrington, sultanın mutlakçılığıyla onun toprak mülkiyeti üzerindeki tekeli arasında da bağlantı kurdu.

> "Eğer bir kişi bir toprağın yegâne sahibiyse ya da örneğin toprağın dörtte üçünün sahibiyse, Büyük Senyör'dür: Ona mülkünden ötürü Türk denir: ve onun imparatorluğu mutlak Monarşi'dir... , Türkiye'de Büyük Senyör'den başka birinin toprağa sahip olması yasadışıdır."[9]

Bu dört yazar, toplumsal ve siyasal durumu erken modern Av-

rupa'da görülenden çok farklı biçimde, ancak zamanın neredeyse bütün büyük Asya imparatorluklarındaki norma uygun biçimde betimlemişlerdir. Muhtemelen İspanya dışında kalan Avrupa'nın aksine, Asya'da hükümdarın mutlak iktidarına meydan okuyabilecek hiçbir toplumsal güç yoktu. Osmanlı İmparatorluğu için bu olgu daha çok ifade edilmiştir, çünkü bu imparatorluk gayri Müslim cemaatlerin -en önemlileri Grekler, Ermeniler ve Yahudiler- çok önemli ekonomik ve idari roller oynadıkları, ancak siyasi iktidara katılmalarına izin verilmeyen, kozmopolit, çok etnik gruplu ve çok dinli bir toplumdu. Nitekim burada ekonomik işlevleri burjuvazininkine benzeyen çok zengin tüccarlar -Müslüman ve gayri Müslim- vardı, ancak bunlar asla devleti ve toplumu kendi çıkarlarına ve imajlarına göre biçimlendirebilecekleri, burjuva sınıfına özgü siyasal güç ve yetkiye sahip olmadılar. Toprak sahibi soylular olarak gelişebilecek ve sultanın mutlakçılığını yumuşatabilecek sınıf onbeşinci yüzyılın ortalarında *devşirme* sistemiyle zayıflatıldı. Sultanın toprak mülkiyeti üzerindeki tekeli böyle bir sınıfın gelecekte de oluşmamasını neredeyse garanti ediyordu.

Osmanlılar, babadan oğula kalan, doğu despotizmi ya da haraç toplayan devlet olarak betimlenebilecek güçlü bir devlet kurmayı başarmışlardı. İktidar, hükümetin ve ona tamamen sadık küçük bir kliğin elinde merkezileştirildi ve devlet, toplumun bütün kesimlerine, hiçbirini kayırmaksızın sömürmek için müdahale etti. Sonuç olarak toplumsal ve ekonomik yapı, esas olarak istikrar ve durgunluk eğilimi gösterdi, çünkü ekonominin hiçbir sektörünün - tarım, ticaret ya da endüstri- başat olmasına ve dengeyi bozmasına izin verilmedi. Ne var ki, "fiyat devrimi" ya da onaltıncı yüzyılda Yeni Dünya'dan Akdeniz'e altın ve gümüş akışı gibi dışsal faktörler başka bir soruna yol açtı; bunlar, Osmanlı ekonomisinde tahribata yol açtı ve gerek toplum gerekse sultanlar tam olarak anlamadıkları sorunlarla başa çıkmakta çok zorlandılar.

Osmanlı İmparatorluğu, Batı Avrupa merkezli ve sürekli büyüyen dünya ekonomisi tarafından kuşatıldıkça bu sorunlar daha da şiddetlendi. Osmanlılar, denetleyemedikleri trendlere uyum sağlamanın ve aynı zamanda ülke içinde statükoyu korumanın imkânsız olduğunu gördüler.

Sultanlar bir süre bu sorunlara kayıtsız kaldılar. Bizans'ın yıkılışından sonra, 1516/17'de Suriye ve Mısır'ı fethederek Doğu'ya doğru yayılmayı sürdürdüler; Batı'da, 1529'da Viyana kapılarına ulaştılar. Suriye ve Mısır Memlükleri'nin yenilgiye uğratılması sultanın dini otoritesini ve meşruluğunu güçlendirdi. Sultan, 1258'de Bağdat'ın düşmesinden sonra Mısır'a geçen Halifelik sembollerini ele geçirdi ve Kutsal Yerler'in koruyucusu oldu.

Sultanlar sadece ele geçirdikleri toprakları yağmalamakla yetinen basit fatihler değildiler. Ticaret ve tarımın emperyal güçleri için ne kadar önemli olduğunu biliyorlardı. Ekonomik faaliyeti güçlendirmek için çıkardıkları yasalar bu durumu kanıtlıyordu ve fetihlerinin pek çoğu ekonomik ve stratejik kaygılarla gerçekleştirildi.

Constantinople'ın ele geçirilmesine yol açan güdüler açıktır. Bu kent Türklere sadece, emperyal statünün vazgeçilmez koşulu olan muhteşem bir sermaye sağlamakla kalmadı. Kent, aynı zamanda, Doğu Akdeniz'in ekonomik ve stratejik merkeziydi. Yüzyıllardır zayıflamakta olan kent, Türk yönetimi altında eski ihtişamını ve yüceliğini yeniden kazandı.[10] Suriye, Mısır ve daha sonra Irak, bölgenin kaynaklarını ele geçirmenin yanı sıra, kısmen Avrupa'nın Afrika kıtasını denizden kuşatmasının yarattığı etkiyi Akdeniz dünyasında gerçekleştirmek için fethedildi. Portekiz'i Hint Okyanusu'ndan çıkarmayı başaramayan Türkler, gene de Kızıl Deniz bölgesi ve Akdeniz'deki neredeyse bütün stratejik noktaları ele geçirerek bölgedeki konumlarını güçlendirdiler.

Osmanlı devleti dinamik ve yaratıcı Avrupa'nın meydan okumasını karşılamak için gerekli yapısal düzenlemeleri gerçekleştiremeyecek kadar güçlü ve istikrarlı olmak gibi bir paradoksla karşı karşıyaydı. İspanya ve Rusya da benzer bir sorunla karşı karşıyaydılar; onlar da, toplumsal ve kurumsal esneklikten yoksundular ve bu nedenle, tıpkı Türkler gibi, geriden izledikleri rakiplerine yeterince karşılık vermeyi başaramıyorlardı.

Sultanlar Batı'nın meydan okumasını parça parça reformlarla, özellikle orduda reform yaparak karşılayabileceklerini düşündüler. Bu düşünce, sorunu bir süre için çözdü, ancak uzun dönemde sorun askeri değil yapısaldı. Bizzat toplumda temel değişiklikler yapmak gerekiyordu ve Yeniçeri ordusuyla *ulemâ*'nın desteklediği tutucular, kendi konumlarını zayıflatacak reformlara uymayı reddettiler. Toplumda, sultanı tutuculara karşı çıkmaya yöneltecek herhangi bir güç, ne bir burjuvazi ne de bir toprak sahibi aristokrasi vardı. Sultan kendi devletinin kölesi haline gelmişti.

Zamanla devletin içinden, sultandan bir ölçüde özerk ve daha geniş bir devlet yorumu yapan bir grup insan çıkmaya başladı. Bunlar sadrazamın makamının çevresinde, Babıâli'de toplandılar. Sadrazamın makamı Fatih Mehmet zamanında önem kazandı ve onun ardılları olan, II.Beyazıt (1481-1512) I. Selim (1512-1520) ve Batı dünyasında Muhteşem Süleyman olarak bilinen I. Süleyman (1520-1566) zamanında güçlenmeye devam etti. Süleyman'dan sonra gelen sultanlar öncekilerin niteliklerine pek ulaşamadılar. Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun talihinin dönmesinde önemli bir etken olduysa da, yüksek nitelikler taşıyan bazı sadrazamlarla kısmen dengelendi. 1565'ten 1579'a kadar sadrazam olan Sokollu Mehmet ve 1656'dan 1683'e kadar imparatorluğu fiilen yöneten Köprülü hanedanı, ilk akla gelen örneklerdir.

Genellikle Osmanlı'nın Avrupa karşısında zayıflaması olarak betimlenen şey, yetenekli yöneticiler sorunuyla sadece kısmen

ilişkiliydi. Bu durum daha çok, sürekli gelişme kaydeden Avrupalı saldırgan rakipleriyle ilişkilerinde Osmanlılar için bir yük oluşturan zamanı geçmiş siyasal ve sosyo-ekonomik yapılardan kaynaklanıyordu. Osmanlılar, reform yapmaya, iç ve dış meydan okumaları karşılamak için kendi kurumlarını düzenlemeye devam ettiler ve çöküş süresini uzatmayı bir ölçüde başardılar. Ancak kendi sikkeleri Amerika'dan altın ve gümüş akını nedeniyle değer kaybına uğradıktan sonra, istikrarlı bir emperyal para oluşturmayı ya da muazzam bir kırsal artık sağlayacak bir toprak vergisi sistemini gerçekleştirmeyi başaramadılar. Nihayet onsekizinci yüzyılda, Avrupa mobilyalarını ve modalarını yeni bir hayat tarzı sağlayacağı umuduyla ithal ederek hakim sınıfları batılılaştırma girişimlerinde bulundular, ama bu da bir çözüm olmadı. Üst sınıflar arasında çok yaygın bir heves halini alan saat ithalatı onlara zaman bilinci kazandırmadı. Böyle bir bilinç edinmiş olsalardı, ortaya çıkacak sonuçlar devrim niteliğinde olabilirdi.[11]

Ancak bu çok yüzeysel batılılaşma Türk toplumunun küçük ama önemli bir kesiminin Batılı fikirlere daha fazla açılmasını sağladı. Hâkim sınıfın üyeleri, özellikle Babıâli'dekiler, Avrupa'yı, en çok da Fransa'yı sık sık ziyaret ettiler, gördüklerinden ve öğrendiklerinden etkilenerek yurda döndüler. Avrupa'nın sahip olduğu üstünlüğün temellerini, kendi sistemlerinde büyük değişiklikler yapmak gerektiğini anlamaya başladılar. Ancak tutucular böylesine güçlüyken bu türden tasarıları gerçekleştirmek imkânsızdı. Yeniçerilerin desteklediği tutucular reformcu sultanları yerlerinden edecek ve sadrazamlarını idam edecek kadar güçlüydüler.

Fikirleri toplumu dönüştürmeye yetmese de reformcular dönüşüm sürecinin önemli bir unsuru oldular. Nitekim onsekizinci yüzyılın sonunda, batılılaşmanın sadece üst sınıf için lüks mallar ithal etmekten ibaret olduğu anlayışı terk edildi ve bunun yerine,

gerçek batılılaşmanın toplumu yeniden yapılandırmak ve bu temelde yeni bir devlet kurmak anlamına geldiği düşüncesi benimsendi. Babıâli'dekiler Avrupalı siyasal düşünürlerin önceden vardıkları sonuçlara varmışlardı: Osmanlı İmparatorluğu'nun, servetlerinin devlet tarafından müsadere edileceği korkusu olmaksızın, güvenli mülkiyet hakları temelinde gelişebilecek sınıflara ihtiyacı vardı. Bu da sultanın, sorumlu olacağı ve değerlendirilmeye tabi tutulacağı bir sistem uğruna kendi mutlakçılığından vazgeçmesi anlamına gelecekti. Ancak bu tür fikirler uygulamaya konulmadan önce hâkim sınıfların keyiflerini kaçırmak ve tutucuların gücünü kırmak gerekiyordu. Fransız Devrimi ve onun Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkisi tam da buydu.

Napoleon'un 1798'de Mısır'ı işgal etmesi Avrupa ordularını haçlı seferlerinden bu yana ilk kez İslam'ın iç bölgelerine soktu. Onsekizinci yüzyıl boyunca ülke içindeki konumu zayıflayan sultan. Büyük Avrupalı güçlerin bazen biriyle bazen diğeriyle geçici ittifaklar kurmak zorunda kaldı. Durum kötüleştikçe Türkler, Fransızlar'ın ihraç ettikleri ulusalcılığın patlayıcı gücüyle uğraşmaya başladılar. Osmanlı yönetimi altında ulusalcılığı ilk benimseyen halk Sırplar oldu. Onları, bir ulusal mücadele veren ve 1829'da bağımsızlıklarını kazanan Grekler izledi. Ondokuzuncu yüzyılın geri kalan kısmında ve yirminci yüzyılda imparatorluk yıkılana kadar Türkler, birbiri ardı sıra patlak veren ulusal hareketleri bastırmaya çalıştılar. Sonunda onlar da ulusçuluğu benimsediler, kendi mücadelelerini verdiler ve kendilerine ait bir ulusal devlet kurdular.

Türkler, Mısır'da farklı türden bir sorunla karşılaştılar. Fransızlar'ın bu vilayetten çekilmelerinden sonra geçici bir boşluk oluştu. Bu boşluğu III. Selim'in (1789-1807) işgalciyle savaşması için gönderdiği bir general, Mehmet Ali Paşa (1805-1849) doldurdu. Mehmet Ali, İstanbul'dan özerkliğini kazanır ka-

zanmaz Mısır'ı Batı dışında modernleşmeyi başarmış ilk ülke haline getirmek için bir reform programı uyguladı. Fransız örneğinden esinlenerek modern bir ordu kurmayı başardı. İstanbul'daki reformcular, imparatorluğun varlığına yönelik bir tehdit olarak gördükleri bu orduyu hem kıskandılar hem de ondan korktular.

Yeniçerilerin Greklere karşı savaşta yetersiz kalmaları, buna karşılık Mehmet Ali'nin birliklerinin büyük bir savaş yeteneği göstermesi, Yeniçerilerin prestijlerini ve halktan gördükleri desteği kaybetmelerine yol açtı. Yeniçerilerin devirip idam ettikleri reformcu Sultan Selim'in ardından tahta çıkan II. Mahmut (1808-1839) bir fırsatını bulup onları ezdi ve yeni tipte bir ordu kurdu. Silahlı koruyucuları tasfiye edilince tutucular da bozguna uğradılar. Artık reformcular devleti yeniden yapılandırabilirlerdi. Ancak toplumu yeni bir devletin toplumsal temelini oluşturacak bir sınıf yaratacak şekilde yeniden biçimlendirmeyi başaramadılar.

Kurumsal reformların amacı, merkezin, vilayetlerde önde giden kişiler, başkentte ise yeniçeriler tarafından zayıflatılan otoritesini yeniden sağlamak ve aynı zamanda, resmi görevliler sınıfının onları kendi dalkavukları olarak gören sultan karşısındaki özerkliğini arttırmaktı. Tek başına iktidar sahibi olan Yeniçeri Ağası'nın yerini sadece başkomutanın ve savaş bakanının verdiği görevleri yerine getiren *serasker* aldı. *Ulemâ* dini vakıflar ellerinden alındığında ve devletin maaşlı memurları haline getirildiklerinde mali bağımsızlıklarını kaybettiler. *Ulemâ*'nın başı olan Baş Müftü ya da Şeyhülislam'a *Bab-ı Meşîhat* denilen ayrı bir makam verildi ve bundan sonra sadece tavsiye ve danışma niteliğinde işler yaptı. Sultanın evhalkına mensup öteki görevliler bakanlık benzeri bir mertebeye yükseltildiler ya da zamanla bakan durumuna geldiler; örneğin, içişleri, dışişleri ve maliye bakanı oldular. Nihayet 1838'de sadrazama Başvekil ya da Başbakan un-

vanı verildi. Bu son yenilikler, sultanın iktidarının kolayca kırılamayacağını gösterecek şekilde onun kaprislerine göre değiştirilip düzenleniyor olsa da, yapılan reformlar, bakanlardan oluşan hükümetin ve gerçek bir bürokrasinin doğuşunu belirledi.[12]

Bu değişikliklerin en önemli sonucu yeni bir bürokratlar sınıfının yaratılmasıydı. Sultana ve Osmanlı hanedanına sadık olmaya devam eden bu sınıfın üyeleri, artık ifadesini sadece sultanın kişiliğinde bulmayan devlete daha büyük bir sadakatle bağlıydılar. Tanzimat olarak bilinen yeni bir reform ve yeniden örgütlenme programını başlatan bu yeni devlet görevlileri, ülkeye Batılı fikirleri getirdiler ve Avrupa'yı kendileri için bir model ve esin kaynağı olarak gördüler.

Onlar modern Avrupa'nın gerçekleştirdiği başarıların temelinde özel mülkiyetin kutsallığı ve sultanın o zamana kadar mutlak olan otoritesinin anayasayla sınırlanması gibi iki ilkenin bulunduğunu anlamışlardı. Her iki fikir de, geleneksel Osmanlı siyasal teori ve pratiği için yasaktı, ancak devlet kurtarılacak idiyse, bunların meşru kabul edilmesi gerekiyordu. Ondokuzuncu yüzyıl boyunca, Tanzimat taraftarları, daha sonra onları izleyen Jön Osmanlılar ve Jön Türkler bu ilkelerin gerçekleşmesi için zorlu bir mücadele verdiler. İlk adımı Kasım 1839'da Gülhane Fermanı olarak bilinen bir sözleşmeyle attılar. Bu belge, diğer şeylerin yanı sıra, "tebamızın canlarını, haysiyetlerini ve mülkiyetlerini en iyi şekilde koruma" güvencesi veriyor ve toplumun yeniden örgütlenmesini sağlayacak yasaların hükümet tarafından çıkarılacağını vaat ediyordu. Bu büyük yeniliğin gerekçesi sözleşmeyi tasarlayanlar için son derece açıktı ve şu sözlerle ifade ediliyordu:

> "Aslında bu dünyada insan hayatı ve şerefinden daha değerli bir şey yoktur. Karakteri şiddete ne kadar karşı olursa olsun, eğer bir insanın hayatı ve şerefi tehlikedeyse, şiddete başvurmaktan ve böylelikle hükümete ve ülkeye zarar vermekten kendini alıkoyabilir mi?

O insan, tam aksine, eğer kendini tam bir güvenlik içinde hissediyorsa, açıktır ki, sadakat yolundan sapmayacaktır ve bütün eylemleri hükümetin ve halkın refahına katkı sağlayacaktır.

Eğer mülkiyet güvenliği yoksa, kişi devlete ve cemaate karşı kayıtsız kalır, kimsenin ülkenin refahında çıkarı olmaz, kişi kendi dertlerine ve endişelerine gark olur. Tam aksine, eğer kişi kendi mülkü hakkında tam bir güvenlik hissederse, kendi işleriyle uğraşacak, yaptığı işi geliştirmeye çalışacak ve kendi devletine duyduğu bağlılık ve sevgi sürekli artacak ve bu durum, hiç kuşkusuz onu toplumun yararlı bir üyesi olmaya yöneltecektir."[13]

Ondokuzuncu yüzyılın, ilk bakışta, bir önceki klasik döneme benzediği görülür; iktidar önceki gibi babadan oğula geçer ve müdahalecidir, aynı derecede merkezileşmiştir. Ancak daha yakından bakıldığında, 1839'dan sonra reformlar geliştikçe biçimlenmeye başlayan Tanzimat devletinin oldukça farklı olduğu görülür. Bir yandan iktidarın babadan oğula geçmesinden uzaklaşma başladı ve öte yandan, iktidarın müdahaleciliği seçmeci hale geldi. Tanzimat'ın hedefi devletin ekonomiden kopuşunu telafi edebilecek tamamen yeni bir sosyal devlet yaratmaktı. Devlet müdahalesi artık sadece toplumu düzenlemek için düşünülüyordu; geniş anlamda belirtmek gerekirse, bu müdahalenin amacı artık toplumsal mühendislikti. Bunun anlamı, Avrupa hâkimiyetindeki ekonomiye katılmak için gerçekleştirilen ilerlemede çıkarı olanlar adına ve bu sürece ters düştüğü ve engel olduğu düşünülenlerin çıkarlarına karşı müdahale etmekti. Bu davranışlarının ışığında, reformcuların modern ekonomiden anlamadıklarını ya da reformlarının teoriden yoksun ve amaçsız olduğunu öne sürmek anlamsızdır. Reformcuların, sanayileşmiş Avrupa'daki trendlerin önemini ya da daha yakın bir örnek olan, Mehmet Ali'nin daha modern bir ekonomi yaratmak için mücadele etmekte olduğu Mısır'da yaşanan örneği göremediklerini düşünmek zordur.

Reformcular, sanayileşmiş Avrupa'nın imparatorluğa nüfuz etmesinin ve onu genişleyen dünya pazarı içinde özümlemesinin im-

paratorluğun devamı ve refahı için yegâne yol olduğunu düşünüyorlardı. Bu bütünleşme anlayışı ondokuzuncu yüzyıl boyunca ve yirminci yüzyılda devam etti. 1908'den sonra Jön Türkler'in İttihatçı kanadı ve cumhuriyet döneminde devletçi Kemalist hizip (bk. aşağıda) bu anlayışı kısmen reddetti. Türk eleştirmenler, nedenlerini kabul ettikleri bu teoriyi, biraz alaycılıkla, "Tanzimat Zihniyeti"nin bir yansıması olarak betimlediler.[14]

Tanzimat reformcuları bazı Batılı teorileri kendi ortamlarına uyduracak kadar kültürlüydüler. Ancak devletin, liberal teorinin gerektirdiği gibi sadece bekçi rolü oynaması gerektiğini anlamadılar; devlet toplumu dönüştürmek için müdahaleci -toplumsal mühendis olarak devlet- olmalıydı.

Ağustos 1838'de İngiliz Osmanlı Ticaret Sözleşmesi reformcuların yeni toplumsal ve ekonomik yapılar kurmak için mevcut yapıları ortadan kaldırmak amacıyla attıkları belki de ilk bilinçli adım oldu. Yakın zamanlara kadar Sultan III. Selim ve II. Mahmut, Osmanlı tüccar ve zanaatkârlarını Avrupalı rakiplerine karşı korumak için yerel ekonomiyi korumaya çalışmışlardı. 1838 Antlaşması korumacılığı ortadan kaldırdı ve yabancı tüccarların iç ticarete doğrudan katılmalarına ilk kez izin verdi. Bu antlaşmanın bir sonucu zayıflamakta olan zanaatların ağır bir darbe yemesi ve lonca sisteminin yıpranması oldu. Bu gelişmeler, eski yapıların yıkılmasının batılılaşmayı hızlandıracağına ve Osmanlıları yeniliğe zorlayacağına inanan reformcuların hoşuna gidiyordu. Ancak bu durum geniş halk kesimlerinde büyük bir hoşnutsuzluk uyandırdı.

Kısa süre içinde imparatorluk para ekonomisine yönelmiş, 1840'da kâğıt para uygulamasını başlatmak için başarısız bir girişimde bulunmuştu. Artık takas yoluyla elde edilemeyen, ancak nakitle satın alınabilen ithal ürünlerindeki artış, kırsal bölgelerde nakit talebini arttırıyordu. Devlet bu gelişmeye 1839'da vergi mültezimliği sistemini kaldırarak ve yerine, en azından teorik doğ-

rudan vergi tahsilatını geçirerek karşılık verdi. Ödemelerin ayni olarak değil nakdi olarak yapılması öngörülüyordu. Osmanlılar on-dokuzuncu yüzyılda vergi mültezimliğini kaldırmak için pek çok girişimde bulundularsa da asla başarılı olmadılar ve bu durum tarım reformuna büyük bir engel oluşturmaya devam etti.

Değiştirilen sistem altında sürdürülen ticari faaliyette, özellikle köylülüğün vergileri ödemek ve gerekli ithal ürünlerini satın almak için giderek daha fazla piyasa için üretim yapmak zorunda kaldığı kırsal kesimde, keskin bir artış oldu. Bu dönemde esas olarak gayri Müslimlerden oluşan kırsal tefecilerin önemi de arttı ve köylüler, bazı durumlarda borçlarını ödemek için topraklarını da elden çıkararak bu tefecilere bağımlı hale geldiler. Bu gelişme, kuşkusuz ulusal bilinci arttırdı ve gelecekte vahim sonuçlar doğuran dini ve etnik gerilimleri şiddetlendirdi. Bu nedenle Tanzimat devletinin serbest ticareti benimseme kararının önemli sonuçlara yol açtığını söylemek yanlış olmaz.

1860'larda sürekli ekonomik gerilemenin yarattığı etki, zanaatkârların ve tüccarların sultana şikâyette bulundukları ve durumun düzeltilmesini istedikleri bir noktaya vardı. Babıâli bürokratlarını suçluyorlar ve sultandan duruma müdahale etmesini istiyorlardı. Reformlardan ve inisiyatifin Saray'dan Babıâli'ye geçmesinden sonra devletin niteliği önemli ölçüde değişmişti. Sadrazam ülkeyi yönetirken sultanın sadece saltanat sürdüğü görülüyordu ve bu dönemin üç mimarının, Reşit, Ali ve Fuat Paşalar'ın sultanlardan daha fazla iz bırakmalarının nedeni buydu.

Bu ekonomik gerileme döneminde oluşan ve genellikle Jön Osmanlılar olarak bilinen siyasal muhalefet, devleti kendi çıkarlarını hesaba katmaya zorlayan bir popüler Müslüman baskı grubunun ilk örneğiydi. Bunlar rejimin serbest ticaret politikalarını sürekli eleştirerek zayıflatıyorlardı. Daha sonra bu politikaların, devleti iflasın eşiğine getirerek ve 1881'de Avrupa'nın mali denetimine sokarak bir felakete yol açtığı görüldü. Bu koşullar al-

tında ve Büyük Güçler'in içinde yer aldığı bir diplomatik krizin de yardımıyla Jön Osmanlılar, 1876'da bir anayasayı kabul etmesi için rejimi zorlayabildiler.

Bu anayasal rejimi "yükselen sınıflar"ın ya da bir "ulusal burjuvazi"nin sahip olduğu gücün ifadesi olarak görmek için vakit henüz erkendir. Aslında bu rejim serbest ticaretten kurtulmaya çalışan ve güçlü bir müdahaleci devlet isteyen baskı altındaki sınıfların eseriydi. Milletvekili olabilmek için mülk sahibi olma şartının aranması nedeniyle ancak hali vakti yerinde olanlar milletvekili olmaya hak kazanabiliyorlardı. Bu kişilerin çoğu *laissez-faire* politikalarından ve dünya ekonomisinin imparatorluğu özümlemesinden kârlı çıkmışlardı. Bunlar zayıf ve müdahaleci olmayan bir devleti tercih ediyorlardı. Bu dikotomi* ondokuzuncu yüzyılda çözülmedi ve kalıcı bir miras olarak günümüze kadar geldi.

Devletin toplumsal bir temelden yoksun olması ve ondokuzuncu yüzyılda yeni Babıâli bürokratlarının böyle bir temel yaratma girişiminde bulunmaları, modern Türkiye'yi anlamak için bir anahtar olabilir. Bu bürokratlar, toprak sahiplerini beslemeye ve bu tabakayı devletin temellerini oluşturmak için kullanmaya karar verdiler. Osmanlı ekonomisinin bütün dengelerinde ticaret ve endüstrinin taşıdığı öneme rağmen, toprak, devlet gelirlerinin önemli bir kısmını sağladığı için ana faktör olmaya devam etti. Ayrıca toprak, ekonominin hâlâ büyük çapta Müslüman ve Türklerin elinde olan, kapitülasyonlardan ya da yabancılara ve onların Osmanlı imparatorluğu'nda ikamet eden yerli müşterilerine sağlanan imtiyazlardan etkilenmeyen ve bu nedenle de potansiyel olarak siyasal iktidarın güvenilir kaynağı olan yegâne bölümüydü.

1808'de Sened-i İttifak ile başlayan bu süreç zaman zaman

* ikiye bölünme, birbirine karşıt iki parçaya ya da kümeye ayrılma. -ç.n.

Türk Magna Carta'sı olarak betimlendi ve 1839, 1856 Fermanları, 1858 Toprak Kanunu ve 1876 Anayasası ile sürdürüldü. Bütün bu önlemler genelde özel mülkiyetin ve özelde toprak mülkiyetinin kabul edilmesi ve yasalara bağlanması için atılan adımlardı. Devletin müsadere hakkından vazgeçmesiyle birlikte gerçekleşen mülkiyet güvencesi Türkiye'nin siyasal ve ekonomik tarihinde bir dönüm noktasıydı.

Mülkleri için güvence verilmesinden ayrı olarak toprak sahiplerine 1838 Antlaşması yürürlüğe girer girmez devlet denetiminden daha geniş bir özgürlük sağlandı. Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş çapta savunduğu inancı benimseyen İmparatorluk Britanya'nın sanayideki üstünlüğünün gerektirdiği işbölümünü benimsemek zorunda kaldı. Böylece Babıâli satmalma tekelinden vazgeçti ve toprak sahiplerine kendi ürünlerini yabancı alıcılara ve onların temsilcilerine doğrudan satmalarına izin verdi. Bu gelişme tarımın ticarileşmesini hızlandırdı ve toprağın değeri yükselirken toprak sahipleri zenginleştiler.[15] 1876'da toprak sahipleri, yeni parlamentoda kendi çıkarlarını savunabilen bir çıkar grubu olarak ortaya çıkmışlardı. Bundan sonra kısa süre içinde reformlara muhalif tutucu bir güç haline gelerek daha çok kendi çıkarlarını kolladılar.

Sultan Abdülhamit'in (1876-1909) 1878'de anayasal rejimi rafa kaldırması bu gelişmeleri, 1908'de anayasanın yeniden yürürlüğe girişine kadar, 30 yıl boyunca dondurdu. Sultanın kaygıları liberal seleflerininkinden farklıydı. İflas ve dış mali denetimle sonuçlanan bir mali kriz sırasında iktidara gelmiş ve o sırada Mısır'ın İngilizlerce işgali karşısında büyük bir korkuya kapılmıştı. Merkezde benzer bir olayın meydana gelmesinden umutsuzca sakınmak istiyordu. Bu nedenle Abdülhamit bütçeyi denkleştirmek için kendi hükümet meclisini oluşturmaya çalıştı. Kapütilasyonlar fiili korumacılığı engellese de liberal ekonomik uygulamalar mümkün olduğu kadar terk edildi. Alman İm-

paratorluğu'nun birleşmesi ve oluşmasından sonra Alman modelinin etkisi İstanbul'da da hissedildi. Friedrich List'in korumacı fikirleri Harp Akademisi'nin salonlarında klasik liberalizm fikirleriyle yarışıyordu.

Abdülhamit toplumsal piramidin zirvesindeki gelişmeleri dondurmayı başardı. Bu arada Osmanlı toplumundaki ve ekonomisindeki bozulma hızla gelişti ve ifadesini, 1889'da İttihat ve Terakki Komitesi olarak bilinen gizli bir siyasal örgütün kurulmasında buldu. Anayasayı yeniden yürülüğe koyma hareketine önderlik eden ve 1908 Devrimi'ni gerçekleştiren örgüt buydu.

Notlar

1. *Gazi Mustafa Kemal: Nutuk*, 1927, Millî Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1963, s. 572.
2. *Stanford J. Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c.i: Gazilerin İmparatorluğu, Cambridge, 1976, s. 22. Yazar 1208-1808 dönemine ilişkin mükemmel bir kaynakça sunar. Ayrıca bk., Halil İnalcık, V. J. Parry ve A. Nimet Kurat gibi otoritelerin uyarıcı makaleleriyle birlikte, Cook (ed.) *A History of the Ottoman Empire to 1730*, Cambridge, 1976. Ayrıca, *The Ottoman Empire and the World Economy*, ed. Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge 1987, imparatorluğun iktisadi tarihi konusunda bir dizi özgün çalışma içerir.
3. Ibid., s. 55.
4. Ibid., s. 58.
5. Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, Londra 1974, s. 397.
6. Alıntı, ibid., s. 397-8.
7. Alıntı, ibid., s. 398.
8. Alıntı, ibid., s. 398.
9. Alıntı, ibid., s. 399.
10. Türkiye tarihinde İstanbul'un önemi konusunda bk. Bernard Lewis, *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, Norman, Oklahoma, 1963.
11. Fatma Müge Göçek, *East Encounters West-France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, New York, 1987.
12. Bu dönemde yapılan reformlar konusunda bk. Bölüm V., Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, the Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton 1980 ve *Ottoman Civil Officialdom, a social history*, Princeton, 1989; Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal 1964 (Berkes, erken dönemlerden itibaren İslam'ın oynadığı rolü tartışarak başlar ve 1718-1939'dan itibaren laik eğilimleri tartışarak devam eder: Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 2. bs., Londra, 1968. Ondokuzuncu yüzyılda yapılan reformlar hakkında kısa bir değerlendirme için bk. Feroz Ahmad, "Hukma"-Ottoman Empire, *Encyclopedia of Islam*, 2. bs., ed., Leiden, 1953-.
13. J. C. Hurrewitz (ed.) *The Middle East and North Africa in World Politics -A Documentary Record*, c.i, *European Expansion, 1535-1914*, New

Haven ve Londra, 1975, s. 270..

14. Devletin değişen rolü hakkında daha kapsamlı bir tartışma için bk. Feroz Ahmad, "The State and Intervention in Turkey", *Turcica: revue d'Èludes Turques*, c. xvi, 1984, s. 270.

15. 1850-1914 yıllarında Osmanlı ekonomisi için bk. Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, bl. 4 ve 5, Londra ve New York 1981. Okur daha iyi bir değerlendirme bulamayacaktır. Ayrıca bk. Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913*, Cambridge, 1987; ve Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy-the Nineteenth Century*, Albany, 1988.

İmparatorluktan Ulusa: (1908-1923)

Türkiye için yirminci yüzyıl, 23 Temmuz 1908'de, Sultan Abdülhamit'in otuz yıl önce rafa kaldırdığı 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe girmesiyle başladı. Çağdaşlar, bu olayın kendi hayatlarını tahminlerinin ötesinde değiştirecek çok önemli bir olay olduğunu anladılar. Dışa kapalı bir toplum, en azından kentlerde ve kasabalarda ansızın dışa açılıyordu. Sansür kaldırıldı ve imparatorluğun bütün cemaatlerini ve çok çeşitli fikirleri temsil eden gazete ve dergiler, coşkulu bir halkın merakını tatmin etmek için piyasaya akıverdi. Jön Türkler'in çeşitli hiziplerinin yanı sıra, belli başlı dini ve etnik cemaatlerin -Müslüman, Rum, Ermeni ve Yahudi- önderlerince yeni rejimi desteklemek için kitle gösterileri örgütlendi. Uzak vilayetlere sürülen ya da Avrupa'ya kaçan siyasal sürgünler siyasal kariyer umuduyla başkente dönmeye başladılar.

Jön Türkler, Hamidiye kuşağının kaybettiği yılları telafi etme telaşıyla hayatın neredeyse her alanında faaliyet gösterdiler; dokunulmamış pek bir şey kalmadı. Sadece siyasal sistemi değiştirmekle kalmadılar, eskisine kıyasla Batı'dan daha çok şey alarak toplumu yeniden biçimlendirmeye de çalıştılar. Yarışmacı sporu başlattılar ve ilk kez iki atletten oluşan bir Osmanlı takımı 1912'de Stockholm Olimpiyat oyunlarına katıldı. Ne var ki futbol çok daha popüler oldu ve Galatasaray gibi kulüpler, 1990'lardaki gibi ilerleme kaydetmeye başladılar. Erkek öğenciler izci oldular

ve Lord Baden-Powell izci gruplarını eğitecek örgüte yardımcı olmak üzere eğitmenler gönderdi. Feminizm ya da kadın kurtuluşundan söz etmek için henüz çok erken olsa da, Jön Türk döneminde kendi savaşını veren bir kadın örgütünün kuruluşuna tanık olundu. Savaş Bakanlığı uçakların savaşta ne kadar yararlı olduğunu hemen anladı ve 1911'de hava kuvvetleri kuruldu. İlk film, dünya savaşından hemen önce yapıldı ve Türklerin savaşa girişini haklı çıkarmak için Ruslara karşı propaganda amacıyla kullanıldı. Tiyatro gelişmeye başladı ve yeni bir iklim Müslüman kadınların sahneye çıkmalarına izin verdi. O zamana kadar bu alan, Türk olmayanlar arasında Osmanlı Türkçesini en iyi konuşabilen Ermeni aktristlerin tekelinde olmuştu.

Bu arada siyaset alanı belirsizlikler içindeydi. Jön Türk eliti içinde yer alan hemen herkes sultandan kuşkulanıyordu. Ne kadar kurnaz olduğu ve kendi iradesine rağmen anayasal bir hükümdar olmayacağı biliniyordu. 30 yıl süren despotizmine rağmen Abdülhamit, şartlar olgunlaştığında kendi halkına bir anayasa bahşeden yardımsever bir hükümdar gibi görünmeyi başarmıştı. Jön Türkler onun iktidarını elde tutmak için savaşmasını bekliyorlar ve sultan-halife olarak bunu yapacak bir karizmaya sahip olduğunu biliyorlardı.

Tanzimat döneminde (1839-1876) iktidara gelen ve 1908'e kadar sarayın gölgesinde kalan yüksek bürokratlar, Babıâli paşaları, anayasal rejimin işlemesini ancak kendilerinin sağlayabileceğine inanıyor ve anayasanın, sultanın mutlakçılığını azaltırken, içlerinden birinin sadrazam olarak önderlik ettiği kabinenin denetimi sayesinde kendilerine iktidar tekelini verdiğini düşünüyorlardı. Yasama meclisi ve senatoyu (âyan meclisi -çn.) denetleyerek kendi hegemonyalarını sürdürmek niyetindeydiler. Meclis seçimleri iki basamaklı dolaylı bir sistemle yapılıyor, milletvekilleri yerel elitlerin alanı olan seçmen grupları tarafından seçiliyorlardı. Ayrıca paşalar, gördükleri modern batılı eğitimin,

Avrupa'yı tanımalarının ve Avrupa dillerini bilmelerinin kendilerine Türkiye'nin modern dünya içinde yer alması için gerekli araçları sağladığına inanıyorlardı. Üstelik sadece onlar Avrupa elçiliklerinin, özellikle Britanya'nın güvenine sahiptiler. Bu elçiliklerin fiili işbirliği olmadıkça yeni rejimin başarılı olması mümkün değildi. Bu güven duygusu ve sosyal kibir nedeniyle paşalar bir başka grubun kendi otoritelerine meydan okuyabileceğini düşünmüyorlardı.

Dinsel-etnik cemaatlerin önderleri anayasadan hoşnut, mutlakçılığın sona ermesinin kendi iktidarlarını ve nüfuzlarını güçlendireceğinden emin idiler. Bu tamamen yanlış değildi. İmparatorluk içindeki demografik ve maddi güçleriyle orantılı olarak hem kabinede hem de mecliste siyasal iktidarı paylaşmayı umuyorlardı. Otorite merkeziliğini kaybederse ve Jön Türkler arasındaki, daima "ademimerkeziyet ve özel girişim" lehine konuşan Prens Sabahattin'in önderlik ettiği liberal hizbi desteklerlerse nüfuzları daha da artacaktı.[1]

Ne var ki, Müslüman ve Türk olmayan cemaatler, yeni rejimin, en büyük grubu oluşturan Türklerin önderliği altında imparatorluğu yeniden canlandırmak ve güçlendirmek için bir araç olarak kullanılacağından endişeleniyorlardı. Bu durum kültürel eğitsel işlerde fiili özerklik garantisi veren geleneksel *millet* sistemi içinde örgütlenmiş dini cemaatlerin ayrıcalıklarını tehdit edecekti. Türk olmayan halklar merkezileştirme ve Türkleştirmeden korkuyorlar ve bunun önlenmesi için, Büyük Güçler'e, Britanya, Fransa, Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'ya güveniyorlardı. Bu güçlerin, bölgede kurdukları hegemonyaya meydan okuyacak bir Türk atılımını hoş karşılamayacaklarını biliyorlardı.

Aslında İstanbul'daki siyasal devrim Büyük Güçler'i endişelendirdi. Bu güçler Hamidiye otokrasisini beğenmiyorlardı, ancak bu rejimin ne yapacağını biliyorlar ve onu kolayca yö-

netebiliyorlardı. Yeni rejimin ne yapacağını kestirmek ise mümkün değildi. Büyük Güçler'i yatıştırmak için her türlü çaba harcanırken, Jön Türkler, egemenliklerini yeniden kazanmayı, Avrupalılar'a Osmanlı egemenlik hakları pahasına imparatorluk içinde ayrıcalıklar sağlayan eşitsiz anlaşmaları, kapitülasyonları, kaldırmayı umuyorlardı. Kapitülasyonlar dayatılırken Türkler en temel reformları bile gerçekleştiremiyor, Osmanlı yurttaşları bir yabancı gücün korumasını tam bir kişisel dokunulmazlık sağlayarak satın alabildikleri için, yurttaşlık yasasını bile tam olarak uygulayamıyorlardı.

Büyük Güçler daha acil olarak İstanbul'un vilayetler üzerindeki otoritesini yeniden kurmasını bekliyorlardı. Bu otorite, ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde büyük bir yıpranmaya uğramıştı. Avusturya 1878'de Bosna ve Hersek'i işgal etmiş, Britanya dört yıl sonra Mısır'ı almıştı. Fransızlar, Suriye ve Kuzey Afrika'da bir nüfuz bölgesi oluşturmaya çalışırlarken, İtalyanlar Libya'ya göz dikmişlerdi. Yunanistan ve Bulgaristan gibi yeni ulusal devletler bile oluşum halindeki bir Türkiye tarafından tehdit edildiklerini hissediyor ve önlem almaya çalışıyorlardı. Resmen İstanbul'un süzereni olan Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti ve Girit, Viyana'nın Eylül 1908'de Bosna ve Hersek'i ilhak ettiğini ilan ettiği bir sırada Yunanistan'la birleşti.

Hamidiye rejimini yıkmak için birleşmiş güçlerden oluşan Jön Türkler de kendi içlerinde bölündüler. Sayısız hizbin varlığına rağmen, bütün bu bölünmeleri iki ana grupta toplamak mümkündür: Liberaller ve İttihâtçılar. Genel olarak ifade etmek gerekirse, Liberaller Osmanlı toplumunun üst sınıflarına mensuptular. Bunlar, eğitim görmüş, batılılaşmış, kozmopolit, bir yabancı dile, genellikle Fransızca'ya ve onun kültürüne aşina olan kişilerdi. Aynı toplumsal grupa mensup yüksek bürokratların denetiminde bir anayasal monarşiden yanaydılar. "Parlamentoların anası" olarak betimledikleri Britanya'nın, tasarladıkları sınırlı top-

lumsal ve ekonomik reformlara rehberlik etmek için para ve uzman sağlayarak rejimlerini destekleyeceğini umuyorlardı. Bu, Tanzimat döneminin Anglofil bildirgesiyle başlayan siyasete uygundu. Bu siyaset aynı zamanda Türkiye'nin Batı Avrupa'nın hâkimiyetindeki dünya sistemi içinde yer almasını amaçlıyordu. Liberallerin savundukları ideoloji Osmanlıcılık idi. Bu ideolojiye göre, bütün dini ve etnik cemaatler, kendi dar amaçlarından ve özlemlerinden fedakârlık etmeksizin bir hanedan yurtseverliğine sadakat gösterebilirlerdi.

1889'da kurulan gizli İttihat ve Terakki Komitesi'nin (İTK) üyeleri de anayasalcı ve Liberaller'in tasarladıklarına benzer bir siyasal rejimi savunuyorlardı. Ancak bunlar, otokrasinin yıkılmasını sadece toplumsal ve ekonomik rejimin dönüştürülmesine yönelik ilk adım olarak görüyorlar ve anayasal hükümetin bu dönüşümü gerçekleştireceğini umuyorlar, daha erken reformcuların benimsediği *laissez-faire* politikalarına artık inanmıyorlardı. Almanya ve Japonya örneğinden esinlenen İttihatçılar, yeni devletin imparatorlukta "ittihat ve terakki" (birlik ve ilerleme - çn.) sağlayacağını umuyorlardı. Seçimlerden sonra denetlemeyi umdukları meclisle otorite kurarak, Saray'ın ve Babıâli'nin iktidarını zayıflatmak istiyorlardı. İTK, yaklaşan seçimleri rahatça kazanacak durumdaydı, çünkü bütün imparatorlukta Türk ve Müslümanlar arasında siyasal olarak örgütlenmiş yegâne güçtü. Gayri Müslimler de kendi cemaat örgütlenmeleri sayesinde seçimlere çok iyi hazırlandılar. Ancak Liberaller'in durumu farklıydı; devrimden sonra kendilerini İttihaçılar'dan ayırmaya başladılar ve Eylül 1908'de İngilizce Liberal Birlik anlamına gelen ve Ahrar Fırkası olarak bilinen bir parti örgütlediler.

Liberallerin aksine İtihatçılar, Batılı terimlerle alt orta sınıf olarak betimlenebilecek bir kesimden geliyorlardı. Bu sınıf yerli ekonomide meydana gelen tahribat nedeniyle dünya pazarıyla ileri derecede bütünleşmenin sonuçlarından zarar görmüştü. El za-

naatları ve küçük ticaret zayıfladığında, bu durumdan etkilenenler, öğretmenler, devlet memurları ve ordudaki küçük rütbeli subayların oluşturduğu alt meslek gruplarıyla aynı düzeyde yer aldılar. Bunlar, Saray'ın ve Babıâli'nin yarattığı, himaye ilişkisiyle gelişen ve kendi sınıflarına mensup kişilerin yükselmesini fiilen imkânsız hale getiren kapalı ve çürümüş sistemden rahatsızdılar. Ayrıca, mevcut sistemin Avrupa'dan gelen ve imparatorluğu yıkmakla tehdit eden sürekli baskıya karşı durabilecek modern devlet ve toplumu yaratmak için gerekli radikal reformu gerçekleştiremeyeceği görülüyordu.

İttihatçılar, ancak kendilerine dolaylı da olsa yönetme fırsatı verilirse imparatorluğu dönüştürebileceklerini ve kurtarabileceklerini düşünüyorlardı. Doğrudan yönetebilmeleri için gerekli toplumsal güvenden yoksundular; Osmanlı toplumunun, eski hâkim sınıflar yönetimde oldukça onları yönetici olarak kabul edemeyecek kadar tutucu olduğunun farkındaydılar. Ayrıca Avrupa elçilikleriyle uğraşma sorunu vardı. Bu elçiliklerin başında her zaman, eski sınıfın üyeleriyle, Saray ve Babıâli paşalarıyla daha rahat ilişkiler kuran, İttihatçılar'ı ise türediler olarak gören aristokratlar bulunuyordu. İttihatçılar bu durumu gayet iyi anladılar ve sahnenin gerisinde kalmaya karar verdiler.

Temmuz 1908'de başlayan geçiş döneminde, tutucuların ve gericilerin desteklediği Sultan, Liberaller'in desteklediği yüksek bürokratlar ve genellikle ordu ve toplum içindeki örgütsel güçlerine dayanan İttihatçılar arasında gizli bir iktidar mücadelesi vardı. Kasım-Aralık 1908 seçimlerini Komite'nin kazanması mücadeleyi su yüzüne çıkardı. Tutucular İTK'nin gücünün sağlamlaşmadan kırılması gerektiğini anladılar. İlk hareket Babıâli'den geldi.

Seksen yaşındaki Anglofil Sadrazam Mehmet Kâmil Paşa, Şubat 1909'da savaş ve denizcilik bakanlıklarını azletti ve bu önemli görev yerlerine kendi adamlarını atadı. İttihatçılara karşı, onları hor görmekten başka bir duygusu olmayan Kâmil Paşa, Ko-

mite'nin ordu içindeki küçük rütbeli subaylar arasındaki gücünü kırarak onu sakatlayabileceğinden emindi.

İttihatçı basın durumun ne kadar tehlikeli olduğunu gördü ve Kâmil'in girişimini meclise karşı bir darbe ve anayasal ilkelerin ihlali olarak reddetti. Sadrazam'ın yaptığı atamalar önlenmezse İttihatçı yanlıları ordudan temizleneceklerdi. 1914'te savaş bakanı olan ve bu dönem boyunca dramatik bir rol oynayan Enver Bey gibi atılgan, önemli ve karizmatik bazı figürler askeri ateşe olarak yurt dışına sürülmekteydiler. Bu durum karşısında Komite, Kâmil Paşa'nın meydan okuyuşuna tepki göstermeye karar verdi.13 Şubat'ta Kâmil Paşa meclis tarafından, yaptığı atamaları açıklamaya davet edildi. Kâmil Paşa erteleme yoluna gitti ve Meclis güvensizlik oyu vererek sadrazamı düşürdü.[2] Dramatik bir oylama oldu: sadece sekiz milletvekili Kâmil Paşa'yı desteklerken, aleyhte oyların sayısı 198 idi.

Liberaller, Kâmil Paşa'nın düşüşünü büyük bir engelleme, Britanya Elçiliği ise kendi ülkesinin çıkarlarına indirilmiş ağır bir darbe olarak nitelendirdi. Her ikisi de en kısa sürede durumu düzeltmeye kararlıydı. Bunu izleyen iki ay içinde İttihat karşıtı bütün güçler İTK'ni yıkmak için harekete geçti. Bu hareket Türk tarihinde, Gregoryen takvimine göre "31 Mart Vakası" olarak bilinen bir olayla, 13 Nisan 1909'da İstanbul garnizonunun ayaklanmasıyla en yüksek noktaya ulaştı.

Ayaklanmaya *softalar* olarak bilinen, garnizon saflarına sızmış az sayıda dini gerici önderlik ediyordu. Bunlar Müslümanların dini yasası olan *şeriât*'ın yerine anayasanın geçirildiğini iddia ediyor ve *şeriât*'ın geri getirilmesini talep ediyorlardı. Gerçek bu değildi, ancak cahil askerler yakınlarda kurulan ve kendisine Muhammetçi İttihat (İttihad-ı Muhammedi -çn.) diyen bir örgütün bu yönde yaptığı propagandayla beslenmişlerdi. Dini semboller ustalıkla maniple edildi ve bütün yetkileri bir kez daha Sultan'a devretmek amacıyla "allahsız, ateist ittihatçılar"a saldırmak ve onları devirmek için kullanıldı.

Bu İslam'ın siyasal amaçlarla kullanıldığı son örnek değildi. Ancak halk da dinin siyasetten çekilmesi gerektiğini giderek fark ediyordu ve "31 Mart Vakası" dinin siyasal amaçlarla nasıl sömürülebildiğini her zaman hatırlatan bir olay oldu. İttihat karşıtları Komite'yi kovmaya öylesine kararlıydılar ki, güney doğu Anadolu'daki Adana şehrinde bir Ermeni katliamı örgütlemekten bile çekinmediler. Amaçları bir İngiliz-Fransız donanmasını Hıristiyanlar lehine müdahaleye kışkırtmaktı. Bunun İTK'nin yıkılmasına yol açacağını umuyorlardı. Ancak Üçlü İttifak ile Üçlü İtilaf arasındaki verili güçler dengesi nedeniyle böyle bir müdahale artık elverişli değildi. [3]

Makedonya'da bulunan, Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Üçüncü Ordu anayasal rejimi kurtarmasıydı, İTK yıkılabilirdi. İttihatçı olmayan Şevket Paşa anayasayı destekleyen, düşünce yapısı bakımından reformcu bir subaydı ve imparatorluğun eski rejimin elinden kurtarılmasını istiyordu. Ama aynı zamanda Prusya okulunda eğitim görmüş bir subaydı ve bu nedenle askeri hiyerarşiye inanıyor ve küçük rütbeli subayların siyasete karışmalarını hoşgörüyle karşılamıyordu. Ancak Nisan 1909'da Üçüncü Ordu, o sırada Berlin'de askeri ateşe olan Enver ve 1923'de Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Mustafa Kemal de dahil olmak üzere çok sayıda İttihatçı subayın yuvasıydı. Bu askerler başkente yürüdüler ve ayaklanmayı bastırdılar. Anayasa ve Komite kurtarılmıştı; ancak İttihatçılar ağır bir bedel ödemek zorunda kaldılar: Şevket Paşa ve generallerin küçük ortakları haline geldiler. Mahmut Şevket, Savaş Bakanı, sıkıyönetim komutanı ve ilk üç ordunun Müfettiş-Generali olarak üç yıl kadar kabineye hâkim oldu.

Ordunun monolitik bir kurum olmadığını vurgulamak gerekir. Osmanlı toplumundaki bölünmeler ordunun içinde de görülüyordu. Generaller ile alt rütbeden subaylar arasında sosyal bölünmeler vardı. Modern savaştan pek anlamayan ama Sultan'a

tam bir sadakatle bağlı olan Saray'ın atadığı subaylar ile devlete sadık olan askeri akademi eğitimi görmüş profesyoneller arasında da bölünme vardı. Birinci gruba girenlerin çoğu Temmuz 1908'de temizlendi. Bir bütün olarak ele alındığında paşalar toplumsal statükoyu destekleme eğilimindeydiler, içlerindeki Mahmut Şevket gibi liberaller, devletin temelini oluşturan orduyu yeterince güçlendirecek bir reform istiyorlardı. Ordunun siyasete karışmasına, bu durumun ordunun savaş yeteneğini zayıflatacağı düşüncesiyle hepsi karşı çıkıyordu. Ne var ki, küçük rütbeli subayların çoğu siyasetle ilgiliydi; çoğu İTK'ne ya da kulüplere girmişti ve bu kuruluşlara bağlıydı. Bu arada yerinden yönetim taraftarı, Liberaller'e yakın ve çoğu Türk olmayan (Arap ve Arnavut) subaylar da vardı. Aslında Albay Sadık Bey önderliğinde kendilerine "Kurtarıcı Subaylar" (Halaskâr Zabitan -çn.) diyen bir grup, Liberal bir hükümetin yolunu açmak için İttihat yanlısı Mehmet Sait Paşa kabinesini istifa etmeye zorladılar. "Birlik ve İlerleme" düşüncesine bağlı bir ordu, ancak İttihatçılar'ın 13 Ocak 1913'de yaptıkları hükümet darbesinden sonra biçimlenmeye başladı.

Anayasal hükümetin ilk beş yılını siyasal iktidar için verilen sürekli bir mücadele belirledi. Bu mücadeleden sonunda İTK galip çıktı. İttihatçı zafer önceden kararlaştırılmış değildi. Aslında, Ekim-Kasım 1912 tarihli birinci Balkan Savaşı'nın yarattığı felaket olmasaydı, Ahmet Mutar ve Kâmil Paşalar'ın İttihatçı karşıtı hükümetleri İTK'ni siyaset sahnesinden pekâlâ tasfiye edebilir ve iktidarı güçlendirebilirdi.

Savaş 18 Ekim'de patlak verdi. Bir ay içinde Osmanlı orduları bütün cephelerde bozguna uğradılar ve Avrupa'daki toprakların neredeyse tamamı, Grek, Sırp ve Bulgar ordularına kaptırıldı. Bulgarlar başkentin yakınlarına kadar ilerlediler ve ancak Çatalca yakınlarında durduruldular. Çatalca'dan gelen silah sesleri İstanbul'dan işitiliyordu. Ancak Çatalca hattı tutuldu. 3 Ocak 1913'te ateşkes imzalandı ve taraflar barış görüşmeleri için Lond-

ra'da biraraya gelmeyi kararlaştırdılar. Türk heyeti pazarlıkla bir şey kazanamayınca zaman kazanmaya çalıştı. Ne var ki 17 Ocak'ta Türkler, Büyük Güçler'in Toplu Nota biçiminde bir ültimatomuyla karşılaştılar. Nota, Babıâli'den o sırada kuşatma altında olan Edirne'nin Bulgaristan'a teslim edilmesini istiyordu. İstanbul'da, Londra'daki patronlarının iyi niyetini kaybetmekte olan Kâmil Paşa'nın Edirne'yi teslim edeceği düşünüldü. Osmanlı İmparatorluğu'nun ikinci başkenti olan bu şehir Türkler için büyük bir tarihsel ve duygusal değere sahipti; 23 Ocak darbesi Edirne'nin teslim edilmesini önlemek ve Kâmil'i silah zoruyla istifa ettirmek için yapıldı. Yeni hükümeti Mahmut Şevket Paşa kurdu; İttihatçılar nihayet iktidardaydılar.

Komite artık savaş ve barış sorunuyla doğrudan ilgilenmek zorundaydı. Ateşkes 3 Şubat'ta kalktı ve savaş yeniden başladı. İttihatçılar Edirne'yi teslim edemezlerdi, çünkü onu kurtarmak için iktidarı ele geçirmişlerdi. Ancak kuşatılan şehir 26 Mart'ta düştü. Komite'nin durumu, özellikle Britanya elçiliğinin desteklediği bir Liberal darbeyle birlikte iyice belirsizleşti. Darbe girişimi 11 Temmuz'da, hem sadrazam hem de Savaş Bakanı olan Şevket Paşa Savaş Bakanlığı'ndan Babıâli'ye giderken katledildiği sırada gerçekleştirildi. İttihatçılar komployu şiddetle bastırdılar ve iktidarlarını pekiştirdiler. Muhalefet, önderlerinin yurt dışına kaçması ya da ülke içinde saklanması üzerine bastırıldı. Mısır yönetiminde yer almış bir ailenin üyesi olan Prens Sait Halim Paşa Sadrazam ve Dışişleri Bakanı olarak atandı. Halim Paşa 1908'den önce İTK'ni desteklemişti, ancak mensup olduğu toplumsal sınıf tipik bir İttihatçı olmasını zorlaştırıyordu -Türkçeyi bile çok iyi bilmiyordu! Ancak kozmopolit geçmişi, Arap dünyasıyla olan bağlantıları ve İslam'a olan ideolojik bağlılığı, O'nu, imparatorluğun Arap vilayetleriyle sıkı bağlar oluşturmayı amaçlayan bir hükümete önderlik için ideal bir aday haline getirdi.

1913 yılının ortalarında, siyasal, ekonomik ve askeri durum ol-

dukça tehlikeliydi. İttihatçılar kuşkusuz kumar oynuyorlardı. Ve ancak kumarda görüleceği gibi, Balkanlar'daki durum ansızın Türkiye'nin lehine değişti. Müttefikler savaş ganimetleri konusunda çekişmeye ve çatışmaya başladılar. 30 Haziran'da savaş patladığında Komite, Büyük Güçler'in öfkesinden korkan daha ihtiyatlı kabine üyelerinin muhalefetine rağmen, fırsattan yararlanarak Edirne'yi geri aldı. Ordu 23 Temmuz'da şehre girdi. Bu tarih Jön Türk devriminin beşinci yıldönümüydü; bir buçuk yıldır iktidarda olan İttihatçılar sözlerini tutmuşlardı.

Beş yıl süren savaş ve devrim her toplumda muazzam bir etki yaratır. İmparatorluk, Libya'nın 1911-1912'de İtalya'ya kaptırılması ve 1912-1913'de Balkan vilayetlerinin alınması nedeniyle önemli ölçüde küçülmüştü. İmparatorluk artık daha homojendi ve İttihatçılar bütün ideolojilerini ve idari siyasetlerini gözden geçirmek zorunda kaldılar. İdeolojilerindeki üç unsuru Osmanlıcılık, İslam ve ulusçuluk- terk edemezlerdi. Değişiklik ancak bunlardan birinin vurgulanması şeklinde olabilirdi. Sayısal bakımdan en önemli grup olan Türkler'in önemlerinin artmasına rağmen en çok vurgulanan ulusalcılık değil İslam idi. Türk ulusalcılığını sadece başkentteki bazı entelektüeller ciddiye alıyorlardı. Ancak Komite, kendi iç çevrelerinde Ziya Gökalp gibi önemli Türkçüler'in yer almasına rağmen, İslam'a olan bağlılığını korudu. Bir İslamcı olan Sait Halim'in Haziran 1913'te sadrazam olarak atanması rastlantı değildi. Sait Halim, 1916 Arap isyanından sonra istifa etmesine rağmen, Şubat 1917'ye kadar görevde kaldı.

Türklerin çoğu hâlâ kendilerini önce Müslüman olarak görüyorlardı ve Osmanlı hanedanına güçlü biçimde bağlıydılar. Hanedana hem seküler (sultan olarak) hem de dini bakımdan (halife olarak) değer veriyorlardı. Aynı şey Müslüman Araplar'ın ve Kürtler'in çoğu için de geçerliydi. Geriye kalan gayri Müslimlerin (İstanbul ve Batı Anadolu Rumları ile başkent ve Doğu Anadolu

Ermenileri) kendileri için cazibesini kaybetmesine rağmen hanedana bağlı kalacakları umuluyordu. Ayrıca İslam ve Osmanlıcılık, bir bütün olarak Müslüman dünyada, Çar'ın Müslüman tebalarının yanı sıra, özellikle Mısır ve Hindistan'da, cazibesini önemli ölçüde korumaya devam ediyordu. Bu durumda İslam, özellikle savaşın yaklaşmakta olduğu bir sırada, İttihatçı dış politikanın önemli bir faktörü oldu.

Balkan Savaşları da İttihatçıları diplomatik tecrit sorunuyla uğraşmak zorunda bıraktı. İttihatçılar, çatışmanın başlangıcında bölgesel statükoyu garanti eden Büyük Güçler'in, Türkler geri çekilmeye başladıkları anda bu garantiden vazgeçtiklerini gördüler. İttihatçıların bu durum karşısında fazla şaşırmamaları gerekiyordu, çünkü bu, Avrupa'nın, ölümünün sadece bir zaman meselesi olduğunu düşündüğü "hasta adam"a karşı geleneksel tutumuydu. Ancak İTK radikal reformlara girişerek ve "Yakın Doğu'nun Japonyası" haline gelerek bu süreci tersine çevirmeyi ummuştu. Bir İttihatçı heyetin Kasım 1908'de anayasal Türkiye'yi Britanya Dışişleri Bakanlığı'na tanıtmasının ve bu ülkeye 1902 İngiliz-Japon ittifakına benzer bir model önermesinin nedeni budur.[4]

Avrupa'daki güçler dengesi nedeniyle Britanya öteki devletlerle arasını soğutmadan ve onları kuşkulandırmadan bu öneriyi kabul edemezdi. Jön Türkler -İttihatçılar ve Liberaller, özellikle Kâmil Paşa- Britanya'ya başka önerilerde de bulundularsa da yararı olmadı. Ağır sonuçlar yaratan Balkan Savaşı diplomasisinden sonra İTK Osmanlı Devleti'nin ancak iki bloktan biriyle, tercihen Üçlü İtilaf ile ittifak kurarak yaşayabileceğine ikna oldu. Londra ve Paris'e ve nihayet, İttihatçılar Berlin'e yakınlaşmadan hemen önce Çar Nikola'nın Lividia'daki yazlık sarayına heyetler gönderildi. "Alman yanlısı" olmayan İttihatçılar, "İngiliz yanlısı" ya da "Fransız yanlısı" idiler ve bunun tek nedeni, Türk çıkarlarına en iyi şekilde İtilaf Güçleri'nin hizmet edebileceğinden emin ol-

malarıydı. Almanya başvurulacak son yerdi ve Berlin de ittifak anlaşmasını uzun bir duraksamanın ardından, 2 Ağustos'ta, Avrupa'da savaşın başlamasından sonra imzaladılar.[5] İlkelerinin tekrar tekrar küçümsendiğini ve aşağılandığını görmüş olan İttihatçı önderler için bu gizli ittifak, eşitlik istekleri doğrultusunda atılmış önemli bir adımdı. Türkiye, Almanlarla ittifak anlaşmasını imzalayarak, daha önce asla tanımadığı bir güvenlik önlemi sağlamış ve nihayet bir Büyük Güç'ün eşit ortağı olarak kabul edilmişti.

Büyük savaş bütün dünya, özellikle de Türkler için bir dönüm noktası oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun, Orta ve Doğu Avrupa'daki öteki imparatorluklar gibi yıkılmasına yol açtı. Ancak savaş Türkler'i Avrupa denetim ve müdahalesinden kurtardı ve İTK'ne toplumu radikal bir tarzda dönüştüren bir reform programını gerçekleştirmek için gerekli özgürlüğü sağladı. Öyle ki, 1923'te kurulan yeni ulusun toplumsal temellerinin bu yıllarda atıldığı söylenebilir.

1908'den beri İttihatçılar, toplumun bütün dokusunun topyekûn dönüştürülmesinin çöküş halindeki yapıyı kurtarmak ve yenilemek için gerekli olduğuna inanmışlardı. Liberallerin önerdikleri gibi statükoyu korumak intihar olurdu; Türkiye'yi modern dünyaya sokacak bir toplumsal devrim hayatta kalmak için çok önemliydi. Ancak ortaya koydukları program, ayrıcalıkları eski düzenin devamına bağlı olan herkesi yabancılaştırdı. Bu nedenle, Müslüman Türkler, Araplar ve Arnavutlar, daha akılcı ve egemen bir sistem kurma girişimlerini, Hıristiyan Rumlar, Slavlar ve Ermeniler kadar şiddetli biçimde protesto ettiler.

Modernitenin gereklerini yerine getirmek Türk egemenliği uğruna kendi ayrıcalıklarından vazgeçmek istemeyen Büyük Güçler'in çıkarlarıyla da çatıştı. Sadece kapitülasyonlar Türk egemenliğini ve hukukun birliği ilkesini ihlal etmekle kalmıyor, bunların varlığı, reform yapma görevini de imkânsız hale ge-

tiriyordu. Babıâli, Avrupa elçiliklerinin vetosuna takılmadan yasa çıkaramıyordu. Yasaların her bir maddesi elçiliklerin hukuk büroları tarafından dikkatle inceleniyor ve bunların "yabancıların antlaşmalardan doğan hakları"nı ihlal edip etmediğine bakılıyordu.[6]

1908 ile 1914 arasında Babıâli, yabancılar için çıkarılan özel yasaların uygulanmasını önlemek için, görüşmeler ve idari reformlar yaparak kapitülasyonlar rejimini geçersiz hale getirmeye çalıştı. Büyük Güçler taviz vermeyi reddettikleri için Babıâli bu girişimlerde başarılı olamadı. Avrupa'da patlak veren savaş, çaresiz kalan ve düş kırıklığına uğrayan İttihatçılara bekledikleri fırsatı sağladı. Savaşan bir Avrupa'nın, tarafsızlığını ilan eden ve Boğazlar'ı tahkim eden bir İstanbul'a zorla kendi iradesini kabul ettiremeyeceğini biliyorlardı. Böylece 9 Eylül 1914'te Sait Halim Paşa, Babıâli'de temsil edilen bütün devletlerin büyükelçilerine 1 Ekim 1914'ten itibaren kapitülasyonların tek taraflı olarak kaldırıldığını ilan eden bir memorandum sundu. Türkler yarı sömürgelik statüsünü reddetmişler ve egemen bir devlet olma yoluna girmişlerdi.

Türk basını yabancılara tanınan ayrıcalıkların kaldırılmasını büyük bir coşkuyla karşıladı. Olay "yeni bir gün doğuyor", "yeni bir dönem başıyor", "yeni bir sayfa açılıyor" gibi başlıklarla betimlendi. Okura, hayatlarının artık çok farklı ve eskisinden daha iyi olacağı izlenimi verilmek isteniyordu. Bütün bunlar boş bir retorik değildi; yabancı müdahalenin sona erdiğine dair, naif de olsa samimi bir inanç vardı. Türk toplumu artık ilerlemekte ve gelişmekte özgür olacaktı. O günlerde ifade edilen duygular, bir kuşak sonra Asya ve Afrika'nın yeni ulusları sömürge yönetiminden bağımsızlıklarını kazandıklarında ifade edilen duygulara benziyordu.

Genel olarak bakıldığında kapitülasyonlar reforma giden yolda büyük bir engel olmuşlardı. Ancak kapitülasyonların uygulanmadığı ve 1908'den sonra önemli ölçüde dönüştürülebilecek

bir alan vardı: Kırsal kesim. Pek çok nedenden ötürü toprak sisteminde hiçbir önemli reform yapılmadı ve bu durumun modern Türkiye'nin geleceği bakımından büyük sonuçlar yarattığı görüldü.

1908 Devrimi hem şehirlerde hem de kırsal kesimde büyük umutlar yarattı. Ancak bir yıl sonra, gazeteci Ahmet Şerif Anadolu'yu gezdiğinde, her yerde umutsuzluk ve kendi hayatlarında hiçbir şeyin değişmediğinden şikâyet eden köylüler gördü.

> "[Köylünün özlemini çektiği] Özgürlük ancak yakın zamanlarda işitmeye başladığımız bir sözcüktü. Ancak işittiklerimizden ve bazı [bildirilen] faaliyetlerden hareketle onun değerli bir şey olduğunu anlıyoruz... Ancak biz her şeyin adalete uygun olacağını düşündük; vergiler adil bir biçimde ve barış içinde toplanacaktı; köydeki katiller ve hırsızlar islah edileceklerdi; askere giden çocuklarımız yıllarca aç ve çıplak kalmayacaklar, zamanla terhis edileceklerdi; memurlar akıllarına eseni yapmayacaklardı ve her şey daha iyiye doğru gidecekti. Ancak bütün bunlar olmadı. Geçmişte bazı şeyler daha iyi işliyordu; bugün ise her şey tam bir karışıklık içinde... Çeşitli kişiler belirli bir toprak parçasının tapusunu elde tutuyorlar ve bağlı olduğumuz toprağın bize ait olup olmadığını bilmiyoruz. Bu yüzden her gün çatışmalar oluyor ve zaman zaman insanlar ölüyor. Devlet dairesine ve mahkemeye gidiyoruz, ancak derdimizi anlatamıyoruz. İlgilendikleri tek şey vergi toplamak... Yıl boyunca çalışıyor ve her yıl vergimizi ödüyoruz; vergiyi zorla toplamamaları için çanak çömleğimizi ve yatağımızı bile satıyoruz. Bu yüzden hep borçluyuz. Son birkaç yıl içinde pek çok köylü ekecek tohum bulamadı. Kimseden yardım gelmediği için tohumun bir kilesini 100-125 kuruşa *ağalar*'dan alıyor ve ona bir kile karşılığında üç kile olarak iade ediyoruz. Bu *ağalar* bizi tehdit ediyorlar; köylüyü adamlarına dövdürebilir, hapse attırabilir ya da zaman zaman devlet memurlarıyla karşı karşıya getirebilirler. Ödeme gücü olmayanlardan alacaklarını bu yolla tahsil ediyorlar. Aslına bakılırsa Ziraat Bankası kredi veriyor, ama bunun bize faydası yok. Para köye ulaşmadan bitiyor." [7]

İTK köylüyü feodal lordların, yani ağaların ve kırsal kesimin önde giden kişilerinin, yani *eşraf*'ın boyunduruğundan kurtarmak

gerektiğini kabul ediyordu. Ekim 1910'da Halep'in İttihatçı valisi Hüseyin Kâzım, vilayet halkına bir duyuruda bulundu. Bu duyuruda:

> "Önde gidenlere ve ağalara karşı sert bir dil kullandı ve onların baskısına artık bir son vermek gerektiğini ilan etti. Her yerden tepki geldi. İstanbul gazetesi *Avam* [Halk] duyuruyu bastığı için Anadolu ve Rumeli'deki pek çok okurundan tebrik mektupları aldı." [8]

Ağaların gücünü kıracak bir reform nüfusun çoğunluğunu oluşturan köylüler arasında rağbet bulacaktı. İKP içinde yer alan bir azınlık bundan emindi ve bu siyaseti savunuyordu. Bu türden İttihatçıların retoriğine rağmen, bir örgüt olarak komite bu sınıfın, toplumsal, ekonomik ve siyasal gücünü tahrip etmeyi asla düşünmedi. Bu ihtiyatlı siyasetin nedenleri vardı. Köylünün lanet ettiği öşür (vergisi) devletin dış borçları ödediği ve mali ihtiyaçlarını karşıladığı araçları sağlıyordu. Öşürün kaldırılması ve köylülerin özgürleştirilmeleri vergi sisteminin devrimci bir tarzda olmasa da radikal biçimde yeniden yapılandırılmasını gerektirecekti. Köylüye toprak dağıtımı ve ucuz kredi sağlama fikri bu nedenle terk edildi. Pek çok az gelişmiş ülkede görüldüğü gibi toprak yetersizliği yoktu. 1916'da bir Alman yazar, ekilebilir toprağın yaklaşık sekizde üçünün kullanıldığını ve nüfus yoğunluğunun Almanya'da km^2 başına 120 olmasına karşılık burada 11,5 olduğuna işaret ediyordu.[9]

Bununla birlikte 1913'te toprak az sayıda kişinin elinde toplandı. Feodal lordlar olarak betimlenen bu grup nüfusun % 1'ini oluşturuyor, ancak toprağın % 39'una sahip bulunuyordu. Büyük toprak sahiplerinin oranı % 4 idi ve bunlar toprağın % 26'sına sahiptiler. Öte yandan, küçük ve orta köylü olarak betimlenebilecek % 87 toprağın sadece % 35'ini işgal ediyordu; hiç toprağı olmayanların oranı sadece % 8 idi. Karşılaştırmalı rakamlar veren Sovyet bilimcisi Novişev "mètayage sisteminin Türk köyünde çok güçlü olduğunu" kaydeder.[10] Topraksız köylüler azınlıktayken, or-

takçılık ve feodal ilişkilerin başat olduğu; toprağın değil iş gücünün kıt emtia olduğu, sonucuna varmak yanlış olmaz.

İttihatçılar toprağı paylaştırarak ve köylüye ucuz kredi sağlayarak ve böylece toprak sahiplerini iş gücü kıtlığının üstesinden gelmek için makineleşmeye ve modern yöntemleri kullanmaya zorlayarak bu durumu değiştirmeye çalışabilirlerdi. Oysa, toprak sahiplerinin köylü üzerindeki denetimlerini arttıran yasalar çıkararak bu sınıfı güçlendiren Tanzimat siyasetini sürdürdüler. Bu siyaset doğal olarak köylülerin devlete yabancılaşmalarına yol açtı. Verimliliği ve üretimi arttıracak yerde köylünün sömürülmesi, özellikle tarımsal üretim talebinin keskin biçimde yükseldiği savaş zamanında servet biriktirmenin başlıca kaynağı haline geldi. Hattâ hükümet zorunlu emeğe başvurdu ve kadınlarla çocukları cephedeki köylülerin yerine çalıştırdı.

Niyazi Berkes, İttihatçılar'ın kendi ekonomik sorunlarını "sanki Türkiye bu sisteme dahilmiş gibi, kapitalist ekonomi kategorilerine göre" ele aldıkları gözleminde bulunur.[11] Bu durumda, mevcut sistemin dışında bir kapitalist toplum inşa etmeye çalışıyorlardı. Bu da Türkler arasında yeni devletin toplumsal temelini oluşturacak yeni sınıflar, özellikle bir burjuvazi oluşturmayı gerektiriyordu. Yusuf Akçura gibi Çarlık Rusyası'ndan gelen ve orada Rusya'nın geçirdiği kapitalist dönüşümü gözlemleyen Jön Türk entellektüelleri şu uyarıda bulunuyorlardı: "Eğer Türkler Avrupa kapitalizminden yararlanarak kendi içlerinden bir burjuva sınıfı çıkarmayı başaramazlarsa, sadece köylülerden ve memurlardan oluşan bir toplumun yaşama şansı çok zayıf olur."[12] Yusuf Akçura şöyle diyordu:

> "Modern devletin temeli burjuva sınıfıdır. Çağdaş refah devletleri, burjuvazinin, işadamları ve bankerlerin omuzları üzerinde varolur. Türkiye'deki ulusal uyanış Türk burjuvazisinin doğuşunun başlangıcıdır. Ve Türk burjuvazisinin doğal gelişimi, eğer kesintiye uğramaksızın sürerse, Türk Devleti'nin sağlam biçimde kurulmasının garanti edilmiş olduğunu söyleyebiliriz." [13]

İttihatçılar gayri Müslim tüccarları ve bankerleri topluca böyle bir sınıf olarak görmüyorlardı. Bunun nedeni, Osmanlı Yahudileri dışında gayri Müslimlerin 1908'den sonraki devleti, kendi çıkarlarını sayesinde daha ileri düzeyde kollayabilecekleri bir devlet, kendi devletleri olarak görmemeleriydi.[14] Tam aksine, devletin zayıflaması ve Büyük Güçler'in hâkimiyetine girmesi kendi çıkarlarına daha uygundu.

Bir ulusal ekonomi yaratma süreci 1908'de başladı ve on yıl boyunca, özellikle savaş sırasında hız kazanarak devam etti. İttihatçılar, parti ve hükümet olarak, hedeflerine ulaşmak için çeşitli önlemler aldılar. 1908-1909'da Avusturya ve Grek mallarını boykot ve yerli mallarının tüketilmesini teşvik ettiler. Ulusal pazarı bütünleştirmek ve kırsal ürünlere talep yaratmak için bir kara ve demiryolu şebekesi inşa etmeye başladılar. 1915'te taşıt trafiğine uygun otuz bin kilometre kara yolu ve dokuz bin kilometre demir yolu vaat edildi. Konya ve Klikya ovalarını, bu bölgeyi bir Mısır haline getirmek üzere sulamak için planlar yapıldı.

İş hayatını kolaylaştırmak için hükümet posta adresi olarak sokaklara isim, evlere numara vermeye başladı. Telefon tesisatları kuruldu ve savaş sırasında Müslüman kadınlar ilk kez çeşitli işlerde istihdam edildi. Başkent elektrik ışıklarıyla aydınlatıldı ve elektrikli bir tramvay sistemi kuruldu. İstanbul modern bir kent görünümü kazanmaya başladı. İmparatorluk içinde seyahati ve iletişimi kolaylaştırmak için iç pasaport uygulaması kaldırıldı. 1913'te kapitülasyonlar kaldırılana kadar etkin olmayan endüstriyi teşvik etmek için yasalar çıkarıldı.

Ulusal ekonomi ve ulusal burjuvazi hakkında bütün söylenenlere rağmen yeni rejim ekonomide yabancı sermayenin önemini vurguladı. İttihatçı Maliye Bakanı Mehmet Cavit ancak bazı küçük ölçekli girişimlerin yerli sermayeyle çalışabileceğini belirtti. Büyük kamusal işler için yabancı sermaye şarttı. Ayrıca yabancı sermaye ülkenin fena halde ihtiyaç duyduğu yönetim ve ras-

yonalizasyon gibi beceriler için de gerekliydi. Mehmet Cavit şu sonuca varıyordu:

> "Kendilerini uygarlığa açma durumunda olan bütün ülkeler kendi güçlerine dayanarak ilerlemeye çalışırlarsa kaçınılmaz biçimde sendelerler ve düşerler... Bütün yeni ülkeler ancak yabancı sermayenin yardımıyla ilerleyebilmişlerdir."[15]

İTK ticari şirketlerin oluşumunu teşvik ederek bir Türk girişimci sınıfını besleyip büyütmek için pratik adımlar attı. Partihükümet savaş sırasında imparatorluktaki ekonomik faaliyeti harekete geçirecek şirketler oluşturmak için akla gelebilecek her türlü teşviki sağladı. Eylül 1918'de Lausanne'da yayımlanan Revue de Turquie savaşın başlangıcından beri kurulan 80 anonim şirketin isimlerini bir liste halinde veriyordu. Liste, Osmanlı Ulusal Bankası gibi 4 milyon lira sermayesi olan büyük kuruluşların yanı sıra 16.000 lira (savaştan önce bir lira 18 şilin değerindeydi) sermayesi olan Suriye Tarım Şirketi gibi küçük kuruluşlara da yer veriyordu.[16]

Savaşın sonunda Türk ve yabancı gözlemciler Türklerin hâkimiyetinde bir ulusal ekonominin oluştuğunu, burjuvazi olarak betimlenebilecek yeni bir sınıfın doğduğunu kaydetmeye başladılar. Bu sınıf, devleti denetleyemeyecek kadar zayıf olmakla birlikte hükümetin izlediği siyaseti etkileyebilecek kadar güçlüydü. Karaborsa ve yasadışı kazanca karşı açılan bir tüketici kampanyasında tüccarlar ve onların siyasal destekçileri hükümet eylemlerini kampanyayı etkisiz hale getirecek şekilde önleyebiliyorlardı.

Devletçiliğin ekonomi politikası, yeni sınıfın yararına olacak şekilde tanımlandı. Devlet, kişinin yapamadığı ya da yapamayacağı alanlarda ekonomik faaliyeti -kârlı olmayan ama altyapının geliştirilmesi için hayati olan faaliyet- üstlenmeyi kabul ediyordu. Bundan böyle burjuvaziyi bir faktör olarak hesaba katmak gerekiyordu. Cumhuriyetçi devlet de aşağı yukarı aynı si-

yaseti benimsedi ve 1930'larda bu siyaseti resmileştirerek, 1950'de burjuvazinin zaferine giden yolu hazırladı.

Dört yıl süren savaş, yıkıcı etkilerinin yanı sıra Türkler arasında, özellikle de 1908 Devrimi'yle birlikte ortaya çıkan hâkim sınıfın içinde yeni bir zihniyet geliştirmenin hayati olduğunu gösterdi. Ordunun savaş meydanlarında gösterdiği performans, özellikle Gelibolu (Çanakkale -çn.) zaferi ve 1916'da General Townsend'e bağlı ordunun Irak'ta esir alınması, Balkan Savaşı'nın ve geçmişteki bütün yenilgilerin kötü izlerini sildi. Türkler Dünya Savaşı'nda gösterdikleri performansın onlara bir ulus olarak yaşama hakkı kazandırdığına inanıyorlardı. 1918'in ilk yarısında Rus İmparatorluğu parçalanır ve Bolşevikler Brest-Litovsk'ta barış görüşmeleri yaparlarken, İttihatçılar Kafkaslar'da yeni bir imparatorluk hayali kuruyorlardı.

Bu güven duygusunun yeni Türkiye'nin oluşumunda oynadığı rol ne kadar vurgulansa azdır. Emperyal devleti kendi kişisel mülkü olarak gören sultanın karizması yıkılmış, yerini İttihatçılar'ın bilinçli olarak besledikleri bir halkçılık almıştı. Halk on yıl boyunca seferber edildi ve yönlendirildi; nerede istenirse orada gösteriler düzenlendi ve kalabalıklar siyasetin önemli bir unsuru haline geldi. Kalabalıklar, boykotlarda, ordu için asker toplanırken, 1913 darbesinden önce hükümete karşı yapılan gösterilerde, kapitülasyonların kaldırılması nedeniyle yapılan kutlamalarda, Kasım 1914'de *cihâd* ya da Kutsal Savaş kutlamalarında kullanıldı. Aynı kalabalıklar 1918 ateşkesinden sonra da aynı ölçüde faaldiler ve olayların sonucunda önemli bir rol oynadılar.

Olumlu bir özellik taşıyan bütün bu değişikliklere rağmen Büyük Savaş Türkler için tam bir felaket oldu. Bu yıllarda Ermeni sorununu Türkler lehine çözmekten çok uzak bir uygulamayla Ermeniler'in sürülmeleri ve katledilmeleri, savaştan galip çıkan müttefikleri Anadolu'da bir Ermeni devleti kurmaya

yöneltti. İngilizler yeni Türkiye ile Irak'ta kurdukları manda yönetimi arasında tanpon olarak iş görecek bir Kürt devleti kurmaya karar verdiler. Türklerin artık kendilerini yönetemeyecekleri düşünülüyordu ve müttefikler, Anadolu'yu parçalayarak ve Türkiye'yi Büyük Güçler'den birinin, tercihen Birleşik Devletler'in ya da Britanya'nın mandasına sokarak, "Doğu Sorunu"nu ilk ve son kez çözmeye kararlıydılar.[17] Bu bölme planının mimarlarından biri olan Arnold Toynbee yenilgiye uğrayan Türkiye'nin içinde bulunduğu umutsuz durumu şu sözlerle kaydediyordu:

> "Türkiye vilayetlerini kaybetti; müttefikleri yenildi; ve Hint Müslümanları arasında ateşli taraftarları olsa da, Türkiye'nin İslam kampı içinde bile dostu kalmadı. Constantinople galiplerin eline geçti, Türkiye düşmanlarla kuşatıldı. Büyük Güçler tıpkı kamp ateşinin çevresindeki kurtlar gibi, aç gözlerini dikmiş fırsat kolluyorlardı. Doğa Türkiye'ye zenginlik bahşetmişti ve emperyalizm açgözlüydü."[18]

Müttefikler amaç birliğini sürdürebilselerdi Türkiye'nin durumu tamamen umutsuz olacaktı. Türk ulusal mücadelesinin, Britanya, Fransa, İtalya ve Amerika'dan oluşan bir birleşik cepheye karşı başarılı olabileceğini düşünmek zordur. Ulusal mücadeleye önderlik eden Mustafa Kemal Paşa, Mayıs 1919'da, Grekler İzmir'e çıkarma yaptıktan hemen sonra Türklerin yüz yüze bulundukları durumu şu sözlerle betimledi:

> "Uzun yıllar süren Büyük Savaş halkı tüketmiş ve yoksullaştırmıştı. Ulusu ve ülkeyi Dünya Savaşı'na sürükleyenler, kendi selametlerinden başka bir kaygı taşımaksızın kaçmışlardı. Tahtı ve halifelik makamını işgal eden yozlaşmış Vahdettin, yegâne kaygısını oluşturan şahsını ve tahtını kurtarmak için alçakça bir yol arıyordu. Damat Ferit Paşa Kabinesi zayıftı, haysiyet ve cesaretten yoksundu; sadece Sultan'ın iradesine boyun eğiyor, kendi üyelerini ve onların egemenliğini korumak için her öneriyi kabul ediyordu.
>
> "Ordu silah ve cephaneden mahrum bırakılmıştı ve bu süreç devam ediyordu.
>
> "İtilaf Güçleri mütareke şartlarına saygı gösterme gereği duymuyorlardı. İtilaf donanması ve askeri birlikleri çeşitli bahanelerle İs-

tanbul'da kaldılar. Adana vilayeti Fransızlar tarafından; Urfa, Maraş, Antep İngilizler tarafından işgal edildi. İtalyan askeri birlikleri Antalya ve Konya'da; ve İngiliz askerleri Merzifon ve Samsun'daydılar. Her yerde yabancı subaylar ve memurlar ve onların özel ajanları vardı. Nihayet, Mayıs'ın 15'inde Yunan Ordusu, İtilaf Güçleri'nin rızasıyla İzmir'e çıktı." [19]

Muzaffer Müttefikler'in savaş ganimetlerinin nasıl paylaşılacağı konusunda anlaşmazlığa düşmeleri Türkler için bir şanstı. Müttefikler Türkleri ezmekten çok, birbirinin toprak kazanmasını, ülkenin geri kalan kısmı üzerinde stratejik bir avantaj sağlamasını önlemekte kararlıydılar. Britanya, Fransa ve İtalya'nın Akdeniz'de daha güçlü bir konuma gelmelerini ve İngilizler'in Hindistan'la olan bağlantılarını tehdit etmelerini önlemek istiyordu. İtalyanlar'ın ve Fransızlar'ın bütün çabası, İngiliz planlarını, özellikle Yunanistan'ın bir vekil güç olarak kullanılması girişimini sabote edebilmekti. Amerika'nın kendisinden beklenen rolü oynayamaması -Ermenistan ve hattâ Türkiye için bir manda yönetimi kurması bekleniyordu- müttefiklerin kendi iradelerini Türklere zorla kabul ettirmelerini daha da zorlaştırdı.

Türkler de kendi içlerinde bölünmüşlerdi. Ateşkes anlaşmasının imzalanmasından ve İttihatçı önderlerin Avrupa'ya kaçmalarından sonra, Sultan'ın ve eski hâkim sınıfın telaşla doldurmaya çalıştıkları bir siyasal boşluk oluştu. Bunlar Müttefikler'in dayattıkları her şartı mümkün olduğu kadar uzun süre iktidarda kalabilmek için kabul etmeye -protestolara rağmen- istekli görünüyorlardı. Sultan'a bağlı hükümetin 10 Ağustos 1920'de Sèvres Antlaşması'nı imzalamasının nedeni buydu. Bu antlaşma sadece güdük bir Türk devletine izin vererek Anadolu'nun bölünmesini öngörmekle kalmıyor bu yeni devleti Britanya, Fransa ve İtalya'nın fiili ortak hâkimiyeti altına sokacak kısıtlamalar da getiriyordu.[20]

Ne var ki Sultan ancak eski İttihatçılar'ın örgütlemeye ça-

lıştıkları hareketin başarısızlığa uğraması halinde iktidarda kalabilirdi. İradesi İstanbul sınırlarının ötesine pek yayılmış olmasa da, Müslüman cemaatin ruhsal önderi, halife olarak hâlâ büyük bir taraftar kitlesine sahipti. Sultan bu otoriteyi ulusalcılara karşı, onları halifeye savaş açan allahsız ateistler olarak lanetleyerek, kullandı.

Ulusalcılar, İslam'ın Türk toplumundaki etkisini bildikleri için bu dini propagandaya karşı koymakta çok zorlandılar. İngiliz-Fransız güçlerinin İstanbul'u işgal etmeleri onların işini kolaylaştırdı ve böylelikle sultan-halifeyi Hıristiyan güçlerin kurtarılmayı bekleyen tutsağı olarak betimleyebildiler. Ulusalcılar İslami söylemin, Çerkezler, Lazlar, Araplar, Kürtler ve Türkler'den oluşan karma bir nüfus içinde, kendi davaları için seferber etmek istedikleri cemaatler arasında azami birlik sağlamak bakımından ne kadar değerli olduğunu anladılar. "Ulus", "ulusal" ve "ulusalcılık"ı betimlemek için kullandıkları terimler, *millet* sözcüğünden türetildi. Kökeni Arapça olan bu sözcük, Türkçe'de dini cemaat anlamına gelmektedir. Ulusal hareket seküler bir imaj tasarlamak isteseydi, yurt (patria) anlamına gelen *vatan* sözcüğünden kolayca başka terimler türetebilirdi. Ancak İslami söylem, sadece İstanbul'un propagandasını etkisizleştirmekle kalmayıp, en azından bir süre için tutucu unsurların bile desteğini sağlayarak Ulusalcılar'a da hizmet etti.

Ulusalcı hareket, dağıldıktan sonra da etkisini sürdüren İttihat ve Terakki Komitesi'nin temelleri üzerinde kuruldu. Mustafa Kemal'in büyük katkısı, İttihatçı önderlerin kaçışından sonra birliği yeniden sağlamasıydı. Kendisi de uzun süre, Komite'nin iç çevrelerinde olmasa da önemli rol oynayan bir İttihatçı olmuştu. Şöhreti askeri yeteneklerinden, savaştan yenilgiye uğramamış bir general olarak çıkmasından ve Çanakkale Savaşı'nın kahramanlarından biri olmasından geliyordu. Anayasal dönem boyunca Mustafa Kemal bütün siyasal hiziplerin dışında kaldı. Bu ne-

denle savaş sona erdiğinde, kişisel dürüstlüğü ve şöhreti, itibarını kaybetmiş önderlerle bağlantılar nedeniyle lekelenmemişti.[21]

Mustafa Kemal sadece hırslı değildi, aynı zamanda halkı için büyük işler yapmaya yazgılı olduğuna inanıyordu. Rol arayışı içinde bir önder olarak, ateşkes sırasında Sultan'ın hükümetinde savaş bakanı olmak istiyordu. Ancak içinden geldiği toplumsal sınıf yüzünden paşalar tarafından reddedildi. Nitelik bakımından yenilgici ve Müttefikler'in her emrine itaat etmeye istekli bir hükümetin üyesi olarak nasıl bir başarı kazanabilirdi, bilinmez. Ancak dağılma halinde bulunan Anadolu'daki orduları denetlemesi için Genel Müfettiş olarak atanması onu emperyalist müdahaleye karşı direnişi örgütlemek için ideal bir konuma getirdi.

Yerel toprak sahiplerinin Türkiye'nin daha önceleri teba durumunda olan halklar arasında bölüştürüleceğini anlamalarından hemen sonra, doğu Trakya ve Anadolu'da kendilerine "Hakların Savunulması" dernekleri (Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri -çn.) diyen direniş grupları kurulmuştu. Bu gruplar son on yıl içinde büyük kazanımlar sağlamışlardı ve bunları korumak için savaşmak istiyorlardı. Sultan'ın aksine batı Anadolu'nun Yunanistan tarafından ilhak edilmesini ya da Doğu'da Ermeni ve Kürt devletlerinin kurulmasını reddettiler. Erzurum Kongresi'nde (23 Temmuz- 17 Ağustos 1919) belirlenen Ulusal Pakt'ın (Misak-ı Milli -çn.) tanımladığı sınırlar içinde ülkenin bütünlüğünü korumakta kararlı olduklarını gösterdiler.

Erzurum ve Sivas (4 Eylül) Kongreleri çeşitli dernekleri Anadolu ve Rumeli Hakların Savunulması Dernekleri" (Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri -çn.) içinde birleştirdi. Her iki kongrenin başkanlığına seçilen Mustafa Kemal Paşa ulusal mücadeleye eşgüdüm sağlayan komitenin başkanlığını yaptı. Ocak 1920'de ulusalcılar bir ay önce yapılan seçimleri kazanarak İstanbul'daki son Osmanlı parlamentosuna hâkim oldular. Bu meclis Sultan'ın işbirlikçi hükümetini biraz daha tecrit ederek Ulusal Pakt'ı benimsedi.

Ulusalcıların başkentte bile güçlenmeleri karşısında endişelenen Müttefikler 16 Mart 1920'de kenti resmen işgal ettiler, yaklaşık 150 ulusalcıyı tutukladılar ve Malta adasına sürdüler. İki gün sonra parlamento protestolar arasında kendini feshetti. Mustafa Kemal bu gelişmelere ulusal hareketin karargâhı olan Ankara'da kurulacak bir parlamento için seçim çağrısı yaparak karşılık verdi. 23 Nisan 1920'de kendisine Büyük Millet Meclisi diyen yeni parlamento Ankara'da toplandı. Bu parlamento Mayıs ayı içinde Mustafa Kemal başkanlığında kendi yürütme komitesini atadı; ulusalcılar, Sultan'ı esaretten kurtarmak için savaşmakta oldukları kurgusuna rağmen, ayrı bir hükümet kurmuşlardı.

1920 ulusalcılar için kritik bir yıl oldu. Grek, Ermeni ve Fransız güçlerine karşı savaş veriliyordu. Ulusalcılar artık Halife'nin Ordusu'yla karşı karşıyaydılar, çünkü Sultan-Halife, İslam'ın düşmanları olarak lanetlediği ulusalcılara açıktan karşı çıkmıştı. Ancak Mart'ta İstanbul'un işgali ve Ağustos'ta Sèvres Antlaşması'nın imzalanması, Sultan'ın ve hükümetinin kalan meşruluğunu da yipratti. Bu arada, yabancı müdahaleye karşı kendi savaşlarını vermekte olan Bolşevikler'le yapılan bir *de facto* anlaşma ulusalcıların cephe gerisini koruma altına almalarını ve önemli miktarda silah ve para elde etmelerini sağladı. Resmi olmayan bu ilişki Mart 1921'de, ulusal hükümetin tecrit durumuna son veren resmi bir antlaşmaya dönüştürüldü.

Şubat-Mart 1921'de Londra'da toplanan Müttefikler Konferansı kendi aralarındaki büyük anlaşmazlığı açığa çıkardı. Sèvres Antlaşması'nın şartlarını tam olarak dayatamayacakları açıktı. Bütün Büyük Güçler kendi ülkelerinde sorunlarla yüz yüzeydiler. Türkiye'ye fiili bir müdahaleyi kendi halklarına kabul ettirmeleri çok zordu. Bu nedenle İtalyan ve Fransız hükümetleri, Müttefikler arasında eşgüdüm hayaline son vererek, ulusalcılarla anlaşmaya vardılar. İngilizler, fazla yayılan ve ele geçirdikleri toprakları tutamayan bir Grek ordusunu tek başlarına desteklediler.

Türk-Grek savaşı 1922'ye kadar sürdü. Ağustos ayında Türkler belirleyici saldırıyı gerçekleştirdiler ve 9 Eylül'de İzmir'i geri aldılar.

Türk güçleri Grek ordusunu Doğu Trakya'dan atmak için Çanakkale boğazını geçtiklerinde İngilizlerle aralarında bir çatışma tehlikesi belirdi. Ancak çatışma önlendi ve 11 Ekim 1922'de Mudanya'da bir ateşkes anlaşması imzalandı. Müttefikler İstanbul'da ve geri bölgelerinde Türk egemenliğini kabul ettiler ve 20 Kasım'da Lausanne'da bir barış antlaşması için görüşmelere başlandı. Yaklaşık olarak Ulusal Pakt'ta öngörülen sınırlar içinde bir Türk Devleti'nin kurulmasını kabul eden antlaşma, ulusal mücadelenin nihai başarısını belirleyerek, 23 Temmuz 1923'de imzalandı.

Lausanne Konferansı başlamadan önce İngilizler, Sultan'ı, ulusalcı heyetin yanı sıra kendi heyetini de göndermeye davet ederek Türkleri bölme girişiminde bulundu. Sultan'ın İngiliz kartını oynamaya istekli olması Mustafa Kemal'e sultanlığı kaldırma bahanesi sağladı. Parlamento, Osmanlı İmparatorluğu'nu yedi yüzyıldır yöneten bu *ancient* kurumu 1 Kasım'da yapılan bir oylamayla kaldırdı. Son sultan IV. Mehmet Vahdettin 17 Kasım'da bir İngiliz destroyerine binerek ülkeden kaçtı ve 1929'da San Remo'da öldü. Sultan'ın bencil ve onursuz davranışı, halkın Osmanlı sarayına ve eski rejime olan geleneksel sadakatini aşındırdı ve 29 Ekim 1923'de ilan edilen cumhuriyetin yolunu açtı.

Notlar

1. Jön Türk Hareketindeki liberaller için bk, E. E. Ramsaur *The Young Turks: Prolude to the revolution of 1908* Princetion 1958; Benard Lewis, *the Emergence of Modern Turkey* 2. bc., Londra 1968, s 202-4, 221-2 passim; Niyazi Berkes *the Development of Secularism in Turkey*, Montreal, 1964 s 309-12 passim
2. Feroz Ahmad *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*, Oxford, 1969, s. 34-5.
3. Ibid., s. 14-46; ve David Fahri, "The Şeriat as a political slogan or 'the Incident of 31 March' ", *Middle Eastern Studies*, Ekim 1971.
4. Feroz Ahmad, "Great Britain's Relation with Young Turks, 1908-1914", *Middle Eastern Studies*, Temmuz 1966, s. 309; ayrıca bk. Joseph Heller, *British Policy towards the Ottoman Empire 1909-1914*, Londra 1983; ve Marian Kent (ed.) *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Londra 1984.
5. Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton 1968, s. 21 vd.; ve Frank Weber, *Eagles on the Crescent: Germany, Austria and the Diplomacy of the Turkish Alliance 1914-1918*, Ithaca ve Londra 1970, s. 59 vd.
6. Kapitülasyonlar konusunda Jön Türk girişimleri için bk. Ahmad, *The Young Turks*, s. 62-4, 155-6 passim.; ve Kent, The Great Powers, passim.
7. Ahmet Şerif, Anadolu'da *Tanin*, İstanbul 1977, s. 46-7, alıntı Feroz Ahmad, "The Agrarian Policy of the Young Turks, 1908-1918", Jean-Louis Bacque-Grammont ve Paul Dumont (eds.), *Economie et Sociètès dans L'empire Ottoman*, Paris 1983, s. 275-6.
8. Ibid., s. 276.
9. Ibid., s. 279, n. 424.
10. Ibid.,
11. Berkes, Development, s. 424.
12. Yusuf Akçura, alıntı, ibid., s. 426. Yusuf Akçura ve fikirleri hakkında ayrıntılı bir tartışma için bk. François Georgeon'un mükemmel monografisi, *Aux Origines du Nationalisme Turc: Yusuf Akçura (1876-1935)*, Paris 1980.
13. Berkes, *Development*, s.425.

14. İttihatçılar ile Müslüman olmayan cemaatler arasındaki ilişkiler konusunda bk. Feroz Ahmad, "Unionist Relations with the Greek, Armenian and Jewish Communities in the Ottoman Empire" *Benjamin Braude ve Bernard Lewis* (eds.) içinde, c.i, New York 1982, s. 401-34. farklı bir yorum için bk. Çağlar Keydar, *State and Class in Turkey: a study in capitalist development*, London 1987, s. 49 vd.
15. Alıntı, Berkes, *Development*, s. 424.
16. Alıntı, Feroz Ahmad, "*Vanguard of a Nascent Bourgeoisie: the Social and Economic Policies of the Young Turks 1908-1918*" Osman Okyar ve Halil İnalcık (eds.) *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, Ankara 1980, s. 342-4.
17. Bk. Paul C. Helmreich, *From Paris to Sèvres, the Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conrefence of 1919-1920*, Colombus 1974; ve Büyük Güçler'den her birinin siyaseti için Kent, *The Great Powers*.
18. Arnold Toynbee ve Kenneth Kirkwood, *Turkey*, New York 1927.
19. Mustafa Kemal Atatürk, *Gazi Mustafa Kemal: Nutuk*, 1927, İstanbul 1963, s. (Çeviri yazar tarafından biraz değiştirilmiştir.)
20. Helmreich, From Paris; ve Kent, *The Great Powers*.
21. Erik Jan Zurcher, *The Unionist Factor: the role of committee of Union and Progress in the Turkish national movement 1905-1926*, Leiden 1984, s. 106 vd.

Yeni Türkiye: Siyasal Yaşam (1923-1945)

Ulusalcıların hem Grekler hem de sultan karşısında kazandıkları zafer Türk devriminde yeni bir sayfa açtı. Kurtuluş Savaşı sırasında attıkları temeller üzerinde kurulacak yeni rejimin karakteri konusunda artık karar vermek zorundaydılar. Ulusal hareket Anadolu'nun bölünmesini önleme hedefine yönelmiş anti-emperyalist ve birleşik bir hareket olmakla birlikte, toplumsal olarak tutucuydu. Asker-sivil bürokrasi, İttihatçılar'ın hız verdikleri yükselen burjuvazi ve Anadolu'nun önde giden kişileri ve toprak sahipleri arasında gevşek bir siyasal ittifak vardı. 1920 meclisinin bileşimini bir gösterge olarak alırsak, ulusal harekete verilen desteğin büyük bir kısmı, taşranın önde giden kişilerinden, bazı meslek temsilcilerinin yanı sıra din adamlarından, bürokrasiden ve subaylardan geliyordu. Çoğunluk, ulusal mücadeleyi sultanın yeniden iktidara gelmesi için bir araç olarak görüyordu. Grek güçlerine karşı verilen mücadeleye önderlik eden Mustafa Kemal, savaşın her şeyden önce gelmesi gerektiğini öne sürerek sultan-halife sorununu ertelemeyi başardı. Ne var ki, savaş kazanıldığında rejim sorunuyla yüz yüze gelmek zorunda kaldı.

Tutucular, Osmanlı hanedanının yönetiminde anayasal bir monarşiden başka alternatif olmadığını düşünüyorlardı. Bu düşüncenin arkasında 500 yıllık gelenek vardı. Sultan, İngilizler'le işbirliği yaparak halka ihanet etmiş olsa da, tutucular, manevi güç-

leri olan halifenin devletin başı olarak yönetimde kalması gerektiğini düşünüyorlardı. Sultan, Meclis'ten geçen bütün yasaları onaylayacak ve İslam'ın yasası olan *şeriât* ilkelerinin ihlal edilmemesini sağlayacaktı.

İslami devlet nosyonu Mustafa Kemal ve taraftarlarına yabancıydı. Onlar böyle bir devleti statükonun devamı ve Türkiye'nin geriliğinin sürmesi olarak görüyorlardı. Kemalistler Türkiye'nin modern bir ulus devlete dönüştürülmesini, Mustafa Kemal'in (Atatürk)[1] sözleriyle, "çağdaş uygarlık seviyesinde ileri ve uygar bir ülke olarak" yaşamasını istiyorlardı. Böyle bir ulus, modern bir sanayileşmiş ekonomi yaratmak için bilime ve modern eğitime önem veren laik ve akılcı bir ulus olmak zorundaydı. Ancak Türkiye, Kemalist imaja uygun biçimde yeniden oluşturulmadan önce, siyasal iktidarın gericilerin ve tutucuların elinden alınması gerekiyordu.

Kemalistler, 1923'te siyasal mücadeleye başladıkları Büyük Millet Meclisi'nde bir azınlıktılar. Ne var ki, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliği ve Kurtuluş Savaşı'nın kahramanı olarak kazandığı saygınlık Kemalistler'e büyük bir avantaj sağladı. Gerek İslamcı gerekse liberal "Batıcı" olan muhaliflerinin, sultanlığı yeni bir biçimde restore etmek için Meclis'i yönlendirdiklerini gördüklerinde, tepkileri 1 Nisan 1923'te Meclis'i dağıtmak oldu.

Ülke seçimlere hazırlanırken Mustafa Kemal siyasal mücadeleyi Meclis'ten (buradaki denetimi sınırlıydı) bütünüyle hâkim olduğu partiye çekmeye karar verdi. Sık sık değişime önderlik edecek bir parti kurmaktan söz etmişti, ancak Halk Partisi adını alan böyle bir kurum oluşturmak için Nisan ayı içinde harekete geçti. Kemal Paşa'nın parti başkanlığına seçildiği kuruluş kongresi 9 Ağustos'da toplandı. Kemalistler'e zayıf bir çoğunluk sağlayan seçimler Haziran ayında yapıldı. Yeni meclis 11 Ağustos'ta toplandı ve Mustafa Kemal meclis başkanlığına seçildi. Mustafa kemal İTK döneminde aynı siyasal görüşleri paylaştığı

eski arkadaşı Fethi'yi (Okyar), tutucu muhalefetin önderlerinden biri olan Rauf'un (Orbay) yerine başbakan olarak atadı.

Muhalefetle son hesaplaşmaya hazırlanan Kemal, hükümetin itibarını arttıran önlemler alarak siyasal konumunu güçlendirdi. 23 Ağustos'ta Meclis Lausanne Antlaşması'nı onayladı ve böylece yeni devlet uluslararası alanda tanınmış oldu. Bir süre sonra başbakanlığa atanan ve daha sonra Mustafa Kemal'in yerine Türkiye'nin cumhurbaşkanı olan İsmet (İnönü) Ekim ayında, Ankara'nın "Türk Devleti hükümetinin merkezi" yapılmasını önerdi. Öneri parti tarafından kabul edildi ve Meclis'ten geçerek yasalaştı. Bu hareket, eski emperyal başkentle çok güçlü bağları olan tutuculara indirilmiş ağır bir darbeydi. Ankara ile İstanbul - Kemalistler ile tutucular- arasında bir tatsızlık vardı. Bunun nedeni, Kemal'in İstanbul'un kurtuluşundan hemen sonra bu kenti ziyaret etmemesi, kendi zaferini kazandıktan sonra, 1928'de kente gitmesi idi.

Siyasal faaaliyetin merkezi Meclis değil, Halk Partisi'ydi. Dikkatle şartları olgunlaştıran Mustafa Kemal, Halife'nin hâlâ devletin başı olarak görülmesinin yarattığı belirsizliğe son vermek için muhalefetle son kez hesaplaşmaya hazırdı. 29 Ekim'de meclise bir anayasa değişikliği önergesi verdi. Bu önergeye göre Türkiye bir cumhuriyet olacak, cumhurbaşkanı Büyük Millet Meclisi tarafından devlet başkanı olarak seçilecek ve kendisine başbakanı atama yetkisi verilecekti. Uzun ve şiddetli tartışmalardan sonra önerge kabul edildi ve Gazi Mustafa Kemal Cumhurbaşkanlığı'na seçildi.

Tutucular, cumhuriyetin ilanından sonra bile Kemalistlere karşı mücadeleden vazgeçmediler. Halifeyi muhalefetin sembolü, cumhurbaşkanını dengeleyen bir güç olarak kullanmayı sürdürdüler. İngiliz Hindistanı'nda Ağa Han'ın önderliğindeki Müslümanlar Halifelik'in İslam Dünyası için taşıdığı önemi vurgulayarak tutucuların davasını desteklemeye çalıştığında, siyasal gerilim yükseldi. Kemalistlerin koparmak istedikleri bağlantı tam

da buydu. Çünkü bu bağlantı ulusal devleti kendi sınırlarının dışındaki krizlerin içine sokuyor ve böylece ulus devletin ruhuna ters düşüyordu. Halife ve sayısız İslami kurum varlığını sürdürdükçe, eski rejim taraftarlarının daima İslam'ın sembollerini reformculara ve onların programlarına karşı güçlü bir silah olarak kullanabilecekleri apaçık ortadaydı. Kemal, "İslam inancını yüzyıllardır alışılagelen siyasal araç olma konumundan kurtararak temizlemek ve yüceltmek" gerektiğinden söz ederek bu noktayı açıklığa kavuşturdu. İki gün sonra, 3 Mart 1924'te Büyük Millet Meclisi halifeyi görevinden aldı, halifeliği kaldırdı ve Osmanlı sarayının bütün üyelerinin Türkiye'ye girişlerini yasakladı. Başlangıçta Kemalistler İslam'ı siyasal olarak etkisiz hale getirerek onunla uzlaşmak istiyor gibiydiler. Ancak bunun boş bir umut olduğu anlaşıldı. Aynı güçte bir başka ideoloji bulamayan muhalefet Türkiye'nin çehresini değiştirmek isteyen devrime karşı İslam'ı kullanma ayartısına karşı koyamıyordu. Halifeliğin kaldırılması 5. Bölüm'de tartışılan radikal laiklik programına bir başlangıç oldu.

Kemalist harekete muhalefetin genellikle dini renkler taşıması, oluşum halindeki rejimin laik karşıtlarının gözden kaçmasına yol açar. Bu kesim, ulusal mücadelede Kemal Paşa'nın yanında kahramanca savaşan küçük rütbeli subayların yanı sıra, İstanbullu entelijansiyasının üyelerini kapsıyordu. Bunlar çeşitli nedenlerle bir Osmanlı sultanının yönetimi altında bir monarşiyi cumhuriyete tercih ediyorlardı. İstanbul burjuvazisinin eski rejimin mümkün olduğu kadar muhafaza edilmesinde büyük çıkarı vardı, çünkü bu kent, uluslararası bankalarla derin mali ilişkiler içindeydi. Dünya Savaşı sırasında aynı kişiler hükümetin Osmanlı Kamu Borçları aktiflerine el koymasına, ülkenin büyük bir altın ihtiyacı içinde olmasına rağmen, izin vermemişlerdi. Bu aktiflerin büyük bir kısmı, hisse olarak, Türkiye'ye karşı savaşan İngiltere ve Fransa'nın elindeydi. Bu kişiler ulusallaştırma ya da ekonomi üzerinde dev-

let denetimi gibi önlemlerle bu dış bağlantının koparılmasını ya da zayıflatılmasını istemiyorlardı.

Bu grubun bazı üyeleri Türkiye'nin selametini Amerikan mandasında aradılar. Bunlar -bu düşüncedekilerin temsilcisi olan meşhur yazar Halide Edip'in sözleriyle- Türk halkının "hem kurum hem de zihniyet bakımından sağlam bir modern ulus [yaratacak] ne paraya, ne uzmanlığa ne de güce" sahip olduğunu düşünüyorlardı. Halide Edip gözlemlerine şu sözlerle devam ediyordu:

> "Bugünkü hükümet bu gerçeği değerlendirmiyor olsa da, bir halkın ve bir halk hükümetinin nasıl oluşturulacağını bilen ve Filipinler gibi ilkel bir ülkeyi kendini modern bir yönetimle idare edebilecek bir ülke haline getiren Amerika, bu bakımdan bize son derece uygundur. Onbeş ya da yirmi yıl sürecek zorlukların ardından, her bireyinin eğitimine ve zihniyetine göre, kazancının yanı sıra düşüncelerinde de gerçekten bağımsız olacağı yeni bir Türkiye'yi ancak Yeni Dünya'nın yetenekleri yaratabilir."[3]

Bu düşünce çizgisi, Jön Türk devriminin coşku dolu günlerinden bu yana Türkler'in karşılaştıkları bütün engellerden kaynaklanan derin bir kötümserlik duygusunu ve moral bozukluğunu yansıtıyordu. Ne var ki Kemalistler, ne moral bozukluğu içindeydiler ne de gelecek konusunda kötümserdiler. Onlar, dinamik bir yeni Türkiye'nin ancak "halk"ın güçlü ve kararlı bir hükümetin etrafında birleşmesiyle yaratılabileceğinden emindiler. Ancak birlikte savaşanlar arasında bile siyasal bir mutabakat sağlamanın kolay olmadığı görüldü. Subaylar bile -aslında bir kurum olarak ordu- rejim konusunda bölündü. Bu eski düzenin muhalefetinden daha da tehlikeliydi, çünkü Mustafa Kemal'e muhalif olan generallerin çoğu, gerici değil, liberal ve modernist idiler; bunlar, mutlak monarşiyi, Mustafa Kemal'in kişisel yönetimi altında bir mutlak cumhuriyet kurmak için devirmediklerini söyleyerek durumu protesto ediyorlardı.

Kemal ile onun askeri rakipleri arasında güçlü bir toplumsal gerilim unsuru da vardı. Kemal taşra alt orta sınıfına mensuptu. Bu sınıfın üyeleri, orduyu iş bulma ve geç Osmanlı İmparatorluğu'nun durgun toplumsal ve ekonomik ortamında yükselme aracı olarak görmüşlerdi. Hanedana derin bir sadakat duygusundan yoksundular ve bu nedenle reform konusuna yaklaşımlarında daha radikal ve popülist idiler. Öte yandan, Kemal'in rakipleri emperyal kentin daha üst sınıflarından geliyorlardı ve Osmanlı hanedanıyla derin bağları olan ailelerinin ilişkilerinden yararlanmışlardı. Onlar da imparatorluğu reformlar yoluyla kurtarmak istiyorlardı. Ancak Osmanlı Sarayı'nın muhafaza edilmesi, süreklilik ve gelenekle birlikte gelen hazır bir meşruluk ve istikrar sağladığı için, kendi ideolojileri bakımından büyük önem taşıyordu.

Kemal, Türk toplumunu, Franco'nun İspanya'da ve Mussolini'nin bir ölçüde İtalya'da yapacağı gibi, geleneklerle, toplumsal inançlar ve sembollerle yönetmek istemedi. Türkiye'nin hızla yirminci yüzyıla doğru ilerlemesini sağlayacak yeni bir ideoloji ve yeni semboller yaratmayı tercih etti. Tutucu olmadığı için, ne laik modernizmden ne de, kendi radikalizmine bir fren olarak görmesine rağmen, liberal demokrasiden korkuyordu. Ancak sınıfları ve sınıf mücadelesini temel alan toplum analiziyle Marksizm, Mustafa Kemal'in dünya görüşüne bir alternatif oluşturabilirdi. Kemal, bu alternatifle sadece onu ezmek için karşı karşıya geldi. Yaşadığı süre içinde tam olarak yürürlüğe koymadıysa da, liberal kurumların -partiler, sendikalar, özgür basın ve düşüncelerin özgürce ifade edilmesi- akılcılığını benimsedi. Kurduğu rejimin temel varsayımı, Türk toplumu uygun gelişme aşamasına gelir gelmez bu kurumların yürürlüğe konulacağı idi. Ancak Mustafa Kemal, tutucuları kendi programına kazanmayı ya da onları Sultanlık/Halifelik'in kaldırılması gerektiğine ikna etmeyi başaramadı.

O sırada başbakan olan ve daha sonra muhalefete geçen Rauf

(Orbay), Kemal'in Sultanlık konusunda kendisine danışması üzerine görüşlerini açıkça ortaya koydu. Şöyle dedi:

> "Sultanlığa vicdanımla ve duygularımla bağlıyım. Babam padişahın himayesinde büyüdü ve Osmanlı Devleti'nin önde gidenlerinde biri oldu. Bu iyiliklere duyduğum minnet kanıma işlemiş. Nankör değilim ve nankörlük edemem. Zatı şahanelerine sadakatle yükümlüyüm. Halife'ye olan bağlılığım yetişme tarzımın bir gereğidir. Bunun yanı sıra, gözlemim şudur ki, genel durumu denetim altında tutmamız zordur. Bunu ancak, herkesin ulaşılamayacak kadar yükseklerde görmeye alıştığı bir otorite sağlayabilir. Bu da ancak Sultanlık ya da Halifelik makamı olabilir. Bu makamı ortadan kaldırmak ve farklı nitelikte bir varlığı onun yerine geçirmek, başarısızlığa ve felakete yol açacaktır. Böyle bir şey asla kabul edilemez."

Kurtuluş savaşında yer alan ve gene muhalefete geçen bir başka general, Refet (Bele) Rauf'la tamamen aynı fikirdeydi ve şunu ekliyordu: "Sultanlık ve halifelik'ten başka hiç bir hükümet biçimi söz konusu olamaz."[4]

Cumhuriyet'in ilanı, Kemal ile onun asker rakipleri arasındaki gerilimi arttırdı. Generallerin ona karşı bir tertip içinde olduklarına dair söylentiler vardı. Kemal onların ordu içindeki gücünü etkisiz hale getirmek için 19 Aralık'ta Meclis'ten bir yasa çıkarttı. Buna göre siyasetle uğraşmak isteyen subayların ordudaki görevlerinden istifa etmeleri gerekiyordu. Bazı Kemalist generaller Meclis'ten ayrılarak askeri komutanlık görevlerine döndüler. Kemal'e muhalefetlerini Meclis içinde sürdürmek isteyenler ordudaki görevlerinden istifa ederek orduyla olan bağlarını kopardılar. Bu yasanın gelecek kuşak için yarattığı uzun vadeli sonuçlar ordunun siyasetten tamamen ayrılması oldu.

Tek partinin damgasını vurduğu Meclis'teki muhalefet etkisiz kaldı. Sonuç olarak, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) adını alan Halk Partisi'nden pek çok milletvekili istifa etti ve 17 Kasım 1924'te bir muhalefet partisi kuruldu. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TpCF) adını alan ve liberal bir gazetecinin "garip ve acı

veren bir diktatörlük altında yaşayan ülke"de "acılar içinde ve özgürlükten yoksun olarak doğan çocuk" olarak betimlediği bu partiye, Ali Fuat (Cebesoy) ve Rauf (Orbay) gibi eski subaylar önderlik ediyorlardı. Kemal'in rakipleri, halkın devlete egemen olarak mevcut durumu değiştireceğini iddia ediyorlardı. Parti programının birinci maddesinde, "Türkiye Devleti halkın egemenliğine dayanan bir cumhuriyettir," deniyordu. İkinci maddede, partinin, liberalizme (Türkçe "özgürlük aşkı" olarak ifade ediliyordu) ve halkın egemenliğine (parantez içinde "demokrasi" sözcüğü yer alıyordu) bağlı olduğu belirtiliyordu. Ayrıca parti "dini düşünce ve inançlar"a saygı göstermeye söz veriyordu. Aynı zamanda program, şehir ve kırdaki seçkinler lehine olan iki turlu dolaylı seçim sistemi yerine, genel oy hakkıyla birlikte, doğrudan seçim öneriyordu. Hem iç hem de dış ticaret serbestleştirilecek ve devlet müdahalesi en aza indirilecekti.[5]

Kemal kendi partisinin içinden gelen bu meydan okumayı otoritesine yöneltilmiş bir tehdit olarak algıladı. Henüz ekonomide devlet müdahalesi, korumacılıkla ilgili önlemler alınmamış ne de laisist reformlar yapılmıştı, ancak bu tür önlemler tartışılıyordu. Rakiplerin o sırada ülkede yaygın olan ekonomik hoşnutsuzluğu sömürmeleri halinde, Türkiye'nin dönüştürülmesi için Kemalistler'in çok önem verdikleri radikal yasaları çıkarmak fiilen imkânsız olacaktı. Kemal karşı devrimci bir tehdit olarak gördüğü şeye ilk anda çok sert biçimde karşılık vermeyi düşündü. Ancak parti içindeki ılımlılar tarafından yatıştırıldı ve genellikle sertlik yanlısı olarak bilinen İsmet'in (İnönü) yerine, partinin liberal kanadının *de facto* önderi olan Fethi'yi (Okyar) geçirerek liberalleri yatıştırmaya ikna edildi.

Terakkiperver Cumhuriyetçiler, Kemal'in radikalizmini yumuşatacak güçlü bir muhalefet haline gelme fırsatını asla bulamadılar. Şubat 1925'te Doğu Anadolu'da bir Kürt isyanı patlak verdi ve hızla yayıldı. Bu isyanda güçlü bir Kürt ulusçu ögesi var

olmuş olabilir, ancak isyanın patlak verdiği ve geliştiği ortama bütünüyle dini ögeler hâkimdi. Olanların, dini gericilik ve karşı devrim korkularını doğruladığı görülüyordu. Bu, eski düzene ait anıların hâlâ canlı olduğu bir toplumda gerçek bir korkuydu.

Krizler karşısında asla kararsızlığa kapılmayan Mustafa Kemal sert bir tepki gösterdi.[6] 3 Mart'ta arkadaşı Fethi'yi görevden aldı ve İsmet'i yeniden başbakanlığa getirdi. Meclis, hükümeti iki yıl boyunca olağanüstü yetkilerle donatan bir yasa çıkardı -Takriri Sükûn Yasası. Bu yetkiler, onlara ihtiyaç kalmayıncaya kadar sürdü ve nihayet 4 Mart 1929'da kaldırıldı. Bu tür yetkilerle donatılan ve İstiklal Mahkemeleri olarak bilinen özel mahkemelerle iş gören rejimin muhalifleri tam anlamıyla susturuldular. Terakkiperver Cumhuriyetçi Parti, Haziran 1925'te kapatıldı ve bütün diğer muhalefet grupları da kısa süre içinde ezildi. Bu iki yıl içinde 500'ün üzerinde kişi bu mahkemeler tarafından ölüm cezasına çarptırıldı. Kemalistler bu fırsatı radikal reformları (bir sonraki bölümde tartışılıyor) gerçekleştirmek için kullandılar. Bu fırsat olmasaydı reformlar gerek muhalefetin gerekse halk kitlelerinin direnişiyle karşılaşacaktı.

Bundan sonra yönetimdeki parti dışında her türlü siyasal faaliyet durduruldu. Ülke 1908'den beri ilk kez siyasal istikrar kazandı. Ancak bütün bunlar halkın ekonomik durumunda iyileşme sağlamadı. Hükümeti 1929'a kadar görece açık bir pazarı sürdürmekle yükümlü kılan Lausanne Antlaşması'nın getirdiği kısıtlamalar altında işleyen ekonomide durgunluk devam etti. Ticari sınıflar, bu dönemi, ilerde kısıtlanacakları düşüncesiyle ithal ürünleri biriktirmek için kullandılar. Sonuç olarak, Türkiye'nin ticaret açıkları, fiyatların yükselmesine ve genel ekonomik hoşnutsuzluğa yol açarak büyük bir artış gösterdi. Savaşın yıprattığı ekonomiyi kurtarmak için beklenen yabancı sermaye Britanya ve Birleşik Devletler gibi sermaye ihraç eden ülkelerin Türkiye'nin ekonomik gelişmesine fazla öncelik vermemeleri nedeniyle ger-

çekleşmedi. 1929'da Wall Street'tin iflası, Türkiye'nin neredeyse yegâne ihraç ürünü olan tarımsal ürünlerin fiyatında keskin bir düşüşe yol açarak zaten kritik olan durumu daha da ağırlaştırdı.

Bu yıllarda yapılan parti içi tartışmalarda, bazı TpCF liberallerinin göstermelik bir parti kurmalarına karar verildi. Bu parti halkın hoşnutsuzluğu için bir emniyet vanası olacak ve rejimi eleştirenlerin şikâyetlerini açığa çıkaracaktı. Bu amaçla, görevinden alındıktan sonra 1925'te Paris'e büyükelçi olarak gönderilen Fethi Bey, Temmuz 1930'da geri çağrıldı. Fethi Bey anılarında, bir muhalefet partisi kurma fikrini cumhurbaşkanıyla tartıştığını, Kemal'in kendisine Türkiye'nin bir diktatörlüğe benzemesini ve ulusuna miras olarak totaliter bir rejim bırakmak istemediğini söylediğini, aktarır. Böylece Fethi'nin yönetimi altında, Kemal'in Serbest Fırka ismini verdiği sadık bir muhalefet oluşturmak için işbirliği yapmayı kabul ettiler.[7] Liberalleşme siyasetinin bir sonucu olarak 1929'da, fikirlerinden asla vazgeçmeyen komünist şair Nazım Hikmet'in de yazı kurulunda yer aldığı, *Resimli Ay* gibi solcu bir edebiyat dergisine bile izin verildi.

İki partili sistemin siyasal gerilimi yatıştıracağı ve acil ihtiyaç duyulan mali ve ekonomik reformları kolaylaştıracak bir konsensusu yaratacağı umuluyordu. Serbest Fırka'nın ılımlı muhalefetinin Türkiye'nin Batı Avrupa'daki imajını ve önde giden mali çevrelerdeki konumunu düzelteceği, böylece dış kredi ve yatırım sağlanacağı da umuluyordu. Ülke içinde Cumhuriyetçiler kitlelerden öylesine kopuktular ki, muhalefetin önderleri hükümeti eleştirdiklerinde onları devlet koruması altına almak gerekeceğine inanıyorlardı. Aslında halk yöneticilere yabancılaşmıştı; Serbest Fırka'nın çağrılarına büyük bir coşkuyla karşılık verdi.

Büyük kalabalıklar Fethi'yi Anadolu'da gittiği her yerde coşkuyla karşıladılar ve rejime yönelik bütün muhalefet Serbest Fırka'nın çevresinde toplandı. Fethi'nin Eylül 1930'da İzmir'e ge-

lişi sırasında kitle gösterileri oldu. Bunları grevler ve küçük işçi sınıfından gelen militanca bir hareket izledi. Halkın hiç beklemediği tepkisiyle sarsılan Kemal, sadık muhalefeti 17 Kasım 1930'da dağıtarak iki partili siyasal hayat deneyimine son verdi. Bir ay sonra, Türkiye'nin batısında, İzmir yakınlarında küçük bir kasaba olan Menemen'de şiddetli bir gericilik olayı meydana geldi. Bu olay kendi halinden hoşnut olan laik asker-bürokrat seçkinleri sarstı.

Derviş Mehmet'in önderliğinde küçük bir grup sabah namazından sonra camiden ayrıldı ve İslam Hukuku ile Halifelik'in geri getirilmesini isteyerek kasaba meydanına yürüdü. Nakşibendi tarikatına (1926'da dağıtıldı) mensup olan Derviş Mehmet dünyayı kurtarmak için gelen Mehdi olduğunu iddia ediyordu. Yerel halkın devletin baskı gücü olarak görüp nefret ettiği yörenin jandarma birliğinde görev yapan bir yedek subay, kargaşaya müdahale etmesi için gönderildi. Ancak Derviş Mehmet'in eline geçti ve başı kesildi. Baş, bir bayrak direğine takıldı ve kasabada dolaştırıldı.

Tek başına bu olay önemsenmeyebilirdi. Ancak rejim için büyük bir sorun haline geldi. Anadolu'nun içlerinde değil en ileri vilayetlerden birinde meydana gelmişti. "Bu olay bütün cunhuriyetçiler ve yurtseverler için utanç vericidir," diye yazıyordu Mustafa Kemal, Genel Kurmay Başkanı'na, "çünkü Menemen halkının bir kısmı gericilerin bu vahşetini alkışladılar ve teşvik ettiler." Bu dönemin betimlendiği en iyi romanları yazan Kemalist entelektüel ve diplomat, Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) Menemen olayının parti çevrelerinde yol açtığı öfke ve şaşkınlığa tanık oldu. Büyük bir öfkeyle şöyle yazdı:

> "Sanki bu ülkede yıllarca hiçbir şey olmadı, sanki... radikal reformlarımızla ilgili herhangi bir düşünce bu ülkede herhangi bir şeyi değiştirmedi.
>
> ...Bu trajedinin pasif, sessiz gözlemcileri kimdi? Bu laik, çağdaş Tür-

kiye Cumhuriyeti'nin yurttaşları. Asıl felaket işte budur.

Bunun anlamı, mevcut iklim ve ortamın, moral iklimin, moral ortamın, devrimci, cumhuriyetçi ve yurtsever Türk gençliğinin iklimi ve ortamı olmadığıdır; bu, "asi", "vahşi", "soyguncu" ve "gerici" gibi sıfatlarla betimlediğimiz Nakşibendi [Sufi] tarikatının bir müridi olan Derviş Mehmet'in iklimi ve ortamıydı. Böyle olmasaydı, bu adam yirmi dakika içinde bu işi yapamazdı...

Şeyh Mehmet sadece bir belirti, bir emaredir."[8]

Yakup Kadri'nin durum analizini Halk Partisi içindeki çoğunluk paylaşıyordu. 1920'nin ikinci yarısında gerçekleştirilen reformların yerleşmediği, devletin dine ve genelde ideolojiye liberal yaklaşımının başarısız olduğu genellikle kabul ediliyordu. Ülkenin en ileri kesiminde bile halk kitleleri yeni devletle özdeşleşmedi. Halk kuşkulu, kasvetli, ve hoşnutsuzdu; oluşum halindeki yeni düzeni kavrayamıyordu. Geçmişin izleri hâlâ canlıydı; tasfiye edilen Osmanlı hâkim sınıfı bile, bütün kapalılığına rağmen, toplumun geri kalan kısmından özellikle ideolojik bakımdan böylesine tam bir tecrit durumunda yaşamamıştı. Hükmettiği beşyüz yıl boyunca bu sınıf, toplumun neredeyse bütün tabakaları arasında, geniş bir kurumlar ve bağlılıklar, özellikle dini bağlılıklar şebekesi yaratmıştı. Bir devrim bile bütün bunları bir gece içinde yıkamazdı. Usta bir gözlemci Kasım 1924'te şunu belirtmişti:

"Monarşi ve Halifelik bir parlamento eylemiyle feshedilebilirdi. Ancak bu kurumların tehdidinden tamamen kurtulmak için, bunları güçlendiren fikirlere ve faaliyetlere karşı yıllarca mücadele etmek gerekecekti."

Ayrıca rejim ülkeye henüz halkın şükran duyabileceği gerçek maddi yararlar sağlamamıştı. Türkiye yirmi yıl süren savaşın ve sona ermeyecekmiş gibi görünen toplumsal karışıklıkların acılarını çekmeye devam ediyordu. Kemalistler bunu anladılar ve bütün sosyo-ekonomik gelişmenin sorumluluğunu, özellikle özel

sektörün vaatlerini yerine getirmeyi başaramaması nedeniyle, devlete vererek durumu düzeltmeye karar verdiler. Bu arada parti, Kemalizm (Atatürkçülük de deniyordu) denilen yeni bir ideoloji üretmeye başladı. Bu ideolojiyle halkın güvenini kazanacak şekilde hızlı bir gelişme sağlamayı umuyorlardı. Hedef, esas olarak geçmişin yeni cumhuriyetçi kuşak üzerindeki etkisini yok etmek için İslam ve Osmanlıcılığın yerine Türk ulusalcılığını geçirmekti.

.1930'da liberalizm ve demokrasi, Batı Avrupa'daki istikrarsızlık nedeniyle, pek çok Kemalist'in gözünde itibarını kaybetmişti. Tek parti rejimleri, özellikle Faşist İtalya cazip bir alternatif sunuyordu. Ulusal mücadele sırasında yeni Türkiye'nin çok içten bağlar kurduğu Bolşevikler'e sempati duyuluyordu. Ancak onların benimsedikleri ideolojinin, sınıfsal oluşumun gerekli koşullarından yoksun olduğu söylenen Türkiye için uygun olmadığı düşünülüyordu. Kemalistler sınıf çatışmasına karşıydılar, çünkü bu, her ikisini de geliştirmeye çalıştıkları kapitalizmi ve burjuvaziyi engelleyecekti. Bu nedenle işçi sınıfı örgütlerinin yanı sıra, yerli komünizm ve sosyalizmin de bütün belirtilerini amansızca ezdiler. Kemalistler komünizmin enternasyonalist yönlerini de onaylamıyor ve bunu zaman geçtikçe daha militan ve kapalı hale gelen kendi ulusçuluklarına yönelik bir meydan okuma olarak görüyorlardı.[9]

Öte yandan Faşizm, Ankara'nın ideolojik ihtiyaçlarına uygun görünüyordu. Ulusalcılık aşkı ve ulusa sadece bölünme ve zarar getireceği düşüncesiyle lanetlenen sınıf mücadelesine duyulan nefret, Faşizm ve Kemalizm'de ortaktı. Ayrıca Faşizm, İtalya'da bir kriz döneminde başarılı olmuştu ve bu nedenle kendi krizinden geçmekte olan Türkiye için bir örnek oluşturuyordu. Faşizm'in cazibesi, fikirlerden çok pratik ve örgütlenme alanındaydı; faşizm, tek partinin yönettiği devletin öncelikli rolünü meşrulaştırıyordu ve Kemalistler de bu yönde hareket ediyorlardı. Liberalizm deneyimi, Türkiye'de ve "uygar dünya"nın pek çok ke-

siminde başarısızlığa uğramış ve devlet bütün sorumluluğu yüklenmek zorunda kalmıştı. Türk ideologları, Roosevelt'in New Deal yönetiminin bile ülkeyi krizden kurtarmak için savaşan bu müdahaleci devlet modeline uyduğu sonucuna vardılar. Ekonomiye ve topluma devlet müdahalesi liberal sistemde gerçekleştirilmesi imkânsız bir denge sağlıyordu. Türkler disiplinli toplumu, ve İtalya ile Rusya'daki -ve daha sonra Nazi Almanyası'ndaki- uyum devletini bir mucize olarak görüyorlar ve bunu kapitalist dünyanın anarşisi olarak algıladıkları şeyle kıyaslıyorlardı. Bu yöntemleri kabul etmesi halinde yeni Türkiye de selamete kavuşacaktı.

Bu yıllarda hâkim çevrelerde yayılan ve popüler olan faşizan duygular Serbest Fırka'nın hızlı yok oluşunu da kesinlikle etkiledi. CHP basını, faşizmin muhalefet partilerine izin vermemekle birlikte, yönetimdeki parti içinde eleştiriye izin verdiğini öne sürüyordu; ancak temel ilkelerin eleştirilmesine asla izin verilmeyecekti. Türkiye'nin önerdiği model buydu ve rejim, parti üyelerinin devlet görevlerine getirildikleri, örneğin bir vilayet parti başkanının kendi vilayetine vali olarak atandığı bir tek parti sistemine yöneldi. Fikirlerden çok örgüt, bürokratik yöntemlerden çok "devrimci" yöntem vurgulandı. Ne var ki, ideoloji tek bir kaynaktan, Cumhuriyet Halk Partisi'nden yayılıyordu. Sonuç olarak, 1912'den beri ulusalcı fikirlerin ana kaynağı olan Türk Ocakları, Nisan 1931'de kapatıldı. Örgütün varlıkları CHP tarafından "Halk Evleri" denilen bir örgüte devredildi. Bu örgütün amacı Kemalist devrimi halka yaymaktı.[10]

Mayıs'ta Kemalizm ideolojisi, Üçüncü Parti Kongresi'nin altı "temel ve değişmez ilke"yi benimsemesiyle birlikte, başlatıldı. Bu ilkeler, Cumhuriyetçilik, Ulusalcılık, Halkçılık, Devletçilik, Laiklik ve Devrimcilik/Reformculuk'tan oluşuyordu. "Devrimcilik/Reformculuk"un anlamı parti içinde tartışıldı ve ılımlılar bunu reformculuk, radikaller ise devrimcilik olarak yorumladılar.

Radikal yorum 1930'larda resmiyet kazanırken, liberaller, devletin sadece reform yapmak durumunda olduğunu öne sürerek, bu tanımlamaya karşı çıkmayı sürdürdüler.

Bu ilkeler, CHP'nin altı oku, parti amblemi haline geldi. 5 Şubat 1937'de bu ilkelere anayasanın 2. maddesinde yer verildi: "Türk Devleti, Cumhuriyetçi, Ulusalcı, Halkçı, Devletçi, Laik ve Devrimci-Reformcudur."

Bu ilkelerden, bir sonraki bölümde tartışılacak olan devletçiliğin ekonomik siyaseti de tartışma konusu oldu. Cumhuriyetçilik ve ulusalcılık, hâlâ bir Osmanlı restorasyonunun özlemini çeken, ancak küçük ve sessiz bir azınlıktan oluşan gericiler dışında herkes tarafından benimsendi. Halkçılık yeni hâkim sınıflara uygun düşüyordu, çünkü onları "halk"ın vekilleri haline getirerek iktidarlarını meşrulaştırıyordu. Halkçılık, aynı zamanda sınıf çatışması ve sınıf mücadelesi gibi kavramları etkisizleştiriyor ve oluşum halindeki burjuvazinin amaçlarına hizmet ediyordu. Laiklik de ilke olarak herkesçe kabul ediliyordu, çünkü dini bir kişisel vicdan meselesi haline getiriyor ve en azından teorik olarak tutucuların istismarından özgürleştiriyordu. Mustafa Kemal'in, soyadı yasası 1934'te çıkana kadar cihâd'a katılmış Müslüman savaşçı anlamına gelen Gazi ünvanını kullanması anlamlıdır. Buradaki dini sembolizm çok açıktı ve Atatürk soyadını alana kadar genellikle Gazi Paşa diye anılan Mustafa Kemal'in, iddia edildiği gibi, İslam'a karşı olmadığını gösteriyordu. Ancak 1930'larda, militan laikler partiye hâkim olduklarında ve Müslümanların din adamı ve gerici olarak oynadıkları rolü eleştirdiklerinde, laiklik konusunda da bir anlaşmazlık çıktı. Hattâ bazıları, modern çağa uygun hale getirilmesi için İslam'da reform yapmak gerektiğinden söz ettiler. [11]

Öte yandan devletçilik tam bir anlaşmazlığa yol açtı, çünkü ne parti ne de hükümet, devletin ekonomiye müdahalesinin sınırlarını, özel sektörü ve bu sektörün CHP içindeki destekçilerini

tatmin edecek şekilde tanımlayabildi. CHP'nin dayandığı siyasal ittifakın temel unsurlarından biri olan Anadolu'daki toprak ağaları, devletin tarıma müdahale etmeyeceği garantisiyle yatıştırıldılar. Ancak toprak reformu tartışması sürdükçe, onlar da devlet müdahalesinden korkuyorlardı. Yükselen kapitalist sınıf devletçiliğin tanımı konusunda tam bir anlaşma içinde olmayan partinin tutumundan emin olamadı. Recep'in (Peker) 1931'de parti genel sekreterliğine seçilmesi, liberalleri endişelendirdi. Recep, partinin totaliter eğilimlerini temsil ediyordu ve onun rehberliği altında CHP devlet üzerindeki ağırlığını arttırdı. Nihayet 1935'te, Almanya'daki Nazi örneğini izleyen CHP parti ile devletin birleştirilmesini öngören bir tasarıyı kabul etti; genel sekreter içişleri bakanlığı görevine getirilirken, partinin vilayet örgütlerinin başkanları kendi vilayetlerine vali olarak atandılar. Kemalistler Türkiye'de bir parti diktatörlüğü oluşturma yönünde son adımı atmışlardı.

Roma ve Berlin'e biraz hayranlık duymasına rağmen rejim faşizmi ideoloji olarak benimsemekten kaçındı. Bunun birçok nedeni vardı. Birincisi, özel sektörün Mahmut Celâl (Bayar) ve 1924'te kurulan İş Bankası grubu çevresindeki siyasal etkisi sürekli artıyor ve gelişiyordu. Parti'nin liberal kanadına önderlik eden Bayar, hem 1908'den sonra İttihatçı hareket içinde ve hem de ulusal mücadelede aktif bir rol oynamıştı. Kemal'e yakındı ve bu nedenle parti çevrelerinde gerçek bir ulusalcı olarak saygı görüyordu.

İş Bankası grubu güçlü ve etkin bir özel sektör yaratmak için devlet müdahalesi gerektiğini kabul ediyordu. Bu anlamda diktatörlüğe itirazları yoktu, ancak Yugoslav tarzı diktatörlüğü Roma ve Berlin tarzı diktatörlüğe tercih ediyorlardı. İş gücünün sıkı denetimine taraftar oldularsa da, faşist devletin uyguladığı aşırı denetimden hoşlanmadılar, çünkü bu denetim, mülk sahibi sınıfların özgürlük ve özerkliğini de zayıflatıyordu. Bu grup, 1932 gibi

erken bir tarihte, Kemal'in arabuluculuğu sayesinde, bu eğilime direnebilecek kadar güçlüydü. Eylül'de Ulusal Ekonomi Bakanı Mustafa Şeref'in düşüşünü ve yerine 1939'a kadar devletçilik uygulamasından sorumlu olan Celal Bayar'ın geçişini sağladı.

CHP içindeki liberaller halkçılığın, sınıfların varlığını inkâr eden ve Türk toplumunu korporatist terimlerle tanımlayan aşırı yorumundan da hoşlanmadılar.

> "Başlıca ilkelerimizden biri [deniyordu bir parti dokümanında] Türkiye Cumhuriyeti halkını farklı sınıflardan oluşmuş olarak değil, Türk halkının bireysel ve toplumsal hayatındaki iş bölümünün gereklerine göre çeşitli mesleklere bölünmüş bir topluluk olarak mütalaa etmektir".
>
> "...Bu ilkeyi (halkçılık) benimseyen partimizin amaçları, sınıf çatışması yerine toplumsal düzen ve dayanışmayı güvence altına almak ve çıkarlar arasında uyum sağlamaktır."[12]

Liberaller sınıf çatışmasının ortadan kaldırılmasından hoşlandılar, ancak giderek güçlenen iş dünyasının kendisi için örgütlenmesine getirilen sınırlamalardan hoşlanmadılar. 1930'larda bu duruma çare bulmaları pek mümkün değildi. Sınıf temelinde örgütlenme özgürlüğü ancak 1945'te, tek parti dönemi kapandığında verildi. Bayar'ın önderliğinde kurulan Demokrat Parti'nin oluşturduğu liberal muhalefetin ilk taleplerinden biri de buydu.

1930'lar boyunca liberaller, Recep Peker'in çevresinde toplanan aşırı devletçilerin siyasetine direndiler. Sonuç olarak Kemalist rejim, liberal ilkeleri (tam olarak uygulamasa da) ya da ilerleme fikrini asla redddetmedi. Hukukun üstünlüğünü ve anayasal devletin önemini kabul etmeyi sürdürdü. Uygarlığın evrenselliğini asla inkâr etmedi (faşistlerin yaptığı gibi) ve akılcılığı, bireyciliği, insanların ve etnik grupların temelde eşit olduklarını reddetmedi. 1934'te Edirne'de Yahudi karşıtı bir olay patlak verdiğinde, Ankara bu girişimi hemen mahkûm etti ve soruşturma açtı.

Kemalizmin, eski Marksist entelektüellerin ağırlıklı olduğu aylık *Kadro* dergisinin temsil ettiği en radikal kesimi de faşizm ile Kemalizm'in eşitlenmesine ilginç bir reddiye oluşturdu. Yayın hayatına Ocak 1932'de Ankara'da başlayan *Kadro*'nun hedeflerinden biri rejime özgün bir ideoloji hazırlamaktı. İlk sayıdaki başyazı şu gözlemde bulunuyordu:"Türkiye devrimin içindedir, ama hâlâ devrimin ideolojisi olabilecek bir düşünce sistemi üretmemiştir." O sırada *Kadro*, sadece Türkiye'ye değil, yakın gelecekte kendilerini kurtarmaları beklenen sömürge ve yarı-sömürgelere de (Kemalistler eski Türkiye'yi bu şekilde tanımlıyorlardı) uygulanabilecek bir ideoloji oluşturmaya çalışıyordu. *Kadro*'nun sayfalarında "üçüncü dünyacılık" kavramlarından bazılarının doğuşu görülebilir.

Kemalizm'in kendi imgesi, *Kadro*'nun İtalya'daki faşist ideologlarla sürdürdüğü polemiğe açık biçimde yansımıştır. İtalyanlar Kemalizm'in kendi faşizmlerinin bir kopyası olduğunu iddia ediyorlardı. Kemalistler, Türkiye'nin içinde bulunduğu durumda faşizmden hiçbir şekilde yararlanılamayacağım öne sürerek bunu şiddetle reddettiler. Faşizm, diyorlardı, yarı-kapitalist İtalya'yı kapitalizmin çelişkilerinden ve bu çelişkilerin yarattığı iç anarşiden kurtarmayı amaçlayan bir hareketti. Korporatizmle birlikte Faşist İtalya, sınıf çelişkilerine kalıcı bir çözüm bulmak yerine, onları etkisiz hale getirmeye çalışıyordu.

Öte yandan Türk ulusal devrimci hareketi bağımsız bir Türk ulusunun kurulmasıyla ortaya çıkmış; dönemin tarihsel koşullarına yanıt olarak, yarı-sömürge Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini almıştı. Türk ulusu kendi devrimine, içinde hiçbir sınıfın yer almadığı bir ulusal yapıyla başladığı için, sınıf oluşumlarını reddeden ve bu oluşumu gereksiz hale getiren önlemler almayı sürdürüyordu. Bunun sonucu, devletin büyük üretim şirketlerini mülk edinmesi, ilerici ve planlı bir devlet ekonomisini benimsemesi ve bir sistem haline getirmesi oldu. (*Kadro* bu konuda

yeterince içten davranmıyordu. Kemalistler sınıf oluşumunu değil, sınıf çatışmasını reddetmişlerdi; bir burjuvazinin gelişmesi için ellerinden geleni yaptılar.)

İtalya, diye devam ediyordu *Kadro*, Dünya Savaşı'ndan sonra sömürgeciliğin zayıflamasına rağmen sömürge hayalleri kuruyordu. Öte yandan Kemalizm, sömürgeciliğe karşı bir isyandı. Sömürgeciliğe, onun dış ve yerli uşaklarına -yani, Grek ordusu, Osmanlı sultanı ve İstanbul'un (azınlık) Galata bankerlerine- karşı savaşmış ve bu mücadeleyi 1923'te Lausanne'da başarıya ulaştırmıştı.

Bu durumda faşizm sadece yarı-kapitalist toplumlara uygundu ve tam kapitalist ya da Türkiye gibi yarı-kapitalist toplumlara asla uygulanamazdı. Ne var ki, Kemalizm kendi ulusal özlemlerini henüz gerçekleştirmemiş bütün uluslar için, bir sürekli idealler ve ideoloji kaynağıydı. Türkiye'nin ondokuzuncu yüzyıldakine benzer eski bir batılılaşma yolunda olduğunu düşünmek de yanlıştı. Gerçek bu değildi. Türkiye, tamamen yeni bir deneyime girişmişti ve bunu inkâr etmek "devrimimizin özgün niteliğini" inkâr etmek olacaktı. "Türk devrimi... savaş sonrası ulusal ve uluslararası sahnede en doğru ve en ilerici fenomen olma iddiasındadır."[13]

Bu abartma Kemalistlerin kazanmaya başladıkları yeni bir özgüven duygusunu yansıtır. Türkiye'nin, en azından derin kriz içindeki Batı ekonomisine görece istikrarlı (az gelişmiş de olsa) ekonomisinden gurur duyuyorlardı. Alman ekonomisti Werner Sombart'ın Almanya'nın ülkeyi kaostan çıkaracak "Gazi Mustafa Kemal gibi bir irade adamı"na ihtiyaç duyduğunu yazması onları gururlandırıyordu. Bütün bunların, "insanların kurnaz politikacının değil girişimci kahramanın özlemini çektikleri"[14] ağır kriz zamanlarında, siyasetin askıya alınmasını haklı çıkarmak için kullanıldığı görülüyordu.

Roma'nın Kemalizm konusundaki tezlerini Ankara'nın red-

detmesinde dış siyaset kaygıları da önemli bir etken oldu. İtalya'nın bölgeyle ilgili hırsları, özellikle Anadolu'nun batı kıyısındaki Oniki Adalar'ı işgal etmesi, Türkiye'yi alarma geçirdi. İtalyanlar'ın savaştan sonra ülkenin güney batısını işgal etmeleri Türkler'in belleğinde henüz canlılığını koruyordu. Roma'nın ideolojik hegemonya iddialarını Ankara, bu ülkenin gerçek bir saldırı başlatmadan önce Kemalist Türkiye üzerinde moral üstünlük kurma girişimi olarak gördü. Bu durumda Ankara'nın tepkisi faşist emperyalizme karşı mücadelede sadece bir ilk adımdı. Mussolini'nin 22 Aralık 1933 ve 13 Mart 1934'te yaptığı konuşmalarda İtalya'nın tarihsel misyonunun Asya ve Afrika'da yattığını iddia etmesi Ankara'yı bu tehdidi karşılamak için aktif önlemler almaya zorladı.

İtalya, Türkiye'nin dış siyasetinde başlıca etken haline geldi ve hükümet diplomatik ilişkilerini çeşitlendirmeye başladı. Ankara Moskova'yla ilişkilerini, özellikle diplomatik alanda güçlendirmeyi sürdürdü. Sovyetler, Savaş Komiseri Voroşilov önderliğinde kalabalık bir heyeti Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıldönümü kutlamalarına katılmak üzere gönderdi. Heyet, hükümet tarafından sıcak biçimde karşılandı ve iki devlet arasındaki dostluk bir kez daha doğrulanmış oldu. Bu sırada hükümet, Akdeniz'deki iki büyük gücün, İngiltere ve Fransa'nın desteğini kazanmaya çalışıyordu. Her iki gücün de parlamenter demokrasiyle yönetilmesi rejimin siyasal düşünce ve davranışını etkiledi. Türkiye İtalya'nın muhtemel saldırısına karşı Boğazlar'ı tahkim etmek için Lausanne Antlaşması'nın gözden geçirilmesini istiyordu ve bunun için İngiltere ve Fransa'nın desteğine ihtiyacı vardı. Nitekim Milletler Cemiyeti'nde kollektif güvenlik anlayışını var gücüyle destekledi ve taviz siyasetini eleştirdi. İtalyan saldırısına karşı Etyopya'yı ve İspanyol iç savaşında Cumhuriyetçiler'i destekledi. *The Times*'ın İstanbul muhabiri, Türkiye'nin dış siyasetinin Moskova'ya, 1936'dan sonra da Lond-

ra ve Paris'e dayalı olmasının, ülke içinde faşist renkler taşımayan bir rejime sahip olmasına bağlı olduğunu yazdı (25 Mayıs 1937). Tam da 1936'da Cumhurbaşkanı Atatürk, tek partili devlet varlığını koruyor olsa da, rejimin "faşist renkler"ini değiştirmek için önlem almaya başladı.

Ankara'nın Faşist İtalya'ya olan düşmanlığına rağmen 1930'larda faşizmin kazandığı başarı, parti içindeki grup üzerinde bir etki yaratmıştı. Bu etki liberal kapitalizm yerine devleti güçlendirme ve liberalizme açıktan saldırma arzusunda yansıdı. Aşırı devletçilere, Avrupa'da liberalizmin çöktüğünden, devletçiliğin ise evrensel düzeyde zafer kazandığından sürekli söz eden Recep Peker önderlik ediyordu. Parti içindeki liberaller, Peker'e tam anlamıyla yabancılaşmışlardı ve ona karşı uzun süreli bir mücadeleye giriştiler. Atatürk parti içindeki mücadeleye bizzat müdahale etti ve 15 Haziran 1936'da Peker'i parti genel sekreterliğinden istifaya zorladı.

Atatürk'ün kişisel müdahalesini, liberallerle aynı safta yer alma arzusu değil, dış siyasetle ilgili kaygılar zorlamıştı. Montreux görüşmeleri 22 Haziran'da başlayacaktı ve demokrasilerin desteğini kazanmak için dramatik bir jest gerekiyordu. Peker'in azledilmesi liberalleri güçlendirdi, ama aynı zamanda Nazi Almanyası'nın Türkiye'deki artan etkinliğinden endişe duyan Britanya'yı yatıştırdı. Bu jest, görünüşe bakılırsa, çarpıcı biçimde dostça bir başlangıç yaparak görüşmeleri etkilemeyi amaçlıyordu. Ankara'nın Boğazlar'ı tahkim etmesine izin veren Montreux Sözleşmesi, bir ay sonra, 20 Temmuz'da imzalandı. Bu, Ankara için bir zaferdi ve rejimin prestijini güçlendirdi. Bu aynı zamanda, Kral VIII. Edward'ın Eylül'de Türkiye'yi ziyaretiyle birlikte bir İngiliz-Türk yakınlaşmasını da başlattı.

Parti'deki liberaller güçlenmeye devam ettiler ve Eylül 1937'de Başbakan İnönü'nün görevden alınması en büyük kazanımları oldu. Şeyh Said isyanının patlak vermesi üzerine iktidara gelen

İnönü, Mart 1925'den beri görev başındaydı. Kendisi Cumhurbaşkanı'na çok yakın biri olarak bilindiği için görevden alınması büyük bir spekülasyona yol açtı. İnönü parti içinde çok güçlendiği için mi görevinden alınmıştı? Atatürk'le aralarında anlaşmazlık mı vardı? Yoksa Ankara'nın Britanya lehine değiştirilen Sovyet siyasetine çok fazla mı bağlanmıştı? İnönü'nün Moskova'yla, Türkiye ile ortak sınırı olan bu tek büyük güçle ilişkilerin daima iyi tutulmasından yana olduğu söyleniyordu. Resmi bildirilerde bu konuda hiç bir ipucu yoktu, sadece Başbakan İnönü'nün "kendi isteği üzerine Cumhurbaşkanı tarafından 45 gün izinli sayıldığı" bildirildi.

İsmet İnönü'nün yerine Celal Bayar'ın getirilmesi, Atatürk'ün gerek iç gerekse dış nedenlerle liberalleri güçlendirme siyasetini sürdürdüğünü gösteriyordu. İnönü'nün, Türkiye'nin 1930'ların sonunda yüz yüze geldiği karmaşık sorunları çözecek kadar esnek olmadığı da düşünülüyordu. Bankacı-işadamı, aynı zamanda başbakanlığa atanan ilk sivil olan Bayar'ın, bürokratik parti-devlet mekanizmasının yeniden biçimlendirilmesi için uygun siyasal özellikler taşıdığı düşünülüyor, kişisel hak ve güvenceleri güçlendirerek ve özel sektöre daha fazla önem vererek bürokrasiyi zayıflatması bekleniyordu.

Ancak Bayar, kısa başbakanlığı döneminde bütün bunları gerçekleştiremedi. Bürokrasi çok güçlüydü ve bir gece içinde reformdan geçirilemeyecek kadar derinlere kök salmıştı. Avrupa'da artan kriz, Almanya'nın artan gücü ve prestiji de liberal eğilimin lehine değildi. İngiliz karşı önlemlerine rağmen, Almanya'nın ekonomik siyaseti Ankara'yı sürekli olarak bu ülkenin alanına doğru çekiyor, siyaset ve ideolojiyi de etkiliyordu. 1938'de hükümet, özellikle sola ve işçilere karşı daha otokratik ve baskıcı idi. Cumhurbaşkanı Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de ölmesi süreci hızlandırdı. Devlet işlerinden uzak kalmasına yol açan kötü sağlık durumu nedeniyle Atatürk bu eğilimleri durdurmak için pek bir şey yapamadı.

İsmet İnönü'nün Büyük Millet Meclisi tarafından 11 Kasım'da oybirliğiyle Atatürk'ün yerine seçilmesi, parti mekanizmasının gücünü ve Meclis'in bütün üyeleri arasında disiplini sağlama yeteneğini kanıtladı. İnönü'nün 1924'ten beri Genel Kurmay Başkanı olan en büyük tutucu Mareşal Fevzi Çakmak'la ittifak kurması, Bayar hizbini tamamen tecrit etti ve yer değiştirmeyi kaçınılmaz bir sonuç haline getirdi. Siyasal manevrada en etkili olan kişi, Türk ordusunu bütün Cunhuriyet topraklarında denetim altında tutan Çakmak idi. Kendisi, harp ve deniz akademilerinde 1938'de anti-komünist cadı avına izin veren liberalleşme karşıtı harekete ağırlığını koymuştu.

Parti'nin 16 Aralık'ta toplanan Olağanüstü Kongre'sinde Atatürk partinin kurucusu ve "Ebedi Önder'i olarak ilan edilirken, İnönü tüzük değişikliği yapılarak partinin "Sürekli Başkanı" seçildi. İnönü aynı zamanda "Millî Şef" unvanını aldı ve rejim, "tek parti, tek ulus ve tek önder" sloganıyla betimlenen faşist bir biçim aldı. Belki de İnönü yerine geçtiği kişinin karizmasından yoksun olduğu için bu mutlak iktidar tuzaklarına düşmek zorunda kaldı. "Millî Şef" ve "Sürekli Başkan" unvanları iktidardan asla alınamayacağını gösteriyordu. Bu durumda İnönü kimseye karşı sorumlu değildi.

İnönü, Atatürk'e yakın olan ve kendisini eşitler arasında birinci olarak gören pek çok kişiyi uzaklaştırarak parti içindeki konumunu güçlendirdi. Atatürk'ün Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras büyükelçi olarak Londra'ya atandı. Bayar, aralarında Savunma Bakanı General Kâzım Özalp'ın da bulunduğu bazı kabine üyeleriyle birlikte, başbakanlık görevinden alındı. Önemli milletvekillerinden birçoğunun 1939 seçimlerinde yeniden seçilmelerine parti yönetimi izin vermedi. Aynı zamanda İnönü, Atatürk'ün eleştirmenleri ve rakipleri olmuş, 1926 temizliklerinden beri siyasetin dışında tutulmuş kişilerin seçilmelerine izin vererek siyasal mutabakatı genişletti. Kâzım Ka-

rabekir, Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele gibi eski generallerin ve Hüseyin Cahit Yalçın gibi gazetecilerin itibarları iade edildi ve bunlar 1939 parlamentosuna CHP delegeleri olarak seçildiler.

İnönü, 1930'un Serbest Fırka modelinde bir muhalefet partisine izin verecek kadar ileri gitmedi, ancak Beşinci Parti Kongresi'nde (29 Mayıs-3 Haziran 1939) parlamentoda hükümetin siyasetini CHP içinden eleştirecek bir "Bağımsız Grup"un kurulmasına izin verdi. Ancak bu grup görevini, Kasım 1942'de "Varlık Vergisi" (aşağıda tartışılıyor) olayında olduğu gibi, hukuk kuralları kaba biçimde ihlal edildiğinde bile kendi vicdanına uyarak yerine getirmekten kaçındı. Parti ile devlet arasındaki bağlar da bu kongrede gevşetildi ve partinin bürokrasi üzerindeki denetimine son verilmesi için karar alındı. Parti görevlileri bundan böyle devlet kademelerinde görev yapamayacaklardı. Teorik olarak CHP artık devleti denetleme yerine onunla işbirliği yapacaktı.

Avrupa'da savaşın patlak vermesi ve savaşta tarafsız kalmanın getirdiği zorunluluklar bu trende son verdi. Devlet Türk hayatının hemen her alanına daha şiddetli biçimde müdahale etmek zorunda kaldı. 18 Ocak 1940 tarihli Ulusal Savunma Yasası hükümete fiyatları ve piyasaya mal arzını denetlemesi ve özellikle madenlerde zorunlu emek kullanması için olağanüstü yetkiler sağladı. 1925'de kaldırılan aşar 1943'te tarım ürünlerinde "ayni vergi" biçiminde geri getirildi.

Savaş yılları, özellikle 1942, Türkiye için zor yıllardı. Fiyatlar sürekli arttı ve enflasyon şahlandı. 13 Ocak 1942'de hükümet Türk diyetinin başlıca ürünü olan ekmeğin bile vesikayla satılmasına karar vermek zorunda kaldı. İnönü, 1 Kasım'da parlamentonun yeni dönemini açış konuşmasında, sıradan insanlar büyük yoksunluklar ve zorluklar içindeyken iş topluluğunun yaptığı istifçilik, karaborsacılık ve vurgunculuktan sert bir dille şikâyet etti. On gün sonra parlamento oy birliğiyle kötü şöhretli

"Varlık Vergisi Yasası"nı çıkardı. Bu vergi savaş sırasında servet biriktirenlerden, yani işadamları -özellikle gayri Müslim olanlar- ve büyük çiftlik sahiplerinden alınacaktı.[15]

Bu yasa özellikle vergi ödeyenleri Müslümanlar ve gayri Müslimler olarak ayırdığı ve gayri Müslimler'den en yüksek oranda vergi aldığı için bariz biçimde ayrımcıydı. Bu dönemlere tanık olan, Türk gazetecilerinin duayeni Nadir Nadi'ye göre, sokaktaki adam bu yasanın azınlıkların ticari üstünlüğüne son vermek ve Türk burjuvazisini güçlendirmek için çıkarıldığını düşündü. Bir başka hedef hükümete yönelik bir kitlesel isyanı önlemek için çok zengin olanları cezalandırarak kitlelerin önyargılarını okşamak, böylece onları yatıştırmaktı. Alman orduları Sovyetler Birliği'ne karşı saldırıya geçtikleri sırada, ırkçı Nazi siyasetlerinin etkisi de gözardı edilemez.

Bu yasaların keyfi niteliği ve uygulanma tarzlarındaki sertlik yurttaşın devlete ve iktidardaki partiye olan güvenini sarstı. Bu durum özellikle burjuvazi -Müslüman ve gayri Müslim- ve büyük çiftçiler için geçerliydi. Her iki grup da savaş sırasında büyük servet biriktirmişti ve bu fırsatı sağladığı için devlete şükran duyuyordu. Ancak otokratik devletin beklenmedik davranışından hoşlanmadılar. Artık denetleyemedikleri bir devletin yönetimi altında kendilerini güvende hissetmiyorlardı. Burjuvazi, toprak ağaları ve asker-sivil bürokrasi arasında kurtuluş savaşı sırasında kurulan huzursuz ittifak, savaş dönemi baskılarının bir sonucu olarak sonunda dağılmıştı. Savaş sürdükçe bu ittifakı muhafaza etmek zorunda olmuştu; ancak savaş sona erince, yeni bir siyasal düzen kurulacak ve pek çok şey savaştan zaferle çıkan müttefiklere bağlı olacaktı.

Notlar

1. Parantez içinde verilen isimler 28 Haziran 1934'te kabul edilen yasa gereğince bütün Türk yurttaşlarınca benimsenen aile isimleridir.
2. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 2. bs. ed., Londra, 1968, s. 260-2.
3. Kemal'in patri kongresinden önce verdiği ve ulusal mücadeleyi kendine göre anlattığı, altı gün (15-20 Ekim 1927) süren meşhur söylevden alıntı. Bu konuşmanın iki İngilizce çevirisi vardır. İlki, *A Speech Delivered by Ghazi Mustafa Kemal, President of Turkish Republic, October 1927* başlığını taşır (Leipzig, 1929). Leipzig versiyonundan uyarlanan ikinci çeviri Eğitim Bakanlığı Basımevi tarafından *Gazi Mustafa Kemal: Nutuk, 1927* başlığıyla yayınlandı (İstanbul 1963). Burada, daha çok bulunan yeni versiyon bazı değişikliklerle kullanıldı. Halide Edip'in Mustafa Kemal'e yazdığı mektup için bk. s. 76-80; ve ulusalcı çevrelerde Türkiye'ye manda konusunda yapılan bir tartışma için s. 70-94.
4. Ibid., s. 572-3. Ayrıca bk. Lewis, *Emergence*, s. 275 ve Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, 1963, s. 446 vd. Ulusalcı ordu komutanları arasındaki siyasal bölünmeler için bk. Dankwart Rustow'un ufuklar açan makalesi: "The Army and the Founding of the Turkish Republic", *World Politics*, xi (1959), s. 513-52; ve 1926 tasfiyeleri konusunda Erik Jan Zurcher, *The Unionist Factor*, Leiden 1984, s. 168.
5. CHP hakkında daha fazla ayrıntı için bk. Feroz Ahmad, "The Progressive Republican Party, 1924-1925", *Political Parties and Democracy in Turkey* içinde, ed. Metin Heper ve Jacob Landau, Londra, 1991, s. 65-82. Aynı kitapta ayrıca bk. C.H. Dodd'un makalesi: "Atatürk and Political Parties" ve Kemal Karpat'ın "The Republican People's Party, 1932-1945", s. 24-41 ve 42-64.
6. Lord Kinross, *Atatürk*, Londra 1964, modern Türkiye'nin kurucusunun en iyi biyografisidir.
7. Cumhuriyetçi Serbest Fırka hakkında yapılan yegâne ciddi araştırma: Walter Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party and Its Aftermath*, Leiden, 1975. Ayrıca bk. Donald Webster, *The Turkey of Atatürk*, Philadelphia, 1939, s. 109-10; ve Kemal Karpat, *Turkey's Politics: Transition to a Multi-Party System*, Princeton, 1959, s. 64-7.
8. Yakup Kadri'nin makalesi, yarı-resmi parti gazetesi *Hâkimiyeti Mil-*

liye'nin 30 Aralık 1930 tarihli sayısında çıktı ve Kemal Üstün'ün *Menemen Olayı ve Kubilay* başlıklı (İstanbul 1981, s. 40-1) kitabında yer aldı.

9. Komünist hareket ve Kemalistler tarafından bastırılışı konusunda bk. Walter Laqueur, *Communism and Nationalism in the Middle East*, Londra 1956; ve George Harris, *The Origins of Communism in Turkey*, Stanford 1967.
10. Kemal Karpat, "The People's Houses in Turkey, Establishment and Growth", *Middle East Journal*, 1963, s. 55-67.
11. Wilfred Cantwell Smith, *Islam in Modern History*, Princeton 1957, "Turkey: Islamic Reformation" başlıklı bölüm H. E. Allen, *The Turkish Transformation*, Chicago 1935, yeni bs. New York 1968.
12. CHP programının resmi çevirisi için bk., *Webster*, Atatürk, s. 308-9.
13. *Kadro*, Ocak 1932, s. 3 ve Ağustos 1932, s. 38-9. Kadro, Ocak 1932'de yayınlanmaya başladı ve 1934'te, CHP içindeki liberal hizbin baskısı nedeniyle yayınına son verildi. Bu olay Liberal hizbin kazandığı zaferin bir belirtisi oldu. 1930'lar Türkiyesinde faşizm ve faşizmin uygulanmasıyla ilgili tartışmalar için bk. Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey*, Londra 1987, s. 108-9.
14. *Kadro*, Mayıs 1932, s. 5.
15. Faik Ökte'nin varlık vergisi olayıyla ilgili değerlendirmesi, kısmen İngilizce'ye çevrilen, *The Tragedy of the Capital Tax*'te (Londra 1987) bulunabilir. Ayrıca bk. Keyder, State, s. 113-14 ve Lewis, *Emergence*, s. 297-8 ve 472-3.

Yeni Türkiye: Toplum ve Ekonomi (1923-1945)

Kemalistler de kendilerinden önceki İttihatçılar gibi, siyasal iktidarın amacının toplumsal ve ekonomik devrimi gerçekleştirmek olduğuna, bu olmaksızın siyasal devrimin sonuca ulaşmayacağına inanıyorlardı. İttihatçılar böyle bir devrimi başaramamışlardı, çünkü birbirini izleyen krizler onları tutucu güçlerle, özellikle Anadolu'daki toprak ağaları ve eşrafla uzlaşmaya zorladı. İmparatorluğu zayıflamaktan ve yıkılmaktan kurtarmak amacıyla iktidara geldiler. Önlerindeki siyasal ve toplumsal seçenekler bu nedenle sınırlıydı. Cumhuriyetçi ya da açıktan laik olamadıkları için, ideolojisi İslam'ı temel alan bir anayasal monarşi kurdular. Krizler ve hazinenin iflas etmesi onları ülke dışından borç almaya ve gelir elde etmek için köylülüğü ezmeye zorladı. Sonuç olarak kırsal kesimi dönüştürmek için gerekli olan reformu gerçekleştiremediler. Ancak köylülerin desteği ve iyiniyeti pahasına kırsal eşrafla rahatsız bir ittifak içinde birarada yaşamayı başardılar.

Kemalistler tamamen farklı bir durumla karşılaştılar. Dünya Savaşı sırasında sadece imparatorluk çökmekle kalmamış, 30 Ekim 1918 tarihli ateşkes anlaşmasında belirlenen hatların içinde kalan Küçük Asya toprakları da bölünme tehdidiyle karşı karşıya kalmıştı. İstanbul dahil olmak üzere Anadolu'nun en değerli bazı vilayetlerinin yabancılar tarafından işgal edilmesi, gelecekte bir

Türk devleti ve ulusunun varlığını tartışma konusu haline getirmişti. Böylesine umutsuz bir durumda Kemalistler, Türk halkının varlığını sürdürmesi için neredeyse her türlü uzlaşmaya istekliydiler. Bu durum ideolojilerine 1çok yabancı oldukları Bolşevikler'le olan ilişkilerini de açıklar. Kemalistler, yeni bir Türkiye'nin kurulmasını ve var olmasını garanti altına almak için ülke içinde de radikal çözümleri uygulamaya kararlıydılar.

1919'un bahar ve yaz aylarında Türkiye'nin Büyük Suriye'nin yolundan gitmesi ve Batı'nın bölgedeki amaçlarına ulaşmasını kolaylaştıracak biçimde küçük devletlere bölünmesi muhtemeldi. Nitekim Ağustos 1920'de Sultan'a bağlı hükümetin protestosu altında imzalanan Sèvres Antlaşması, Ermenistan ve Kürdistan için manda yönetimleri sağlandı, batı Anadolu'daki İzmir bölgesinde Greklere büyük haklar verdi ve Boğazları Milletler Cemiyeti'nin denetimine soktu.[1]

Yerel eşraf grupları bütün Anadolu'da yabancı işgaline karşı direniş örgütlemeye başlamışlardı. Ancak bu direniş yereldi ve amacı ulusal değil cemaat çıkarlarını korumaktı; pek çok eşraf refahlarını güvence altına almak için Büyük Güçler'den biriyle uzlaşmak istiyordu. Ülkenin çeşitli bölgelerinde "Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri" içinde örgütlenen insanlar bu insanlar için ulusal mücadele nosyonu ikinci derecede önemliydi. Bunlar sadece umutsuz görünen bir durumundan kurtulmak istiyorlardı.

İstanbul'da Sultan ve onun ulusal direnişin odağını oluşturabilecek çevresi, Londra'nın sadece müşterilerine merhametli davranacağı umuduyla, kendilerini Büyük Britanya'nın insafına bıraktılar. Onları tuzağa düşmekten koruyacak hemen her sonuca razıydılar. Ulusal ekonomi bir yana, ulusal ya da ulusal egemenlik kavramına bile inanmıyorlardı; tam aksine, arkaik geleneklere dayanan kendi iktidarlarının temeline meydan okuduğu için bu tür fikirleri yıkıcı buluyorlardı.

Kemalistler, Türk toplumunun daha üst düzeyinden ulusal harekete çok sınırlı bir destek ve coşku sağladıkları için, başka yöne, köylülere ve işçilere yönelmeyi düşündüler. Bu durum ulusal hareketin taraftarlarını endişelendirdi. Gazeteci Ahmet Emin (Yalman) *Vakit* gazetesindeki köşesinde (18 Ocak 1923) bu kaygıyı dile getirdi."Ekselansları Mustafa Kemal Paşa, geleceği hazırlayabilecek en büyük güçtür. Ne var ki bu güç, bir ulusal çabaya önderlik edecek yerde, Halk Partisi'ni kurarak sınıf mücadelesine sapma isteği gösteriyor." Aslında liberallerin endişesi yersizdi. Çünkü 1920'lerde Türkiye, Kemal'in yönelebileceği toplumsal güçlerden yoksundu.

Sanayi olmadığı için adını hak eden bir işçi sınıfı da yoktu. 1915 yılının sanayi istatistikleri, o sırada nüfusu 15 milyon olarak hesaplanan günümüz Türkiyesi'nin sınırları içinde, yaklaşık 14.000 işçi istihdam eden sadece 182 sanayi şirketinin varlığını ortaya koyar. Ulusalcılara gönderilen Sovyet elçisi Aralov'la yaptığı bir konuşmada Kemal, tarihin kötü kartı nedeniyle üzüntü duyduğunu, Sovyetler'in şansına gıpta ettiğini söyledi: "Rusya'da sizler savaşçı ve deneyimli bir işçi sınıfına sahipsiniz. Ona dayanabiliyorsunuz ve o da güvenilir bir sınıf. Bizde böyle bir işçi sınıfı yok. [Anadolu'daki] köylülere gelince, onların da fazla ağırlıkları yok."[2]

Kemalistler başka devrimci hareketler gibi köylülüğe yönelebilirlerdi. Burada da Türkiye'nin, Meksika, Rusya, Hindistan ya da Çin gibi tarihsel örneklerden farklı olduğu görüldü. Türkiye'de, toprak ağalarını mülksüzleştirerek ve topraklarını köylülere dağıtarak devrime kazanılabilecek, toprak açlığı çeken bir köylülük yoktu. Nüfusun çok ve artmakta olduğu, toprağın yetersiz kaldığı pek çok Üçüncü Dünya ulusunda gördüğümüz tipte klasik bir toprak sorunu da yoktu. Ancak pratikte, tarım ticarileştikçe toprağın fiyatı yükseliyor ve toprak az sayıda kişinin elinde toplanıyordu. Bu durum, bölgesel gerilim ve çatışmalara

yol açtı, ancak genelde talebi karşılamaya yetecek kadar toprak vardı. Nitekim, büyük holdinglerin Anadolu'nun çeşitli kesimlerindeki arazileri dışında Türkiye bir küçük toprak sahipleri ülkesi olarak kaldı. Toprak ağalarının siyasal sistem içindeki nüfuzları, sayısal güçlerine uygun değildi.

Tarımsal Türkiye'nin asıl sorunu toprak yetersizliği değil, sürekli savaşların ve nüfus kaybının ağırlaştırdığı iş gücü yetersizliği idi. Tarımsal iş gücü eksikliği Dünya Savaşı sırasında öylesine kritik bir noktaya geldi ki, hükümet ucuz iş gücü sağlamak ve hayati besin maddelerinin üretimini sürdürmek için *corvèe* (angarya -çn.) uygulamak zorunda kaldı. 1923'te yeni devletin sınırları içindeki nüfus yaklaşık % 20 oranında azalmıştı. Toprak dağıtımı toprak ağalarının elindeki iş gücü miktarını önemli ölçüde azaltabilirdi. Bu durumda toprak ağaları daha yüksek ücret ödemek zorunda kalacaklar ve toprak kiraları düşecekti. Bu iki durumu gözönüne alan toprak ağaları toprak reformuna ya da kırsal kesimde herhangi bir yapısal değişikliğe karşı çıktılar. Kemalistler ağır bir yük oluşturan aşar vergisini kaldırarak onların arzularını yerine getirdiler; ne var ki, aynı uygulama İkinci Dünya Savaşı sırasında geri getirildi.

Ancak kıt ve pahalı iş gücü, çiftçileri makineleşmeye, emek yoğun üretimden çok Türk tarım sermayesini oluşturmaya zorlamıştır. Hem Jön Türkler'in hem de Kemalistler'in fazla nüfus sorununu çözmek için tasarladıkları yol budur Model çiftlikler kurup bilimsel çiftçiliğin yararlarını kanıtlayarak çiftçileri modern yöntemler kullanmaya ikna edeceklerini umuyorlardı. Ancak emek ucuz olduğu için bu tasarı işlemedi. Makinalaşmış tarım, ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Marshall Planı'na göre tarım makineleri ithal edildiğinde yaygınlaştı. Bunun önemli bir sonucu kırsal işsizlik ve kentlere göç oldu.

Bu yüzden Türkiye'de tarım sorunu nitelik bakımından ekonomik değil, öncelikle siyasal idi. 1920'lerdeki çözüm, ulusal mü-

cadeleyi köylülerin mi yoksa toprak ağalarının mı desteklediği sorununa bağlı olabiliyordu. Durum tersine döndüğünde, toprak ağaları sadece soğuk bir destek verirlerken, köylüler genellikle kayıtsız kaldılar. Bizzat Kemal yurt gezileri sırasında köylünün ne kadar kayıtsız ve ilgisiz olduğunu gördü. Köylülerin Grek ordusunun ilerleyişine hiç aldırmadıkları köylerden geçti. Bu durum karşısında hayretler içinde kalarak bir köylüye, neden işgalciye karşı direniş hazırlığı içinde olmadıklarını sordu. Köylü, Grekler kendi tarlasını işgal etmedikleri sürece bekleyeceğini söyledi. Köylü için bu savaş kendisini ağır vergilerle ezen, ne anladığı ne de ilgilendiği savaşlar için uzak bölgelere gönderen bir devlet destanının bir başka öyküsünden ibaretti.

Köylüler geleneksel olarak sömürülmüşler, kırsal kesimdeki eşraf tarafından kötüye kullanılmışlardı, ancak bu baskıdan devleti sorumlu tutuyorlardı. Her şeyden önce eşraf, köylüyü, kendisine jandarma ve mahkeme gibi baskı araçları sağlayan devletin yardımıyla sömürüyordu.

"Özgürlük, Eşitlik ve Adalet" vaadiyle gerçekleştirilen 1908 Devrim'i çare bekleyen kırsal Anadolu'da umut yaratmıştı. Ancak hiçbir şeyin değişmediği görüldüğünde, geriye sadece, öfke ve düş kırıklığı kaldı. Köylüler anayasal rejimin adil bir vergi toplama yöntemi getireceğini, köyde yasa ve düzeni sağlayacağını, askeri hizmet yükünü azaltacağını ve keyfi devlet uygulamalarına son vereceğini sanmışlardı. Ancak feodal beylerin, *ağaların*, ve eşrafın iktidarı, devletinkiyle birlikte arttığı için durum daha da kötüleşti.

Köylülerin şikâyetleri köydeki eşraftan çok devlete karşı öfkeli ve kırgın olduklarını gösteriyordu. Eşraf onlara baskı yapıyor ve sömürüyor, ancak kriz zamanlarında yardım ediyordu. Devlet, ilgisiz, uzak ve kişilikten yoksundu. Ziraat Bankası aracılığıyla kredi vererek yardım etmeye çalıştığında bile, para asla köylüye ulaşmıyordu, çünkü toprak ağası bunu kendi cebine indirebiliyordu.[3]

Köylünün devlete yabancılaşması, hayvanlarının elinden alındığı, kendisinin de yeterince donatılmamış ve hazırlanmamış olarak ya öleceği ya da yaralanacağı çeşitli cephelere gönderildiği Birinci Dünya Savaşı sırasında daha da kötüleşti. Hayatta kalır ve durum daha da katlanılmaz hale gelirse, kaçabiliyor ve pek çoklarının yaptığı gibi eşkiya olabiliyordu. 1917'de eşkiyalık hükümetin önemli bir sorunu haline geldi; Türk ve Osmanlı Greklerinin bir araya gelerek çeteler oluşturdukları bildiriliyordu.

Kemalistler, yüzü gülmeyen, katılaşmış bir nüfus devraldılar. Bu insanlar Kurtuluş Savaşı'nı daha önceki savaşın bir devamı olarak görüyorlar ve birincisinden nasıl kaçmak istedilerse bundan da aynı şekilde kaçmak istiyorlardı. Ulusalcılar orduya asker bulmakta zorluk çekiyorlardı. Köylü, doğal olarak Sultan'ın propagandasına daha açıktı. Ulusalcıların saflarında hizmet etmek onlar için bir görev değildi. Grek istilası, yabancı güçlerin işgali ve iç savaş yüzünden bu yıllarda yaşanan karışıklıklara rağmen, toprak edinmeyi amaçlayan hiçbir ciddi köylü hareketi olmadı. Köylüler genellikle pasif kaldılar ve fırtınanın sona ermesini beklediler. Bazıları, devlete karşı isyan halinde olan eşkiya şeflerinin önderlik ettiği yerel gerilla güçlerine katıldı.

Köylülerin yaptıkları çağrıya açık olmadıklarını gören Kemalistler onlara geleneksel önderleri aracılığıyla, yerel eşraf, din adamları ve şeyhlerle ulaşmak zorunda kaldılar. Kemalistler ile eşraf arasındaki işbirliğinin bedeli, kırsal kesimdeki statükoyu korumak ve hattâ güçlendirmek için yapılan üstü kapalı bir anlaşma oldu. Bu anlaşma, toprak ağalarının güçlü bir unsur olarak içinde yer aldıkları bir partinin, Halk Partisi'nin kurulmasıyla tamamlandı. İki basamaklı, dolaylı seçim sistemi, parlamento içinde reformları engelleyen güçlü bir toprak sahipleri lobisinin varlığını güvence altına aldı. Bu sisteme göre, önce belirli bir seçim çevresindeki seçmenler seçiliyor, daha sonra bunlar meclise girecek seçmenleri seçiyorlardı. 1924 Anayasası'na, özel mülkiyet

güvencesi sağlayan 74. Madde'nin eklenmesi, toprak reformu imkânını ortadan kaldırdı.[4] Daha sonra hükümet eğitim yoluyla köylünün durumunu iyileştirmeye çalıştı. Genel eğitimin zamanla kırsal Anadolu'nun geriliğini dönüştüreceği umuluyordu.

Tutucu eşrafın ve gelişmemiş burjuvazinin ulusal mücadelede ve cumhuriyetin kuruluşunda oynadığı role rağmen, yeni devlete, Kemalist hareketin çekirdeğini biçimlendiren, asker ve sivil gruplardan oluşan bir entelijansiya hâkimdi. Rusya'dan gelen bazı Türkler tarafından İstanbul'a ithal edilen Rus fikirlerinin etkisi altındaki bu insanlar, kendilerini kamuoyunu oluşturan kişiler, Türkiye'yi uygar ulusların modern dünyasına götürmeye yazgılı öncüler olarak gören, iyi eğitim görmüş, bilinçli bir grup oluşturuyorlardı. Bunlar, değişim fikrine bağlıydılar ve ilerleme karşısında bir engel olarak gördükleri gelenek karşısında sabırsızdılar.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması büyük bir imkândı, artık Türkler kendilerini yeniden keşfetmekte ve bir çöküş durumunu yansıtan geçmişi ortadan kaldırarak yeni bir başlangıç yapmakta özgürdüler. Bu tutum aynı zamanda Fransız devrimci geleneğinin ve pozitivizmin son Osmanlı İmparatorluğu'nun radikal düşüncesi üzerinde yarattığı etkinin devamıydı. Devrimci ve Jakoben gelenek hem İttihatçılar hem de Kemalistler için bir esin kaynağı oldu. "Kardeşlik"in yerine "Adalet"i geçirerek 1789'un düsturunu benimsemeleri ve 1912-1913 Balkan Savaşı sırasında Ulusal Savunma ve Kamu Selamet Komiteleri kurmaları bir rastlantı değildi. Her ne kadar İttihatçılar'ın en önemli önderlerinden Talat, yabancı çağdaşları tarafından Danton olarak betimlendiyse de, Türk devrimi kendi Robespierre'ini çıkaramadı.

Devrimci Fransa'nın geleneğine uyan Kemalistler, Mart 1920'de İstanbul'un Müttefiklerce işgalini, Osmanlı Devleti'nin *de facto* sonu olarak değil, Kemalistlerin "birinci ulusal yıl" olarak betimledikleri veni bir dönemin başlangıcı olarak gördüler. Bu ilk

adımın tamamen yeni bir toplumun kurulmasına götüreceği umuluyordu. Böyle bir toplum için, tıpkı Fransa'daki devrimcilerin yeni bir Fransız insanı yaratmak zorunda kalmaları ve Bolşevikler'in yeni bir Sovyet insanı ya da sosyalist insan yaratma sürecinde olmaları gibi, kendilerinin de, "Osmanlı'dan çok farklı yeni bir Türk tipi" yaratmak zorunda olduklarını biliyorlardı.

Kemalist Türkiye için bu, boş bir böbürlenme konusu değil, yeni rejimin yüz yüze geldiği gerçek bir sorundu. Kemalistler, bir Türk kimliği nosyonunun neredeyse hiç var olmadığı bir toplum devralmışlardı. Ondokuzuncu yüzyılın başlarına kadar halk kendisini dini bağlılıklarına göre tanımlamıştı. Bulgar ya da Arap olabilirdiniz, ama Grek Ortodoks Kilisesi'ne mensup idiyseniz, kendinizi Grek olarak tanımlardınız. Ulusalcılığın çok dinli, çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu'na girmesiyle birlikte bu durum değişmeye ve farklı cemaatler arasında bir ulusal uyanış ve canlanma süreci gelişmeye başladı. Türkler ulusalcılığı benimseyen son halk oldular. Bunun nedeni yönettikleri kozmopolit sistemin sürmesinde büyük çıkarlarının olmasıydı. Bu nedenle ellerinden geldiğince bir hanedan ideolojisi -Osmanlıcılık- geliştirmeye çalıştılar. Çoğu kişinin Türk ulusalcılığının öncüsü olarak gördüğü İTK bile kendisine "Osmanlı İttihat ve Terakki Komitesi" diyordu.

Geç Osmanlı İmparatorluğu'nda "Türk" teriminin, pek gelişmiş olmayan, kaba köylüler, kabile insanları ya da taşralılar için kullanılan alaycı bir terim olduğunu belirtmek gerekir. İnsanlar bir tercih yapmak durumunda kaldıklarında, kendi kültürü ve kendi dili olan (Türkçe değil *Osmanlıca*), ırk ve din sınırlarının ötesinde yer alan bir tabakanın üyeleri, "Osmanlılar" olarak anılmayı tercih ediyorlardı. Böylece herkes, ister Grek, Ermeni, Yahudi, Arap, Kürt, Arnavut ya da Türk olsun, gerekli kültür ve dil özelliklerine sahip olduğu taktirde bir Osmanlı olarak kabul edilebiliyordu. Ulusalcılık söylemine daha aşina olanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen olaylara değinirken, Tür-

kiye'den ve Türklerden söz eden Avrupalılardı. Zamanla birkaç Türk bu dili benimsedi ve eğitim görmüş seçkinlerin diline ters düşen bir halk diliyle, "Türkçe" yazmaya başladı. Gene de, 1897 gibi geç bir tarihte bile, ulusalcı şair Mehmet Emin (Yurdakul) yeni oluşan ulusalcı gururla, "Ben bir Türküm, dinim cinsim uludur," diye yazdığında, bu sözler büyük bir şoka yol açtı. Ulusalcıların kurdukları yeni ülke için benimsenen isim, "Türkiye" bile, İtalyanca "Turchia"dan alındı.

1908'den sonraki dönem, Türk ulusal bilincinin oluşumu bakımından önemliydi ve Kemalist devrim mitolojisi bunun oluşumundaki en önemli unsurdu. Türklük, Anadolu'nun tarih ve geleneklerinden ("uygarlığın beşiği" deniyordu) gurur duymayı gerektiriyordu; bunların ikisi de yeniden keşfedilmiş, hattâ imal edilmişti. Ancak Türklük, aynı zamanda, İslam Dünyası'nın geri kalan kısmına ters düşecek şekilde, laiklik ya da en azından bir Türk İslamı vurgulanarak tanımlanıyordu.

Yenilik düşüncesi Kemalist rejimin gündemine girdi. Feodal ve yarı-sömürge olarak betimlenen eski düzenin "çağdaş" (*muasır*) bir düzenle yer değiştirebilmesi, bunun için de yıkılması gerekiyordu. Yaşanan dönem bağlamında bunun anlamı kapitalizm idi. Kemalistler çizgisel bir Avrupa tarihi, özellikle Fransız tarihi fikrine sahiptiler ve Türkiye'nin bu tarihten çok şey öğreneceğini umuyorlardı. Fransa'da Third Estate'in* önderliği, en ileri ve devrime önderlik edebilecek yeteneğe sahip sınıf olan burjuvazinin eline geçmişti. Avrupa'daki anayasal hareketi burjuva devriminin bir parçası olarak yorumladılar. Türklerin benzeştirmeleri de aynı sürecin bir parçasıydı. 1908 Devrimi anayasal monarşi içinde sınıf hâkimiyetini oluşturma girişimi olarak görüldü. Ancak bu gi-

* 1789 Fransız Devrimi'nden önce, ulusal mecliste halkı temsil eden grup. Diğer iki grup kiliseyi ve soyluları temsil ediyor, her üç grup Estates-generale'i oluşturuyordu -çn.

rişim kısmen başarılı olmuştu. Kemalist teorisyenler Türkiye'de şunu iddia ediyorlardı:

> "Ekonomik çıkarları "burjuvazi" sıfatıyla betimlenebilecek ya da halk ile soylular arasında duran bir toplumsal sınıf olarak ayırt edilebilecek hiç bir sınıf yoktu; Türkiye'de bir aristokrasi bile yoktu, sadece halk ve saray vardı."

İnisiyatifi ele geçirecek bir burjuvazi olmadığı için kendilerini bütün sınıflardan özerk bir yurtseverler grubu olarak gören Kemalistler, 1914-1918 Savaşı sırasında İttihatçılar'ın başlattıkları bir görevi, bir burjuva devrimini vekâleten gerçekleştirme görevini üstlendiler. Gelişmiş sınıf yapısı olmayan bir toplumda kendilerini halkın önderleri, devrimci Fransa'nın Third Estate'ine yakın bir kategori olarak gördüler, ama Narodniklerin Çarlık Rusyası'nda yaptıklarından da esinlendiler. (Bu yıllarda Rus İmparatorluğu'ndan gelip İstanbul'a yerleşen Türk entelektüellerinin etkisi oldukça önemliydi.) "Halk" eski düzene karşı çıkan çeşitli toplumsal güçlerin biraraya gelmeleri anlamını taşıyordu. Bu kolektifin başlıca görevi, sadece eski toplumu yıkmak değil, aynı zamanda yeni bir rejimin kurulmasında işbirliği yapmaktı. Her iki görev de, "halk"ı oluşturan ve aralarında bir çıkar çatışmasına yer olmayan bütün gruplar arasında tam bir dayanışma ve birliğin sağlanmasını gerektiriyordu. Kemalistler onlara müteşekkirdi: "Ülkemizdeki entelektüeller, tüccarlar, çiftçiler ve köylüler ve memurlar farklı toplumsal grupların üyeleri değildirler. Aralarında derin ekonomik farklılıklar da yoktur. Herkes üreticidir ve halktandır."

Kemalistlerin reform hevesleri, her ikisi de aslında tutucu ve ihtiyatlı olan yerli burjuvazi ve eşrafla kurdukları ittifak tarafından engellendi. Ancak Şubat 1925'te patlak veren Kürt isyanı ve ardından gelen olağanüstü "Düzeni Koruma" (Takriri Sükûn -çn.) rejimi (1929'a kadar yürürlükte kaldı) hükümetin Türkiye'nin yasal çehresini değiştiren düzenlemeyi yapmasını sağladı. Çıkarılan

pek çok yasanın doğrudan ve dolaylı etkisi modern Türkiye'nin en azından şehirlerde gelişmesi için daha uygun bir toplumsal ortam yaratacaktı.

Bu yıllarda radikal Kemalistler geleneklere ters düşen yasaları çıkarırlarken "Putları kıralım" sloganını kullanıyorlardı. Kasım 1925'te bütün Türk erkeklerinin bundan böyle fes giymeleri yasaklandı. Bunun yerine şapka giyilecek, böylece kişinin başındaki şapkasıyla toplumsal ve dinsel farklılıkların belli olmasına son verilecekti. Halk İslamı'nı temsil eden ve bu nedenle Müslüman kitleler üzerinde yerleşik resmi İslam'dan daha büyük bir etki yaratan derviş tarikatları ve onların tekkeleriyle "aziz"lerinin türbeleri kapatıldı. Türkler de Fransız devrimcileri gibi yeni bir takvim getirdiler. 1917'ye kadar Türkler günün tarihini belirlemek için üç farklı yöntem kullanıyorlardı: Muhammet Peygamber'in Mekke'den Medine'ye göç ettiği İ.S. 622 yılıyla başlayan İslami ay sistemi; Batılı milâdî takvimden on üç gün geride olan Juliyen takvim; ve resmi amaçlarla kullanılan Milâdî takvim. Mart 1917'de İttihatçılar, geleneksel yılların muhafaza edildiği, değişikliğe uğratılmış mîlâdi bir takvimi yürürlüğe koydular. Kemalistler 1 Ocak 1926'da yürülüğe giren Mîlâdi takvimi benimseyerek bu karışıklığa son verdiler. Yeni günün akşam ezanıyla başladığı İslami zaman belirleme tarzının yerine uluslararası saat kullanılmaya başlandı. Bu değişiklikler, özellikle iş ilişkilerinde dış dünyayla iletişim sağlamayı kolaylaştırdı. Aynı nedenlerle, Türkiye'deki çalışma haftasını batıyla aynılaştırmak için 1935'te pazar günleri, haftalık tatil olarak ilan edildi.

Yıkılması gereken bir sonraki put, İslami hukuk yasası, *şeriat* idi. Osmanlı İmparatorluğu ve 1926'ya kadar cumhuriyet, bütün dini cemaatlerin esas olarak aile ve miras işlerinde kendi özel yasalarını uygulamalarına izin verirken, İslami yasayı, *şeriât*'ı kullanmıştı. Lausanne Antlaşması'nın 41. maddesi azınlıklara bu

hakkı veriyordu. Ancak Yahudi ve Hıristiyan cemaatleri bu ayrıcalığı kabul etmediler ve Batı medeni kanununa göre yaşamak istediler. 1926'da hükümet İsviçre Medeni Kanunu'nu, İtalyan Ceza Kanunu'nu ve daha çok Alman ve İtalyan yasalarını temel alan bir Ticaret Kanunu'nu yürürlüğe koydu.[5]

Bu dönemin geleneklere en ters düşen reformu belki de Arap harflerinin yerine, Türkçe yazılan Latin harflerinin geçirilmesiydi. Okur yazar insanlar bile tek bir hamlede geçmişlerinden koparıldılar. Bir gece içinde neredeyse bütün ulus okur yazar oldu. Arapça-Farsça harflerin Türkçe yazmaya uygun olmadığı sonucuna varılmış ve bu harfler Türkler arasında çok düşük olan okur yazarlık düzeyinden sorumlu tutulmuştu. Reformcular, Türkçe'nin kolayca okunup yazılabilmesi için alfabeyi basitleştirmeyi düşünmüşlerdi. Ancak eski yazının kaldırılıp yenisinin getirilmesinin bütünüyle yabancılaştırıcı bir uygulama olduğunu pek az kişi düşündü. 1920'lerin başında bu konuda bir örnek vardı. Sovyet hükümeti 1924'te Türk Cumhuriyetleri'nde Arap harfleri yerine Latin harflerinin kullanılmasına karar vermişti. Bu sorun, Türkiye'de 1920'ler boyunca tartışıldı, ancak tutucular böyle bir yeniliğe izin vermeyecek kadar güçlüydüler. Kemal bu önlemi ancak muhalefet ezildikten sonra ulusa dayatmayı düşünebilirdi. Bir deneme olarak Mayıs 1928'de Batılı sayılar Arapça sayıların yerini aldı. O sırada Kemal bütün ülkede halkın önüne çıkarak Latin harflerini tanıtmaya başladı. Nihayet 1 Kasım 1928'de parlamento yeni Türk alfabesini yürürlüğe koyan yasayı çıkardı. Yeni yılın başlangıcından itibaren bütün yayınlarda yeni alfabe kullanılacaktı.

Bu devrimci önlemin amaçlarından biri, Türk toplumunun yapısı üzerinde bir etki yaratmak bakımından en önemli olanı, yeni Türkiye'de okur yazarlık sürecinin ve eğitimin hızlandırılmasıydı. Cumhuriyet hükümeti, gerçekten devrimci bir rejim gibi, devrimin ancak geniş halk kitlelerinin eğitilmesi başarıldığı taktirde kök sa-

lacağını kabul ediyordu. Cumhuriyetin ilk yıllarında okur yazarlık oranı son derece düşüktü. 1927 sayımlarına göre nüfusun % 9'dan daha azı okur yazardı; gerçek okur yazar oranı muhtemelen daha da düşüktü. Mustafa Kemal okur yazarlığın kişiyi insanlaştıracağına ve bu nedenle okuma yazma öğreterek kişileri insan haline getirmenin, deyim yerindeyse, ulusal bir görev olduğuna inanıyordu.

Kasım 1929'da hükümet, yeni harfleri yetişkinlere öğretmek amacıyla tasarlanan "Ulusal Okullar" atılımını başlattı. Okur yazarlara bir çağrı yapılarak yeni okullar açma faaliyetine eşlik etmeleri istendi. Kemal, entelijansiyayı, "her yurttaşa, her kadına, erkeğe, hamala ve balıkçıya Yeni Türk alfabesini öğretmek" için teşvik etti. Şöyle diyordu:

> "Bu işe girişirken ulusun, toplumun, sadece yüzde on ya da yirmisinin okuyup yazabilmesinin ve yüzde sekseninin hiç okuma yazma bilmemesinin bir utanç olduğunu unutmayın. İnsan olanlar kendilerinden utanmalıdırlar. Bu ulus kendinden utanmak için kurulmamıştır. Kendisinden ve gurur verici olaylarla dolu olan tarihinden gurur duyması için kurulmuştur. Ancak nüfusun yüzde sekseni cahilse bu bizim suçumuz değildir. Türk'ün mizacını anlamaksızın onu zincire vuranların hatasıdır."
>
> "Geçmiş hataların köklerini ve dallarını yoketmemizin zamanı gelmiştir. Bu hataları düzelteceğiz. Bunu yaparken bütün yurttaşların bu faaliyete fiilen katılmalarını istiyorum. Sonuç olarak Türk toplumu yeni alfabeyi bir ya da iki yıl içinde öğrenmelidir."
>
> "Ulusumuz kendi yazısıyla ve kendine özgü zekâsıyla uygar dünyanın yanında yerini alacaktır."

Ülkede okur yazarlığın artmasından ayrı olarak, basında denildiği gibi "harf devrimi"nin yaşanan zamanın ilerisinde olduğu görülen bir başka amacı vardı. Gazeteci Yunus Nadi'ye göre asıl hedef "Türkiye'yi gerçekten ve maddi olarak Avrupa ile birleştirmek" idi. Bu adımın sonuçları, çok büyük, çok derin ve uzun vadeli oldu. Bu reform, Türkiye'nin doğusundaki İslam Dünyası'yla olan

bağlarını öteki reformlardan daha fazla gevşetti ve ülkenin yüzünü bir daha geri çevrilemeyecek biçimde batıya çevirdi. Türkiye'nin kendi harflerinin Avrupa ile birleşmek için yeterli olmadığı görüldü, ancak birlik, bunu ülkenin kapitalizm ve daha sonra demokrasi deneyiminin zirvesi olarak gören Türk seçkinlerinin kutsal kabul ettikleri bir hedef haline geldi.

Latin alfabesinin benimsenmesi ve bunu izleyen okuma yazma seferberliği, okur yazarlık oranında büyük bir artış sağladı. Okuyup yazabilen nüfusun oranı 1928'de yaklaşık % 8'den, 1935'te % 20'nin ve savaşın sonunda 30'un üzerine çıktı. Rejimin eğitim çabası daha çok kent ve kasabalarda sürdü ve kırsal kesim geriden gelmeye devam etti. Tutucu kırsal eşrafla kurulan ittifak bir kez daha köylüler arasında eğitimin yaygınlaşmasını engelledi. Toprak ağaları, kendi haklarını bilen ve şikâyetlerini dile getirebilen okur yazar ve siyasallaşmış köylüler görmek istemiyorlardı.

Şehirlerden Anadolu'nun ilkel köylerinde çalışmaya istekli öğretmen bulma sorunu sürüyordu. Bu köyler, temiz içme suyu, elektrik gibi en temel olanaklardan yoksundu ve pek azında okul vardı. Öğretmenler köye geldiklerinde asla kavrayamayacakları bir dünyayla karşılaştılar. Şehirle kır arasında büyük bir uçurum vardı. Köylü kuşkucu ve asık yüzlüydü, hâlâ Ankara'daki laik rejime rağmen hesaba katılması gereken bir güç olan yerel din adamlarının etkisi altındaydı. Bunlar kentli bir Kemalist'in üstesinden gelemeyeceği, ancak köylünün anlayabileceği bir dille konuşuyorlardı.[6]

Ne var ki, Anadolu'daki köy bile 1930'larda bütün Türkiye'yi kasıp kavuran değişim rüzgârlarından tam olarak kaçamadı. Askere alınan köylülere orduda bulundukları süre içinde okuma yazma, aynı zamanda hijyen ve teknolojiyle ilgili bilgiler öğretildi. Bu askerler terhis olup köylerine döndüklerinde kazandıkları becerileri öteki köylülere öğrettiler. Bu türden insanlar, içinden gel-

dikleri ortamı ve zihniyeti bildikleri ve aynı dili konuşarak iletişim kurabildikleri için kendi köylerinin doğal önderleri oldular.

Atatürk, köylerde ilk öğretimin neden bu kadar başarısız olduğunu ve bu tür insanlar aracılığıyla kırsal Anadolu'ya uygarlığın nasıl götürülebileceğini görmek için bir eğitim komisyonu atadı. Yanıt çok açıktı: Köylü gençlerin eğitim ve öğretimi, muhtemelen yozlaşacakları kentlerde değil, yerel ortamda gerçekleştirilmelidir. Onlara Kemalizm'i ve yeni Türkiye'nin içinden geçmekte olduğu devrimi, aldıklarını mesajı köye aktarabilecekleri şekilde öğretmek gerekiyordu. Aynı zamanda onlara, öğretmenlerin yaptıkları işleri yapabilmeleri için pratik bilgileri içeren bir müfredatı da öğretmek gerekiyordu. Bu şekilde eğitilmiş kadınlar ve erkekler daha sonra, modern yöntemleri iletebilecek şekilde köylerine döneceklerdi. Komisyon raporunu inceleyen hükümet, 1940'da Köy Enstitüleri'ni, kırsal kesimde değişimi gerçekleştirme araçları olarak kurmaya karar verdi.

Bu türden ilk kurum "Ulusal Savunma Yasası" gereğince olağanüstü yetkilerle donatılan bir hükümet tarafından kuruldu. Tek parti rejiminin disiplinine ve resmi bir muhalefetin yokluğuna rağmen, çok sayıda milletvekili (tam tamına 148) yasanın Büyük Millet Meclisi'nde oylandığı oturuma katılmayarak bu radikal tasarıyı onaylamadıklarını gösterdiler.

Okuma yazma öğreterek köylüleri uyandırma, onlara sağlık ve etkin tarım bilgileri öğretme, kısaca onlara yeni bir özgüven duygusu aşılama fikri, tutuculara göre tehlikeliydi. Sonuç olarak, özgün bir düşünce olan Köy Enstitüleri'nin ömrü kısa oldu. Savaştan sonra bu okullar, enstitü öğretmenlerinin köylülere verdikleri eğitim türünün onları "istenmeyen ideolojiler" (sosyalizm ya da komünizmin üstü kapalı ifadesi) için kolay bir hedef haline getirdiği ve sınıf çatışmasını kışkırttığı gerekçesiyle saldırıya uğradı. Bu kurumların niteliği değiştirildi, müfredatlarında da değişiklikler yapıldı.

"Karma eğitime son verildi: Kızlar ayrı enstitülere yerleştirildiler. Tarlada ve atelyelerde verilen pratik kurslar sınırlandırıldı ve bunların yerlerini teorik kurslar aldı ve genelde "yaparak öğrenme" anlayışının yerine, sadece "öğrenme" anlayışı geçirildi. Bu değişimin bir sonucu olarak Köy Enstitüleri dinamik ve ilerici ruhlarını kaybettiler ve 1954'te... Demokrat Parti Hükümeti onları Köy Öğretmen Okulları adı altında mevcut öğretmen okullarıyla birleştirdi."[7]

Kırsal Türkiye'nin çehresini değiştirebilecek ve bir bütün olarak toplumu dönüştürecek en özgün tasarılardan biri böylece sona ermiş oldu. 1948'de ülkedeki yaklaşık 44.000 köye hizmet etmek üzere sadece 20 enstitü kurulmuştu. Bu kurumlar, yaklaşık 25.000 öğrenciyi köylere hizmet götürmeleri için eğitmeyi başarmışlardı. Bu sayı yetersiz olabilir, ancak bu öğretmenlerin yarattıkları etki sayılarına oranla çok daha fazlaydı. Bu etki yüzünden öğretmen Anadolu'daki tutucu güçlerin hedefi haline geldi. Bu güçler, öğretmeni, değişimin ajanı, dolayısıyla statüko'nun düşmanı olarak görüyorlardı. Bu kurumlar aynı zamanda, gerçekçi ve yaşanan deneyimin damgasını taşıyan romanlarıyla halkın köy hayatını algılayışını değiştiren birçok yazar çıkardı. İlk akla gelen, en tanınmış yazarlardan biri olan Fakir Baykurt'tur. Ne yazık ki, ne onun romanları ne de enstitülerden çıkan öteki yazarlarınki başka dillere çevrilmiştir.

Tutucuların Köy Enstitüleri hakkında yaptıkları başlıca eleştirilerden biri, köylünün ahlakını bozduğunu söyledikleri karma eğitim uygulamasıyla ilgiliydi. Araştırmaların da gösterdiği gibi bu eleştiri tamamen yersizdi. Ancak bu eleştirilerin temelinde daha büyük bir sorun, kadın ve kadın hakları sorunu vardı. Bu da, kadın hakları konusunu her şeyi olduğu gibi muhafaza etmenin temeli olarak gören tutucu unsurların korkusunu yansıtıyordu.

Diğer pekçok sorun gibi, kadınlara eşit haklar sorunu da 1908 Devrimi'nden sonra öne çıktı. Anayasanın yeniden yürülüğe konulmasını entelijansiya Osmanlı toplumundaki herkesi kapsayan

bir "özgürlük deklerasyonu" olarak gördü. Bu özgürlük kadınları, haremde tutulan eski rejim kadınlarını olmasa da, İstanbul'un siyasal olarak bilinçli orta sınıf kadınlarını kapsıyordu. Haremde yaşayan kadınlar monarşinin kaldırılması ve Osmanlı saray halkının sürgüne gönderilmesiyle birlikte ortadan kalkmıştı.[8] Ötekilerin, köylü ve işçi kadınların kendi kaderlerini erkeklerinkiyle aynı zamanda değiştirmeleri bekleniyordu. Ancak kadınlar için böyle bir değişim zorunlu değildi.

Osmanlı toplumunda kadınlar pek dikkate alınmazlardı. Askere gitmedikleri için nüfus sayım memurları onları doğru dürüst kaydetmezlerdi. Kadınlar küçük sanayi kuruluşlarında, tekstil ve halı dokumacılığı, sigara imalatı gibi tekelleştirilmiş bazı iş kollarında çalışırlardı. Bu tür iş kolları "kadın işi" olarak sınıflandırılır ve onlara erkeklerden daha düşük ücret ödenirdi; Fransızların hazırladıkları bir rapor, kadın emeğini "sudan ucuz" sözleriyle betimliyordu.

Kentli, üst ve orta sınıf kadınların başlıca kaygıları , evlenme, boşanma ve miras işlerindeki kişisel haklarını genişletmekti. Osmanlı toplumunun üst tabakaları ondokuzuncu yüzyılda reformdan geçirilirken, üst tabakadan kadınlar pek az kazanım sağladılar. Ancak kendi sınıflarından erkeklerle eşitlik sağlayabilmeleri için uzun bir yol katetmeleri gerektiğini biliyorlardı. 1908 yılı, Jön Türk basınının "Kadınlar geleneğin prangalarından kurtarılmalıdırlar" demesiyle birlikte radikal reform umutlarına yol açtı. Jön Türk hareketinin liberal kanadı, kadınlar toplum içinde fiilen rol alacak kadar özgür olana kadar, Türk toplumunun dönüştürülemeyeceğini anladılar. Her şeyden önce kadınlar, Türk toplumunun yarısını -çok sayıda Müslüman erkek ondokuzuncu ve yirminci yüzyıl savaşlarında öldüğü için muhtemelen daha da yüksek bir oranını- oluşturuyorlardı. Eğitim görmüş kadınların hem aile hem de toplum içinde geniş çapta modernleştirici bir rol oynamaları bekleniyordu.

Jön Türk hareketi içindeki "Batıcılar" bütün bunların farkındayken, tutucuların ve gericilerin muhalefetine karşı böylesine radikal tutum alacak siyasal güçten yoksundular. Köylülerin ve işçilerin durumlarını iyileştirme vaatlerini yerine getiremedikleri gibi, kadınlar için de önemli bir şey yapamadılar. Başlangıçta kadınlar devrimden sonra halka açık yerlerde daha az örtünecek kadar kendilerini özgür hissettiler. Ancak bu durum bütün sınıflardan tutucuların öfkesine yol açtı, çünkü bu konuyu hükümete karşı gerçekleştirilen saldırıların ve Nisan 1909'da yapılan başarısız karşı devrim girişiminin nedenlerinden bir olarak görüyorlardı. Kadınlar ilerlemeden erkekler kadar yararlanamadıkları için doğal olarak düşkırıklığına uğradılar. Nitekim "Kadın Haklarını Savunma Derneği"nin yayın organı *Kadın Dünyası*, 1911'de, devrimin yıldönümünde çıktığında, bu düşkırıklığını yansıttı ve kutlamaları bir "erkekler bayramı" olarak betimledi.

Kadınların durumu bir bütün olarak toplumun durumuyla birlikte kötüleşti. Balkan Savaşı (1912-1913) ve Birinci Dünya Savaşı sırasında hükümet, kadınların zorunlu emeğine varan uygulamayı başlattı. Cepheye giden erkeklerin geride bıraktıkları, özellikle savaş endüstrisindeki işlerin yapılması için "Kadın Taburları" kuruldu. Öte yandan, orta sınıf Müslüman kadınlar ilk kez bürokrasiye, özellikle yeni kurulan telefon ve posta idarelerine girdiler. Bu alan Eylül 1914'te kapitülasyonların kaldırılmasıyla birlikte genişlemişti. Avrupalı güçlerin kendi posta işlerini yürütmelerine artık izin verilmiyordu.

1908'den sonra orta sınıf kadının durumu eğitim olanaklarından -okul ve üniversite- daha kolay yararlanabileceği ölçüde iyileşti. Kadınlar sınırlı da olsa iş bulabiliyorlardı. Artık kamusal yerlerde olduğu gibi, eğlence yerlerinde de görülebiliyorlar; o zamana kadar, aksansız Türkçe konuşan Ermeni kadınların alanı olan sahneye çıkabiliyorlardı.

Kadın haklarının yaygınlaştırılması İttihatçılar'ın üstlendikleri

bir Türk burjuvazisi yaratma sürecinin parçasıydı. İttihatçılar, savaş sırasında burjuvaziyi güçlendirdikleri gibi, kadın haklarını da yaygınlaştırdılar. 1917 tarihli "Aile Hukuku Üzerine Kararname" kadınlara boşanma hakkı verdi, evliliği din yetkililerinin elinden alıp devletin yetki alanına soktu, erkeğin poligami uygulamasını kadının rızasına bağladı.[9]

Kadınlar Kurtuluş Savaşı sırasında daha fedakârca katkıda bulundular. Ancak bu fedakârlık onlara hiçbir siyasal kazanım sağlamadı. Oy verme ya da parlamentoya seçilme hakları inkâr edildi. Bu durum çağdaş Batı'daki uygulamayla kıyaslandığında çok kötü görülmeyebilir. Ancak yeni ulusun yaratılmasına böylesine hayati bir katkıda bulunan bir grup yurttaşın bu türden haklarını inkâr etmenin yanlış olduğunu hisseden Kemalistler'in sayısı az değildi. 1924 Anayasası'nın XI. Maddesi -"Otuz yaşını dolduran her Türk seçimlere girebilir"- tartışılırken, o sırada yıldızı parlayan bir Kemalist politikacı ve geleceğin başbakanı Recep Peker, bu maddenin kadınları kapsayacak şekilde değiştirilmesini önerdi. Önerisine karşı çıkanlara şöyle dedi:

> "Türk Devleti'nin halkın devleti olduğunu, bir Halk Cumhuriyeti olduğunu söylüyorsunuz. Peki Türk kadınları Türkiye nüfusunun en az yarısını oluşturmuyor mu?... "Her Türk" sözü, otuz yaşını dolduran her Türk kadınına da uygulanmalıdır."

Peker'in değişiklik önerisinin parlamentodaki Kemalist burjuva devrimine genelde muhalefet eden kişiler tarafından geri çevrildiğini belirtmek gereksiz. Durum biraz gülünçtü, çünkü 1923 genel seçimlerinde birçok seçim bölgesinde, ikinci derecedeki seçmenler aday olmadıkları halde kadınlara oy vermişlerdi. Mustafa Kemal'in karısı Latife Hanım, tutucu bir kent olan Konya'dan, önde giden diğer pek çok kadın gibi 30 oy almıştı. Halk, kendi önderlerinin önündeydi.

Ne var ki, pek çok Kemalist kadınların "geleneğin zincirlerinden" kurtarılmasından yana olsa da, onlar, değiştirmek için

mücadele etmekte oldukları toplum üzerinde geleneğin ne kadar etkili olduğunu ve tutucuların gücünü biliyorlardı. Bir put kırıcı olarak Kemal, Türk kadınının statüsünde bir devrim yapma girişiminde bulunduğu taktirde, büyük bir ayaklanma tehlikesiyle karşı karşıya kalacağını biliyordu. Kalabalıklara örtünmenin ne kadar aşağılayıcı olduğuna dair uzun söylevler veriyor, ancak fesi ortadan kaldırdığı gibi peçeyi de kaldırmaya cesaret edemiyordu. Yurt gezilerinde kendisine eşlik eden, eğitim görmüş, batılı ve özgür bir kadınla evlenerek örnek olmak istedi. Evlat edindiği kızları Kemalist kadın modeli olarak yetiştirdi; bunların biri yeni kurulan Ankara Üniversitesi'nde tarih profesörü olurken, öteki pilot olarak eğitildi ve 1937'de ayaklanan Kürt isyancıları bizzat bombaladı. Her ikisi de bilinçli olarak erkeklere ayrılan alanlarda yer almak üzere eğitildiler. Ancak Atatürk, kadınlarla ilgili değerlerini asla ülkeye zorla kabul ettirme girişiminde bulunmadı. İslami toplumda gelenek konusunda öylesine duyarlıydı ki, peçeyi yasakladığını işittiğinde Afgan hükümdarı Kral Emanullah'ın devrileceğini önceden gördü.

Ancak Kemalistler tutucu muhalefet karşısında pasif kalmadılar. Geleneğe cepheden saldıramadılarsa da, bu durum onları geleneğin temellerini zayıflatmaktan alıkoymadı. 1929'da Cumhuriyet gazetesinin düzenlediği bir "Miss Turkey" yarışması bu yönde atılan bir adımdı. Türkiye'de ve muhtemelen çoğunluğu İslam olan bir toplumda ilk kez böyle bir yarışma düzenleniyordu. Basın bir "Miss Turkey" seçme sürecini ayrıntılı olarak betimleyerek, olaya büyük yer verdi. Bu ticari değil siyasal bir olay, yenilik getirmenin, Avrupa'ya ve uygar dünyaya benzemenin bir başka yoluydu. Yapılan eleştirilere karşı, devlet desteğiyle yarışmayı düzenleyen Cumhuriyet (3 Eylül 1929) savunmacı bir tutumla şu karşılığı verdi:

> "Büyük bir ciddiyet ve samimiyetle başarılı biçimde yerine getirildikten sonra, bütün dünyada yapılmakta olan bu işten bizler ken-

dimizi hiçbir neden olmaksızın neden mahrum edecektik? Hangi kusur, hangi hata Cumhuriyetçi Türkiye'yi dünyanın gerisinde tutabilirdi?"

Bir sonraki yıl "Miss Turkey 1930", Dünya Güzellik Yarışması'na katılmak üzere Rio de Janeiro'ya gitti. İki yıl sonra, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne katıldığı yıl,1932 yılının "Miss Turkey"i, Keriman Halis, Dünya Güzellik Kraliçesi unvanını kazandı. Yirmi yıl sonra, Ağustos 1952'de Günseli Başar aynı unvanı kazandığında, bu olay, Avrupa'nın Kore'ye asker gönderen ve Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'ne katılan iki partili bir Türkiye'yi benimsediğini gayriresmi biçimde gösteriyor gibiydi.

Güzellik yarışmaları kısmen de kent alt orta sınıfının iffet taslamasını zayıflatmak ve bu sınıftan kadınlar arasında bir güven duygusu yaratmak için düşünüldü. (1930'ların başlarında İstanbul çevresindeki halk plajları da kadınlara açıldı.) Sadece okula giden evlenmemiş kızların, küçük kamu görevlilerinin kızları vb.nin bu türden etkinliklere katılmalarına izin verildi. Bunlar bürokraside memurluk için "serbestleşmiş" olmaları gereken kadınlardandı. Türk kadınının kaydettiği ilerleme hakkında görüşleri sorulan şair Nazım Hikmet, kendisine kozmetik değişiklikler gibi gelen bu gelişmeden pek etkilenmediğini ortaya koydu. Şöyle diyordu: "Kadınların saçlarının uzun ya da kısa olması bence önemli değil; kadın bir kısrak değildir. Önemli olan kadınların çalışmalarıdır."

1930'ların başında kadınlar giderek yaygınlaşan işgücünün bir parçası haline geldiler. Ve ülke sanayileştikçe ve bütün Anadolu'da fabrikalar açıldıkça, işgücü ihtiyacı artmaya devam etti. Artan fırsatların bir sonucu olarak anlaşmalı evlilik uygulaması ortadan kalkmaya başladı. Bazı kadınlar artık kendi isteklerine göre evleniyorlardı. Çekirdek aileyi temel alan yeni bir aile hayatı biçimi kentlerde oluşmaya başladı. 1932 Türkiye ve Dünya Güzellik Kraliçesi Keriman Halis gibi kadınlar bu yeni özgürlüğün sembolleri haline geldiler. Bunlar kendilerini aynı zamanda Ke-

malist devrimin bir parçası olarak görüyorlardı. Keriman Halis, Dünya Güzellik Kraliçesi unvanını kazanması üzerine Gazi Mustafa Kemal'e bir telgraf çekti: "Kazandığım başarı sizin ülkemiz kadınlarına ilham ettiğiniz fikirlerin sonucudur."

Türk Kadınlar Birliği'nin önderlik ettiği kadın hareketinin başarısı erkek nüfusun tepkisiyle ölçülebilir. Birlik'e yönelik şikâyetlerin yanı sıra, basında yer alan makale ve mektuplardan da anlaşıldığı kadarıyla, kadınların eşitlik talebi karşısında endişeye kapılan çok sayıda erkek vardı. Derin kökleri olan erkek şovenizminden ayrı olarak bu erkekler, yapılan işin cinsiyete göre tanımlandığı geleneksel işbölümünün ortadan kalkması nedeniyle alarma geçmişlerdi. Kadınları iş piyasasında kendilerine rakip olarak görüyorlardı: "ağzımızdan ekmeğimizi alıyorlar. Kadınların eşitlik taleplerinin bu kadar ileri gitmesi doğru değildi."

300 Kadınlar Birliği Başkanı Latife Bekir Hanım kadınlara karşı giderek artan bu eğilimi protesto etti. Bazı erkeklerin bu hareket hakkında düşündüklerinin tam tersine, kadınların erkekleri rakipler olarak değil ortaklar olarak gördüklerini söylüyordu. Kadınlar, her bir kadının kendisine evin dışında bir hayat kurması için değil, sadece erkekler kadar yetenekli ve olgun olduklarını kanıtlamak için eşitlik istiyorlardı. Erkeklere, kadınların çalışması konusunda şikâyet etmemeleri tavsiye edildi; tam tersine, bundan memnun olmalıydılar, çünkü kadınlar artık eve ekmek getiriyorlardı.

1930'lardaki ekonomik ilerlemeyle birlikte kadınlar biraz daha özgür oldular. Kadınlar daima toprakta çalışmışlardı, ama artık tekstilden sigara imalatına kadar her büyük endüstri dalında onların emeği kullanılıyordu. Aslında Anadolu şehirlerindeki kadınlara yeni açılan fabrikalarda yeterince iş verilmediği için şikâyetler oluyordu. Kadınların oynamakta oldukları ekonomik rol onlara yeni bir siyasal statü verilmesini gerektiriyordu. Nitekim Nisan 1930'da kadınlara aynı yıl yapılacak belediye seçimlerinde

oy kullanma hakkı verildi. Dört yıl sonra, Aralık 1934'te parlamento, kadınların yasama meclisi için sadece oy kullanmalarına değil aday olmalarına da izin veren bir tasarıyı oy birliğiyle kabul etti. Şubat 1935'te genel seçimler yapıldığında yeni meclise 18 kadın seçildi. Bunların onaltısı kentli, üçü lise, biri yüksek okul mezunuydu, geri kalanı daha yüksek eğitim görmüş olmakla övünüyordu. İçlerinden sadece biri köylülüğü temsil ediyordu. Özürlü bir askerin karısı olan Şekibe İçel, Bursa vilayetinde kendine ait olan küçük bir çiftliği yönetiyordu. Köy muhtarlığına seçilmiş ve Atatürk'ün 1930-1931'de yaptığı Anadolu gezileri sırasında onunla tanışmıştı. Atatürk bu kadının zekâsından ve ülke sorunlarının farkında oluşundan öylesine etkilendi ki, onun parlamentoya alınmasını emretti ve Şekibe İçel parti listesinden milletvekili seçildi.

Türk kadınının siyasal ve toplumsal statüsündeki bu hızlı yükseliş, Genel Oy Ve Eşit Yurttaşlık İçin Uluslararası İttifak'ın Onikinci Kongresi'ne Kadınlar Birliği'nin de davet edilmesiyle birlikte zirveye ulaştı. Rejimin tam destek verdiği kongre, Nisan 1935'te, İstanbul'daki Yıldız Sarayı'nda toplandı. Tartışılan konulardan biri, özellikle kadınları bütün dünyada geri bıraktıran toplumsal adet ve yasalarla ilgili meselelerde kadınlar arası işbirliği sağlamaktı. *The Times* (23 Mayıs 1935) şu gözlemde bulunuyordu: "Türk temsilciler, geçmiş kuşağın deneyimleri kendilerine pek azının üstesinden gelinen toplumsal değişimde bir perspektif kazandırdığı için bu konuda konuşurlarken gayet yetkin olduklarını hissettiriyorlar." Kongreden sonra Ankara'ya bir heyet gitti ve Atatürk tarafından kabul edildi. Atatürk heyetin faaliyetlerini övdü ve onlara şöyle dedi: "Türkiye'deki kadın ve erkeklerin yeni bir Türkiye yaratmak için güçlerini birleştirmeleri gibi, bütün ulusların kadın ve erkekleri de dünya barışını korumak için güçlerini birleştirmelidirler."

Atatürk'ün mesajından hemen sonra Türk Kadınlar Birliği hü-

kümet tarafından dağıtıldı; birlik, son toplantısını 10 Mayıs'ta yaptı. Birlik'in amacına ulaştığı ve varlık nedenini artık kaybettiği söyleniyordu. Artık kadınlar *siyasal bakımdan* erkeklerle eşit olmuşlardı. Bunun yeterli olduğu düşünülüyordu; daha ileri gidilirse toplumsal düzen bozulabilirdi. Sınıflar gibi, kadın ve erkeklerin de rekabet ya da çatışmadan çok uyum içinde birarada çalışmaları bekleniyordu. Ayrıca, tek parti zihniyeti güçlendikçe, CHP kendi denetiminin dışında bağımsız bir örgüte gerek görmüyordu.

Kadın hareketi, toplumdan geniş bir destek görmeksizin, devletin emirlerine karşı herhangi bir protesto olmaksızın ortadan kalktı. Tek protesto kadın gazeteci Sabiha Sertel'den geldi. Sabiha Sertel, kadınların erkeklerle siyasal eşitlik kazandıkları doğru olmakla birlikte, kadınların toplumsal ve ekonomik eşitlik kazanmak için daha uzun bir yol katetmek zorunda olduklarını, yazdı. Mücadele uzun ve zorlu olacaktı ve bunu sürdürebilmek için bir örgüte ihtiyaç vardı.

Sadece kentlere ve kasabalara baktığımızda bile Kemalist devrimin Türkiye'nin çehresini büyük ölçüde değiştirdiğini görürüz. Gösterilen çabaya rağmen kırsal kesimde bu kadar büyük değişiklikler olmadı. Hükümetin demiryolu siyaseti kayda değer bir etki yarattı ve Anadolu'yu ulusal pazarla bütünleştirmeyi hedefleyen demiryolu şebekesinin yayılmasına yol açtı. Bu süreç nihayet 1950'lerde ve 1960'larda, Amerikan himayesinde, demiryollarının değil de kara yollarının inşa edilmesiyle tamamlandı.

Bu arada hükümet yabancı demiryolu şirketlerini ulusallaştırdı ve yenilerini inşa etmeye başladı. Ankara-Sivas hattının Temmuz 1930'da tamamlanması büyük bir coşkuyla karşılandı. *Cumhuriyet*, "Ülkemizi demir ağlarla örüyoruz," diye yazdı. Demiryolu hattını açmaya giden Başbakan İsmet (İnönü) demiryolu inşaatının Türkiye için bir varlık, birlik ve bağımsızlık sorunu olduğunu ilan etti. Ankara-Sivas hattı eğer Kurtuluş Savaşı sı-

rasında var olsaydı, diyordu, Türk ulusu Sakarya Savaşı'nda bir ölüm kalım mücadelesi vermek zorunda kalmazdı. Demiryolu hattı tamamlandığına göre, artık İzmir'e yönelik bir dış tehdit olamazdı. Ne var ki demiryollarının önemi sadece stratejik değildi. Bu yollar, Türkiye'nin toplumsal ve ekonomik gelişmesi için de aynı derecede önemliydi. Lokomotif gittiği her yere uygarlık götürüyordu. Hükümetin demiryolu siyasetini maliyetine bakmaksızın sürdürmesinin nedeni buydu.

"Türkiye'nin kalbi" olarak betimlenen Ankara, Kemalist devrimin sembolü oldu. Başkentin İstanbul'dan Ankara'ya taşınmasının en temel nedeni stratejikti: özellikle Boğazlar uluslararası statüye bağlanmışken, İstanbul'un denizden savunulması neredeyse imkânsızdı. Doğu Trakya'daki Türk toprakları, İstanbul'un karadan gelecek saldırılara karşı savunulması için gerekli derinliği sağlamıyordu.

Bununla birlikte aynı derecede önemli siyasal ve kültürel nedenler de vardı. Cumhuriyetin ilanından 16 gün önce, 13 Ekim 1923'te yapılan bir tartışmada, süreklilik arayışı içinde olanlar, tarihsel ve ekonomik rolünden ve Halifelik'in merkezi olarak taşıdığı kutsal nitelikten ötürü İstanbul'un başkent olarak kalması gerektiğini öne sürdüler. Kemalistler geçmişten kopmak istedikleri için bütün bu argümanları engel olarak gördüler.

> "İstanbul [diyordu Milletvekili Celal Nuri] Osmanlı İmparatorluğu'nun, çeşitli din ve etnik kimliklere mensup halkların oluşturdukları çokuluslu bir devletin başkentiydi. Öte yandan Ankara, bir ulusal devletin, gelişmekte olan genç bir devletin başkenti olarak farklı bir anlam taşıyacaktır."[10]

Ankara cumhuriyetçi seçkinlerin özlemlerini sembolize etti ve onların çökmüş bir emperyal geçmişin harabeleri üzerinde yeni bir kültür ve uygarlık yaratma arzularının ifadesi oldu. Ankara cumhuriyetin Washington'u, İstanbul ise New York'u idi! 1920'li yılların başında Ankara hâlâ nüfusu yaklaşık 25.000 olan küçük bir

Anadolu kasabasıydı. Moher yünleriyle (Britanya'da Angora olarak bilinirdi) kentin ismini taşıyan kedi ve keçi türleriyle tanınırdı. Bu kasaba doğu-batı demiryolu hattının birleşme noktası olarak stratejik önem taşıyordu. Ancak Türk cumhuriyetinin başkenti olarak anılmaya başladığında, büyük bir değişim geçirdi. Cumhuriyetin kurucularının çoğu Balkan kökenli olduğu için, Anadolu ovasının orta yerinde bir Balkan şehri kurmak istediler. Bakanlık binaları olarak kullanılan kışla benzeri alçak taş binalar, iki tarafı ağaçlı yollar ve küçük bahçeli evler yakın zamanda kaybedilen yerleri hatırlatıyordu.

Ankara Türk cumhuriyetinin başkenti olarak hızlı bir gelişme kaydetti. 1927'de nüfusu 74.000 olmuştu. Cumhuriyetin onuncu yıldönümünde Ankara yaklaşık 100.000 kişinin yaşadığı bir kente dönüşmüştü; 1935 nüfus sayımlarına göre kentin nüfusu 123.000 idi. Ancak hâlâ taşra niteliğini sürdürüyordu. Bu arada İstanbul'un nüfusu 673.000'den 740.000'e çıkmıştı. 1950'de Ankara'nın nüfusu 300.000'e ulaştı. Kent bir sonraki kuşakla birlikte hızla büyümeye devam edecek ve nüfusu bir milyonu aşacaktı.

Türk başkenti 1930'larda, çağdaşları tarafından, eski kentteki Hacı Bayram Camii dışında "minaresiz kent" olarak betimleniyordu. Gerçekten de kentte anılmaya değer tek bir cami yoktu. 27 yıl süren CHP yönetimi sırasında tek bir büyük cami inşa edilmedi. Kentin modern kesimindeki Maltepe Camisi, 1950'lerde, CHP'nin seçim yenilgisinden sonra inşa edildi. Ancak caminin Ankara'nın profiline hâkim olmasına izin verilmedi. Bu şeref, bir tepenin üzerine inşa edilen ve Demokratlar iktidardayken tamamlanan bir laik tapınağa, Atatürk'ün anıtkabrine bahşedildi. Anıtkabir kentin hemen her yerinden görülür ve geceleri özellikle aydınlatılır. Ancak 1970'lerde İslami duygular yeniden canlandığında, Ankara kendi "Süleymaniyesi"nin gene bir tepenin üzerine ve kentin profiline hâkim olacak şekilde inşa edildiğine tanık oldu. Cami, Özal'ın 1983'te iktidara gelmesinden

sonra tamamlandı ve İslamcıların zaferini sembolize etti. Ankara sonunda "minareli bir kent" olmuştu.

İstanbul ticaret alanında önderliğini korurken, Ankara cumhuriyetin kültürel ve entelektüel merkezi olarak gelişti. Kendi ulusal tiyatrosuna kavuştu, opera ve bale grupları oluşturuldu ve Avrupa'dan getirtilen yönetmenlerce yönetildi. Böylece seçkinler için bir Batılı kültürel ortam yaratıldı. Melodileri kederli olan Türk müziğinin dinamik, devrimci Türkiye için yetersiz kaldığı düşüncesiyle, Ankara radyosuna klasik Batı müziği yayını yapması emredildi. Ankara aynı zamanda Batılı öğrenimin entelektüel merkezi haline geldi. Yeni ideolojiye bağlı genç akademisyenler (kadın ve erkek) üniversitede etkili ve itibarlı görevlere getirildiler.

Başkentin yüksek burjuvazisinin alameti farikası haline gelen bu yeni Batı kültürü sadece ince bir yaldız olarak kaldı ve toplumu büyük çapta etkilemedi. Aslında yönetenler ile yönetilenler arasında bir uçurum yaratıldı. Yönetilenler, tamamen ayrı bir dünyada yaşadıkları görülen yeni seçkinlerle hiçbir ortak nokta bulamıyorlardı. Bu seçkinler farklı giyiniyor ve anlayamadıkları bir dille konuşuyorlardı. Ve yönetenler gene de halkçı olduklarını iddia ediyorlardı. Bu yabancılaşma, 1930'lar boyunca artarak sürdü ve karizmatik Atatürk'ün ölümüyle birlikte daha da ağırlaştı.

Artık iki kültür vardı: Zayıf ama etkin bir azınlığın bürokrasiyle birlikte anılan, batılılaşmış, laik kültürü ve halk kitlelerinin İslam'la birlikte anılan yerli kültürü. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda muhalefete bir kez daha izin verildiğinde, bu yabancılaşma büyük bir başarıyla sömürülebildi ve yönetimdeki partiyi seçim yoluyla uzaklaştırabilmek için gerekli kitle desteğini sağladı. Bu olay, etkisi günümüzde de hissedilen İslami uyanışın başlangıcını belirledi.

1920'lerin radikal reformları cumhuriyetin kurumlarını değiştirir ve halkı yeni bir yönde ilerlemeye zorlarken, Kemalistler bu türden reformların, ülkede bir devrim tarafından desteklenmedikçe kısa ömürlü olacağını biliyorlardı. Siyaset ve ekonomi ya da siyasal ve ekonomik egemenlik arasında, birincisi olmadan ikincisinin de olamayacağını iddia ederek, hiç bir ayrım yapmadılar. Şubat 1923'te İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nde, Ekonomi Bakanı, bunu kategorik biçimde ortaya koydu: " Ulusal egemenliği ulusal ekonomik egemenlik olarak anlıyorum. Aksi halde ulusal egemenlik bir hayal olur." Dönemin Kemalist yazını, ekonominin modern devletin temeli olduğunu ve ekonomik yapı oluşturulamadığı taktirde devrimin başarısızlığa uğrayacağını sürekli vurguluyordu.

Rejim ekonominin Avrupa rekabetine karşı savunulmasını birinci görevi olarak görüyordu. Kemal, Tanzimat reformcularının serbest ticaret siyasetinden (1839-1876) bu yana Avrupa'nın rekabeti karşısında devletin kendi ekonomisini koruyamamış olduğunu, Mart 1922 kadar erken bir tarihte kaydetti. Türk'ün rekabet yeteneği, "ekonomik kapitülasyonların zincirleri"yle, Avrupalı tüccarlara düşük gümrük tarifeleri gibi ekonomik ayrıcalıklar sağlayan antlaşmalarla köreltilmişti. Sonuç olarak Avrupa olağanüstü bir konum kazanmış ve Türk hükümetini "yabancı sermayenin jandarması" durumuna indirgemişti. Osmanlı İmparatorluğu "yabancıların bir sömürgesi" haline gelmişti. Kemal Paşa yeni Türkiye'nin böyle bir durumu kabul etmeyeceği sonucuna varıyordu. Türkiye dilediği gibi gümrük vergisi koyma özgürlüğünde ısrar edecekti. Aksi halde sanayileşmek imkansız olacaktı. Kemalist seçkinler sanayideki gelişmeyi yeni Türkiye'nin kurulmasında hayati bir bileşen olarak görüyorlar, Avrupa mallarını ithal etmekten hoşnut olan yerli burjuvaziden, bu konuda ayrılıyorlardı. Kemalistler sanayi ile uygarlığı aynı şey olarak görüyor, Türkiye'nin uygarlık hedefine ulaşması için,

güçlü, dengeli ve bağımsız bir sanayi ekonomisine sahip olması gerektiğine inanıyorlardı. Türkiye sanayileşerek uygarlığa giden yolu da hazırlıyordu. Sanayileşme hareketi aynı zamanda "bütün devrimci eylemlerimizin temeli"ni oluşturan demokrasinin güçlü bir dışavurumu idi. Burjuvazi ise, tam aksine, Avrupa sanayisine bir pazar olarak hizmet eden bir Türkiye'de ticari aracı rolü oynamak istiyordu.

Kemalistler Türkiye'nin Batı'nın bir ekonomik sömürgesi olarak kalmasını istemiyorlar, ancak siyasal ve ekonomik kısıtlamalar olmaksızın geldiği sürece yabancı sermayeyi memnunlukla karşılıyorlardı Savaşın tahrip ettiği, sermayeden yoksun bir Türkiye'nin modern bir ekonomik temel oluşturmak için dış yatırım kullanmak zorunda olduğunu anlayacak kadar gerçekçiydiler. Kemal'in sözleri bu durumu açıkça ortaya koyuyordu:

> "Ulusumuzu kısa sürede mutluluk ve refaha kavuşturmak istiyorsak mümkün olduğu kadar çabuk yabancı sermaye sağlamak, ülkemizin refahı ve gelişmesi için gerekli olan her türlü yabancı teknik bilgiden azami ölçüde yararlanmak zorunda kalacağız... Şimdiki mali durumumuz kamu tesisleri kurmak, bunları yerleştirmek ve işletmek için yetersizdir."

Lausanne'da barış görüşmeleri başlamadan birkaç gün önce, Şubat 1923'te toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde ekonomik egemenlik arzusu bir kez daha ifade edildi. Türkiye, siyasal önderlerinin ve çeşitli ekonomik grupların bağımsız bir ulusal ekonomi hedefi çevresinde tam olarak birleştiklerini, dünyanın önünde kanıtladı. Ancak Büyük Güçler bu retoriğe kanmadılar. Ülkenin ne kadar zayıf ve bölünmüş olduğunu, müzakerecilerin kendi ülkelerinin egemenliğini ihlal eden Batılı taleplere direnemeyeceklerini biliyorlardı. Türk heyeti Lausanne'da siyasal ve hukuksal kapitülasyonların kaldırılması karşılığında ekonomik tavizler vermek zorunda bırakıldı. Sonuç olarak gümrük vergileri 1916 yılında geçerli olan oranlarda dondurulduğ; ithal edilen ve

yerel olarak üretilen mallara farklı vergi oranları uygulanması yasaklandı. Bu kısıtlamalar 1929'un başlarında kaldırıldı. Türkiye'nin hasta ekonomisini koruma hakkı bu tarihe kadar engellendi.

Cumhuriyetin erken döneminde ekonomi bir kronik azgelişmişlik durumundaydı. Türkiye, 1917 sayımlarına göre nüfusu 14 milyonun altında olan, toplam nüfusun sadece 16,4'ünün 10.000'den fazla kent ve kasabada yaşamakta olduğu bir tarım ülkesiydi. Toprak üzerinde hiçbir baskı olmadığı ve ekime açılan toprak miktarı artmaya devam ettiği için gelecek yirmi yıl boyunca nüfusta meydana gelen artış, kasabalar için hiçbir sorun yaratmadı. 1950'de nüfusun sadece % 18,8'i kentlerde yaşıyordu. Ancak savaştan sonra durum değişti. Nüfus artışı sürüyordu. Özellikle endüstriyel gelişme, artan nüfusu özümleyecek kadar hızlı ve ulaşım, göçü teşvik etmeye yeterli olmadığı için toprakların bölünmesi gerekti.

Sanayi sektörü de son derece zayıftı. 1915'te tekstil ürünlerinde (yünlü, pamuklu ve ipekli) ve tütün işleme gibi öteki iş kollarında yoğunlaşan yaklaşık 14.000 kişilik bir iş gücü vardı. Savaş sırasında sanayide bir büyüme olduysa da, yenilginin ardından resesyon başladı. Ermenilerin katledilmeleri ve sürülmeleri ve Yunanistan'la yapılan nüfus mübadelesi, Hıristiyanlar pek çok sanayi kuruluşunun sahibi oldukları için, zaten pek parlak olmayan durumu daha da ağırlaştırdı. Ayrıca ekonomide eşgüdüm tamamen kaybedildi; çeşitli kesimler birbirini tamamlamıyor ve bu durumda bir ulusal pazarın anlamı kalmıyordu. Örneğin 4.240 kilometrelik tek demiryolu hattı Batı Anadolu'da yoğunlaşıyordu. Yabancıların sahip olduğu bu hat Türk hammaddelerini kendi sanayileri için ithal eden ve Anadolu'nun daha zengin bölgelerine Batı'nın mamul mallarını ihraç eden Avrupa pazarının ihtiyaçlarını karşılamak için düşünülmüştü. Öte yandan Anadolu'nun tahıl üretim bölgeleriyle bunları tüketen kentler ara-

sındaki ulaşım imkânları öylesine ilkeldi ki, yabancı tahıl Anadolu tahılından daha ucuza geliyordu. Böylece ortaya garip bir durum çıktı.

> "1924'te bir ton buğdayı Orta Anadolu'dan İstanbul'a ulaştırmanın maliyeti 8.8 $ iken, aynı buğdayı New York'tan İstanbul'a ithal etmek sadece 5 $'a mal oluyordu. Dolayısıyla İstanbul nüfusunu, Ankara ve Konya'dan değil Iowa'dan beslemek ve Anadolu köylüsünü geçimlik çiftçiliğe terk etmek daha akılcı görünüyordu."[11]

Cumhuriyet, hasta bir ekonomi için hayati olan sermaye birikimini engelleyen büyük bir dış borçla hayata başladı. 1932 gibi geç bir tarihte devlet bütçesinin en büyük oranı (146.210.355 TL.) cumhuriyetin borçlarını ödemeye ayrılmışken, savunma, bayındırlık işleri, maliye, jandarma, adalet, hıfzısıhha ve sosyal yardım, tarım ve din işlerine sadece 86.007.852 lira ayrıldı.[12] Bütün bu kısıtlamalar nedeniyle Türkiye'nin 1920'lerde izlediği ekonomik siyaset kötünün en iyisini yapma umuduyla saf pragmatizmi temel aldı. Özel sermayenin sesi şimdilik hâkim durumdaydı ve hükümet özellikle Türk kapitalistlerini geliştirecek özel girişimler biçimindeki dış yatırımı teşvik ediyordu. Nitekim 1920 ile 1930 arasında kurulan şirketlerin yaklaşık üçte biri yabancı sermaye ile ortaktı.

Aslında bu, İttihatçılar'ın savaş zamanında izledikleri yerli kapitalistleri güçlendirme siyasetinin bir devamıydı. Yerli kapitalistler ekonomik gelişmenin motoru olacaklardı. Rejimin sözcüleri, François Guizot'nun Fransız burjuvazisine yaptığı tavsiyeyi benimsediler: *"Enrichisez-vous Messieurs!* (*Efendiler, zengin olunuz*). Artık barış gelmişti, siyasal risk olmadığı sürece, bu göreve yardımcı olmak için yabancı sermayeye başvurmak mantıklıydı. 1924'te İş Bankası'nın kurulması devletin ekonomi felsefesini sembolize ediyordu. Banka Atatürk tarafından, İzmir'in önde giden iş adamlarından biri olan kayınpederinin önerisiyle kuruldu. Bankanın amacı, hem yabancı bankalarla hem de İstanbul'da hâlâ

çok güçlü olan gayri Müslim kapitalistlerle rekabet edebilecek ulusal bir mali kurum oluşturmaktı. Kemalist seçkinlerin, Atatürk'ün de içlerinde bulunduğu en önde giden bazı üyeleri bu girişime ortak oldular ve girişimi örgütleme görevi, bütün iş topluluğunun güven duyduğu Celal Bayar'a verildi. İş Bankası "özel çıkar grupları lehine, çeşitli ekonomik faaliyetler yürüten şirketler aracılığıyla etkin bir lobi ve iş çevreleriyle hükümet arasında bir aracı olarak" faaliyete başladı. Aslında banka ile devlet arasında öylesine bir ortak yaşama ilişkisi vardı ki, İş Bankası genellikle "politikacıların bankası" olarak betimleniyordu.[13]

1927 Sanayii Teşvik Yasası bu ortamda çıkarıldı. Yasa, devletin yerli kapitalistlere, ulusal bir sınıf olarak davranmaları ve dürüstçe kazanmaları için her türlü teşviki sağlamaya istekli olduğunu gösterir. Özel servet birikimini teşvik etmek isteyen hükümet özel firmalara bazı devlet tekelleriyle işbirliği yapma hakkı verecek kadar ileri gitti. Hükümetin bu siyaseti gayet iyi işledi ve bu dönemde bazı yerel iş adamları muazzam servet edindiler. Hükümet içindeki kaynakları sayesinde içerden bilgi alabildikleri için 1929'da ithalata konulacak yeni tarifeler hakkında her şeyi biliyorlardı. Sonuç olarak, tarifeler yürürlüğe girmeden önce yabancı mal ithal edip istiflediler. Bu durum ticaret dengesinde büyük bir bozulmaya, liranın değerinde o sırada dünya krizinin ağırlaştırdığı keskin bir düşüşe neden oldu. Bu gelişme işadamları için iyi olabilirdi, ama ulusal ekonomi için tam bir felaket oldu. Kamu borçlarının maliyeti hızla yükseldi ve hükümet 1930'da yabancı alacaklılara ödemeleri durdurmak zorunda kaldı. Türkiye'nin dış kredisi büyük zarara uğradı; borç bulmak ve dış yatırımı cezbetmek daha da zorlaştı.

Kendi ulusal burjuvazilerinin bencilce davranışıyla çakışan dünya krizi karşısında Kemalistler tam *laissez-faire* siyasetini yeniden gözden geçirmek zorunda kaldılar. 1929 ile 1931 yılları arasında hükümet, ekonomiyi, özellikle de dış ticareti korumacı bir

yaklaşımla devletin denetimi altına sokmak için bir dizi önlem aldı. O sırada devlet ulusal sanayiye doğrudan müdahale fikrini benimseme noktasına henüz gelmemişti. Gene de devletçilik olarak betimlenen bu siyaset 1930'da açıkça tartışılıyordu.

Devletçilik hâkim partinin programına 1931'de girdi. Ancak terim henüz ekonomiye uygulanabilecek şekilde tanımlanmış değildi. Devlet şimdilik sadece ekonomiyi düzenlemekle yetiniyordu. Yerli malı kullanılmasını teşvik etmek için kampanya açıldı. İthal mala tapılan bir toplumda bu yeni bir uygulamaydı. Ancak devlet yurttaşlarının zihniyetini değiştirmeye kararlıydı. Basından bu konuyu ulusal bir sorun olarak ele alması ve "bağımsızlık mücadelesinde nasıl başarıya ulaştıysak bu mücadelede de kesinlikle başarılı olacağız" fikrini okurlarına anlatması istendi.

Bu kararlı kampanyanın bir sonucu olarak ekonomi biraz istikrar kazandı ve devlet daha doğrudan ve aktif bir rol oynamaya teşvik edildi. 1930 ile 1932 yılları arasında, devletin sıkı gözetimi altında sınai büyüme oranı % 14,8 olarak hesaplandı. Sonuç olarak ithalat 1929'da 256 milyon liradan, 1932'de 101 milyon liraya varan büyük bir düşüş kaydetti ve "Cumhuriyetin ilanından bu yana ilk kez müsbet ticaret dengesi sağlandı."[14]

Bu ilerlemeye rağmen dünya krizi ülkeyi feci bir biçimde etkiledi. Tarımsal ürün fiyatlarında köylülüğün geçimini etkileyen büyük bir düşüş vardı. Sınai ürün fiyatlarında meydana gelen düşüş de işçilerin geçimini etkiliyordu. Krize gösterilen Kemalist tepki bu kez de pragmatik oldu ve Atatürk'ün 1930- 1931 yıllarında çıktığı yurt gezilerinde yaptığı gözlemleri temel aldı. Atatürk, halkın büyük kısmının ne kadar zor koşullar altında yaşadığını ilk kez görme fırsatı buldu ve bu durum onu, yeni bir ekonomik kalkınma stratejisini gerektirse bile, genel durumu iyileştirme yollarını aramaya zorladı.

Devletçilik adı altında benimsenen strateji devletin üretim ve yatırım alanlarında büyük bir rol oynamasını gerektiriyordu. Ekonomiye devlet müdahalesi Türklerin icadı değildi. 1914-18 savaşı sırasında "devlet ekonomisi" olarak betimlenen bu siyaseti denemek zorunda kalmışlardı. 1930'larda terim zamana uyduruldu. Ancak bu siyasetin temel özellikleri değişmedi: Özel sektöre yol göstererek ve gücünün yetmediği ekonomik alanlara girmesini sağlayarak, onun gelişmesine ve olgunlaşmasına yardımcı olmak.

İşadamları kısa sürede kâr sağlayamayacakları alanlara yatırım yapmakta isteksiz davranırlarken, hükümet, tutarlı bir sanayi temeli yaratmak için önlemler almaya başladı. Devlet, öteki bölgeleri de geliştirmek ve gelişmiş kuzey batı ile Anadolu'nun gelişmemiş vilayetleri arasındaki uçurumu kapatmak için, sınai projelerini bütün Anadolu'ya dağıttı. Strateji, Orta Anadolu'daki Kayseri ve Malatya gibi vilayet merkezlerinde fabrika kurmaktı. Böylece bütün bölgenin zamanla bundan yararlanacağı ve gelişeceği umuluyordu.

Temmuz 1935'te en büyük tekstil fabrikalarından biri Kayseri'de açıldı. Bölgeyi dönüştürmek için tasarlanan bu örnek sanayi kuruluşu, 33.000 yün eğirme aleti, 1.082 dokuma tezgâhı ve bir boyama ünitesiyle övünç kaynağıydı. Makineler Sovyetler Birliği'nden, dokuma aygıtları Birleşik Devletler'den sağlandı. Ancak Sovyet mühendisleri fabrikayı kurdular, işlettiler ve devredecekleri Türkleri eğittiler. Bu tekstil fabrikalarının ilki ve en büyüğüydü, ancak Konya, Nazilli ve Malatya için de fabrikalar planlanıyordu.

Böyle bir strateji, yapılan yatırımın getirisi düşük ve yavaş olduğu için özel sektöre asla cazip gelmemişti. Bu nedenle özel sektör İstanbul ve Marmara Denizi çevresindeki, ulaşım imkânlarının gelişmiş, iş gücünün görece eğitilmiş olduğu daha ileri Kuzeybatı Anadolu bölgesini tercih etti. Bu bölge neredeyse bütün

özel yatırımları cezbetmeye devam etti ve ülkenin geri kalan kısmı üzerindeki öncülüğünü arttırdı.

Parlamentonun 9 Ocak 1934'te oylayarak kabul ettiği Birinci Beş Yıllık Plan'la hükümet bu anormal durumu düzeltmeye başladı. Plan, ülkenin çeşitli yerlerinde 12'si devlet tarafından inşa edilecek olan 15 fabrikanın kurulmasını öngörüyor, cam ve kâğıdın yanı sıra tekstil endüstrisine ağırlık veriyordu. Böylece pahalı ithal ürünleri tüketiminin sona ereceği umuluyordu. Kumaştan ayakkabıya kadar pek çok tüketim malı üreten Sümerbank gibi büyük "Ekonomik Devlet Kuruluşları" ve madencilikle uğraşan Etibank (Hititbank) bu yıllarda kuruldu. Türkiye, Sovyetler Birliği'nden sonra planlı ekonomi uygulayan ilk ülkelerden biri oldu. İlk plan 1938'de sona erdiğinde bu planın başarılı olduğu görüldü. İkinci plan aynı yıl içinde başlatıldıysa da, savaş nedeniyle uygulanamadı. Bu plan birincisinden çok daha iddialıydı ve hedefleri, madenleri işletmek, bir madencilik endüstrisi oluşturmak ve bütün Anadolu'da enerji santralları kurarak ülkeyi elektrikle donatmaktı. Rejimin büyük düşkırıklıklarından biri petrol arama çalışmalarının başarısızlığa uğraması oldu.

Bu işlerin çoğu kısa bir dönemde gerçekleştirildi. Bir altyapı oluşturuldu ve sanayileşme süreci harekete geçirildi. Türkiye artık daha önce ithal ettiği pek çok malı üretiyordu. Sadece iç pazar için çeşitli tüketim malları üretmekle kalmıyor, bazı sermaye malları ve küçük silahlar da üretiyordu. Devlet işletmelerine yapılan yatırımlar devletçiliği eleştirenleri bile şaşırtacak şekilde geri ödendi.

Bu başarıların bedelini işçiler ve köylüler ödedi. İç ticaret şartlarında sanayi lehine meydana gelen değişim işçilere yansıtılmadı. İşçilerin hayat standardı düşmese de durgunlaştı. Bununla birlikte bu konuda kesin veriler yoktur ve ancak izlenimlere dayanarak yargıda bulunmak mümkündür. Boratav şu yargıya varmak için dolaylı bulgular olduğunu öne sürer:"Bu gerçek üc-

retlerin az çok geçimlik düzeyde olduğu ve ücret malları fiyatındaki düşüşün doğrudan doğruya parasal ücretlerdeki düşüşle sonuçlandığı bir dönemdi" [15]

Hükümet, işçilerin hayat standartlarındaki düşüşü ve çok ağır çalışma koşullarını protesto etmek için 1934'de bir İş Yasası çıkardı. Bu yasa 1936'da Mussolini'nin yasaları model alınarak güçlendirildi. İşçilerin ne sendika kurmalarına ne de grev yapmalarına izin veriliyordu. Onlara, çıkarlarının korporatizm ilkelerine göre örgütlenen devlet tarafından gözetileceği bir toplumda uyum içinde yaşamaları söyleniyordu.

1930'ların ekonomik siyaseti "toplumsal barış"ı muhafaza etmek için baskıcı önlemleri gerektiriyordu. Her türlü muhalefet komünizm olarak damgalandı ve şiddetle cezalandırıldı. Hükümet, geniş anlamda "komünist propaganda" olarak tanımlanan şeyi bir suç haline getiren ceza yasasındaki (o da İtalya'dan alınmıştı) 141 ve 142. Maddeler'i işletti. Yazar Kerim Korcan şunları hatırlar: "O günlerde polis 'yiyecek ekmek bulamıyorum, aldığım ücretle geçinemiyorum, dediğinizi işitirse sizi doğruca nezarete atardı." Hükümetin siyasetini eleştiren düzinelerce insan bu maddeler uyarınca alındılar ve hapsedildiler.

1932'de devlet, çiftçileri dünya tarım ürünleri fiyatlarında meydana gelen düşüşten kurtardı. Türkiye'nin başlıca ihraç ürünlerinden biri olan buğdayın fiyat endeksi 1929'da 100'den 1931'de 32'ye düştü. Buğday üretiminin artması artık çiftçiler için bir anlam taşımıyordu ve Türk tarımının çökmekte olduğuna dair bir korku vardı. Bu durumda hükümet bir fiyat destekleme programı uyguladı ve ürünü piyasa fiyatının üzerinden satın aldı. Hükümet bu desteği ekmek fiyatlarını yükselterek karşıladı ve 1914'ten beri % 1059 yükselen hayat pahalılığının tırmanmasına katkıda bulundu.

Hükümetin aldığı önlemler Türk tarımını suyun yüzeyinde

tuttu. Küçük ve orta çiftçiler kriz karşısında topraklarını kaybetmeden geçinebilecek ekonomik artıktan yoksun olsalar da, 1930'larda ekime açılan toprak miktarında artış oldu. Ancak 1936'da dünya fiyatlarının yükselmesiyle birlikte, artık başlıca tarım ürünleri alıcısı olan hükümet piyasada oluşan fiyatlardan daha düşük ödeme yapabildi. Sonuç olarak sanayi projelerinde kullanabileceği dev kârlar sağladı.

1939'da savaş patlak verdiğinde Türk ekonomisi tek başına büyümek için gerekli "kalkış"ı yapmaktan hâlâ uzak olsa da, büyük bir ilerleme kaydetmişti. Ülke, korunmuş bir piyasada bir ya da iki planı daha uygulayabilseydi, böyle bir aşama mümkün olabilirdi. Ama bu gerçekleşmedi. Bununla birlikte Türkiye daha az bağımlı bir ülke haline geldi; daha kesin olarak, Sovyetler Birliği, Almanya ve hattâ Birleşik Devletler'le ekonomik ilişkilerini arttırarak, geleneksel partnerleri olan İngiltere ve Fransa'ya olan bağımlılığını azaltmıştı. Dengeyi hâkim tarafa doğru değiştirerek, İngiltere'yi Almanya'ya ya da Moskova'yı Berlin'e karşı oynayarak dengeyi muhafaza etmeye çalıştı. Ne var ki, 1930'ların sonunda Berlin rakiplerine karşı üstünlük kazanmıştı.

Türkiye'nin ekonomik siyasetinde devletçiliğin fazla vurgulanmasına rağmen özel sektör de büyük kazanımlar sağladı. Aslında bu konuda fazla şikâyet yoktu, çünkü devlet sadece özel sermayenin, büyük yatırımlar gerektirdiği için gerçekleştiremeyeceği ya da girişim yeterince kârlı olmadığı için girmeyeceği alanlarda sorumluluk üstlenmişti. Hükümetin, sermayenin dostu Celâl Bayar tarafından 1932'den 1939'a kadar yönetilen ekonomik siyasetine göre, sanayi ile tarım arasındaki ilişkide daima sanayi avantajlıydı. Kalem gibi bazı mallardan muazzam kâr sağlandı. 1934'e kadar ülke kalemi dışardan ithal etmişti. Bu tarihte bir Türk grubu İstanbul Ayvansaray'da bir kalem fabrikası kurdu. Dışardan ithal edilen boya dışında, üretim için kullanılan bütün malzeme yerliydi. Ancak boya maliyetin sadece % 10'unu oluşturuyordu. Ja-

ponya ve Sovyetler Birliği'nin yaptığı damping kalem fiyatlarının düşmesine yol açmış, üretimi ithalattan % 20 daha ucuz hale getirerek Türk ürününü rakipsiz hale getirmişti. İmalatçılar hükümetten koruyucu gümrük vergisi istediler ve yabancı rekabeti yok ettiler.

İki sektör yan yana büyümeye devam etti ve özellikle özel sektör İkinci Dünya Savaşı sırasında hızlı bir büyüme kaydetti. Bu büyüme ve yeni güven duygusu devlet himayeciliğine katlanmayı daha da zorlaştırdı. 1940 Ulusal Savunma Yasası ve 1942 Varlık Vergisi, alınan önlemlerin burjuvazinin yararına olduğu düşünülse de, devletin ne kadar keyfi ve beklenmedik biçimde hareket edebileceğini ortaya koydu. Bu duruma bir çare bulmak, özel sektörün kendini güvende hissetmesi için devleti sorumlu hale getirmek gerekiyordu. Bu ancak İkinci Dünya Savaşı sona erdiğinde gerçekleşebildi; o zamana kadar özel sektör sabırlı olmak ve fırsat kollamak zorunda kaldı.

Notlar

1. Paul Helmreich, *From Paris to Sèvres*, Columbus, Ohio, 1974, s. 314 vd.; ve Marian Kent (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Londra, 1984.
2. Aralov'dan alıntı, Feroz Ahmad, "The Political Economy of Kemalism"; Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun (ed.) *Atatürk Founder of a Modern State* içinde, Londra, 1981, s. 157.
3. Geç Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak sorunu üzerine bk. Feroz Ahmad, "The Agrarian Policy of the Young Turks", Jean-Louis Bacque-Grammont ve Paul Dumont (ed.), *Economie et Sociètès dans L'Empire Ottoman* içinde, Paris, 1983, s. 275-88.
4. 74. Madde şöyledir: "Kamu menfaatinin gerekli kıldığı resmen saptanmadıkça ve ilgili yasalara göre uygun fiyat verilmedikçe hiç kimsenin mülkü gaspedilemez ve malları ya da toprakları müsadere edilemez." Bk. Geoffrey Lewis, *Turkey*, düzeltilmiş 2. bs., 1959, s. 208-9.
5. 1920'lerde ve 1930'larda yapılan reformlar konusunda bk. Henry Elisha Allen'in çağdaş değerlendirmesi, *The Turkish Transformation*, Chicago, 1935, yeniden bs. New York, 1968; ve Donald Webster, *The Turkey of Atatürk*, Philadelphia, 1939.
6. Köy hayatı konusunda bk. Mahmut Makal, *A Village in Anatolia*, Londra, 1954. Bu kitap Köy Enstitüsü'nde eğitim gören, daha sonra köy öğretmenliği yapan ve bu görevden ayrılmak zorunda bırakılınca gazetecilik ve yazarlıkla uğraşan biri tarafından yazılmıştır. Köy ve küçük kasaba hayatı hakkında sosyolojik değerlendirmeler için bk. Paul Stirling, *Turkish Village*, Londra 1965; ve Arnold Leder, *Catalysts of Change: Marxist versus Muslim in a Turkish Community*, Austin, Texas, 1976.
7. Kemal Karpat, *Turkey's Politics: the Transition to a Multi-party System*, Princeton 1959, s. 380; ve Geoffrey Lewis, *Turkey*, s. 108 ve 131.
8. Saray haremindeki kadınların hayatı konusunda, Kenize Mourad, *Regard from the Dead Princess* romanında hayranlık uyandıran bir değerlendirme sunar, New York 1987.
9. Türk kadınları hakkında yazılmış pek az şey vardır. Bununla birlikte bk. Fanny Davis, *The Ottoman Lady: a Social History from 1718 to 1918*, New York 1986. Kitapta kapsamlı bir kaynakça da bulunmaktadır.

Ayrıca bk. Janet Browning, *Atatürk's Legacy to the Women of Turkey*, Occational Papers series, no. 27., Center for Middle Eastern and Islamic Studies, University of Durham, 1985. Ayrıca bk. Mary Mills Patrick'in yazdığı bölüm: "Women", E. G. Mears (ed.), Modern Turkey içinde, New York 1924, s. 141-54 ve Fatma Mansur Coşar'ın makalesi, "women in Turkish society", Lois Beck ve Nikki Keddie (ed.) Women in the Muslim World içinde, Cambridge, Massachusetts 1978, s. 124-40.

10. Mesut Aydın, "proclamation of Ankara as the nation's capital", Turkish Review (Ankara), c. 2, sy.9, Güz 1987, s. 35-50.
11. Korkut Boratav"Kemalist economic policies and etatism", Kazancıgil ve Özbudun, *Atatürk*, s. 165. Bu makale Kemalist cumhuriyette Türk ekonomisine en iyi kısa giriştir. Daha fazla ayrıntı isteyenler Z. Y. Herslag'a başvurmalıdırlar, *Turkey: an Economy in Transition*, The Hague 1960.
12. Türk hükümetinin 1932-3 yılı istatistikleri, Allen, *Turkish Transformation*'dan (s. 97, n.15) alındı.
13. Boratav, op. cit., s. 169.
14. Ibid., s. 170.
15. Ibid., s. 173.

Çok Parti Bilmecesi: (1945-1960)

Büyük Britanya ile ittifak kurmasına rağmen Türkiye, İkinci Dünya Savaşı boyunca büyük bir dikkatle olayların gidişatını izleyerek tarafsız kaldı. Parti çevrelerinin fikri savaşanların durumuna göre değişiyordu ve Ocak 1943'te Stalingrad'daki Nazi yenilgisine kadar Berlin, Ankara'nın tarafsızlığından yararlandı. Ancak savaşın gidişatı Mihver güçlerinin aleyhine gelişirken Türkiye'deki hâkim çevrelerin siyasal tutumları ve siyasetleri de aynı şekilde değişti. Azınlıklara karşı ayrımcılığa yol açan Kasım 1942 tarihli, kötü şöhretli Varlık Vergisi'nden aşamalı olarak vazgeçildi ve nihayet Mart 1944'te bu uygulamaya son verildi. Bu, burjuvaziye tamamen yabancılaşan keyfi hükümetin başarısızlığının açık bir ifadesiydi; toprak sahipleri ve köylüler ürüne zorla el konulmasına izin veren yasalar yüzünden yabancılaştırılmışlardı. Mareşal Fevzi Çakmak'ın (1921'den beri Genel Kurmay Başkanı) emekliye ayrılması ve hükümetin silahlı kuvvetler üzerinde sivil denetim kurma arzusunda olduğunun açıklanması, tek parti rejiminin gevşediğini gösteriyordu. Mareşal Çakmak, tutucu, otoriter bir kişiydi ve askerin her türlü sivil müdahaleden özerk olması gerektiğine inanıyordu. Cumhurbaşkanı İnönü 1 Kasım 1945'te Meclis'in açılışı dolayısıyla yaptığı konuşmada, demokrasilerin faşizm üzerinde kazandıkları zafere göndermede bulunarak siyasal sistemde büyük bir düzenleme yap-

maya ve bu sistemi dünyada meydana gelen değişikliklerle aynı çizgiye getirmeye hazır olduğuna dair ipuçları verdi. Türk sistemindeki başlıca kusurun, bir muhalefet partisinin eksikliği olduğunu söylüyordu. Bir muhalefet partisinin kurulmasına izin vermeye artık hazırdı.

Türkiye'nin siyaset değişikliğine gitmesinde dışsal faktörler önemliydi. Bununla birlikte, asker-bürokrat seçkinler, toprak sahipleri ve burjuvazi arasındaki siyasal ittifakta statükonun korunmasını imkânsız hale getiren bir aşınma vardı. Özel sektör cumhuriyet döneminde önemli ölçüde gelişmişti ve artık devletin önceden kestirilemeyen, keyfi davranışlarına katlanmak istemiyordu. Batı'dan, özellikle Türk sisteminin piyasa güçlerine açılmasını isteyen Birleşik Devletler'den gelen baskı, bu gelişmeyi teşvik etti. Nitekim özel sektörün Cumhuriyet Halk Partisi içindeki temsilcileri liberalleşme yönünde baskı yaparlarken, Recep Peker'in olanca heybetiyle önderlik ettiği sert devletçiler, devletin baskısını arttıracak şekilde sistemi dönüştürmek istiyorlardı.

CHP içindeki görüşler Ocak 1945'te Meclis'in önüne gelen Toprak Reformu Tasarısı çevresinde kutuplaştı. Sertlik yanlısı Kemalistler bu önlemle Türkiye'yi bağımsız bir mülk sahibi köylüler cumhuriyetine dönüştürerek, toprak sahiplerinin ve savaş zenginlerinin siyasal gücünü kırmak istiyorlardı. Haftalar süren öfkeli tartışmalardan sonra parti disiplini sağlandı ve Tasarı 11 Haziran'da Meclis'ten geçti. Tasarı'yı eleştirenler hükümete, biri ekonomik diğeri anayasal olan iki nedenle saldırmışlardı. Onlara göre Toprak Reformu bütün olumsuz sonuçlarıyla birlikte üretimde azalmaya yol açacaktı; anayasanın garanti altına aldığı özel mülkiyet ilkesi de ihlal edilmiş oluyordu.

Önde giden ve daha sonra Demokrat Parti'yi (DP) kuran dört siyasetçi -işadamı bankacı Celâl Bayar, bürokrat Refik Koraltan, tarih Profesörü Fuat Köprülü, pamuk üretimi yapılan toprak sahibi

Adnan Menderes- toprak reformu konusunda hükümete karşı açtıkları saldırıyı genişlettiler. Hükümetin ulusal egemenlik ilkesini anayasanın belirttiği şekilde tam olarak uygulamasını ve partinin demokrasi ilkelerine uygun biçimde çalışmasını istediler. Kendi partilerine yönelttikleri sürekli saldırılar üçünün partiden çıkarılmasına, Bayar'ın da 1 Aralık 1945'te istifa etmesine yol açtı. Basında Bayar ve arkadaşlarının bir muhalafet partisi kurmak üzere olduklarına dair söylentiler çıktı ve bunlar, 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'nin resmen kurulduğu ilan edildiğinde doğrulandı.[1]

Muhalefet partisinin kurulması CHP çevrelerinde endişe yaratmadı. Partinin önderleri vurgular farklı olmakla birlikte muhalifleriyle aynı temel felsefeyi savunan eski Kemalistlerdi. Mahmut Celal Bayar, İsmet İnönü'yle birlikte Türk siyaset hayatının önemli kişilerindendi. 1884'de Bursa'nın bir köyünde dünyaya gelmişti. 1903'te Jön Türkler'in gizli siyasal örgütü İttihat ve Terakki Komitesi'nin (İTK) yanı sıra Deutsche Orient Bank'ın Bursa şubesinde çalıştı. 1918'de Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesinden sonra Bayar, İzmir bölgesinde fiilen ulusal mücadeleye katıldı. 1923'te Cumhuriyet kurulduğunda İzmir'den milletvekili seçildi ve yeniden inşa (mübadele, imar ve iskân -çn.) bakanlığına atandı. Mustafa Kemal'in güvenini kazanarak özel sektörün güçlenmesine önderlik etmekle görevlendirildi. İlk adım olarak 1924'te Türkiye İş Bankası'nı kurdu ve kısa sürede ekonomik değişimin motorlarından biri haline geldi. 1932'de, ekonomik kriz sırasında Bayar, devletçilik parti programının temel unsurlarından biri olarak benimsenmiş olsa da, devletçi hizbi belirli bir sınırda tutmak için ulusal ekonomi bakanlığına atandı. Nihayet 1937'de Atatürk'ün son başbakanı olarak İnönü'nün yerini aldı. Atatürk'ün Kasım 1938'de ölmesinden sonra İnönü başbakan olduğunda Bayar istifa etti ve kendisine bakanlık görevi verilmedi. Daha sonra CHP'nin muhalif kanadının önderi olarak yeniden siyaset sahnesinde göründü.

Mustafa İsmet İnönü de Bayar'ınkine benzeyen bir orta sınıf aile içinde, 1884'de dünyaya geldi. Kendi sınıfından pek çok genç gibi o da askeri okula gönderildi. Askeri okula gitmek modern eğitim görmenin ve Müslümanlara sınırlı fırsatlar sunan çok katmanlı bir toplumda yükselmenin bir yoluydu. 1905'de topçu okulundan kurmay yüzbaşı olarak mezun oldu ve imparatorluğun çeşitli bölgelerinde görev yaptı. 1921'de İnönü Meydan Savaşı'nda Yunan Ordusu'nu yenilgiye uğrattı (daha sonra İnönü soyadını aldı). Hizipçiliğin böldüğü bir ulusal hareket içinde Kemal Paşa'nın sadık bir taraftarı oldu. Kemal Paşa O'nu Lausanne'a barış görüşmelerini yürütecek heyetin başkanı olarak gönderdi. İnönü 1937'de istifa edene kadar, dönemin büyük bir bölümünde başbakan olarak hizmet etti. Parti-devlet bürokrasisinin başlıca simalarından biri oldu ve bu nedenle Atatürk'ün ölümünden sonra cumhurbaşkanlığına seçilecek konumdaydı. İnönü'nün cumhurbaşkanlığı İkinci Dünya Savaşı ile aynı döneme rastladı ve en büyük başarısı her taraftan gelen baskılara rağmen Türkiye'nin tarafsızlığını korumak oldu. Bu yıllarda kendisini halkın gözünden düşüren bir polis devleti kurdu. Ancak savaşın sonunda İnönü, koşulların tek parti rejimine son verilmesini ve demokrasi olmasa da çok partili siyasete geçilmesini gerektirdiğini kabul edecek kadar ileriyi gördü.

Demokrat Parti'nin, Cumhuriyetçi Serbest Fırka'nın 1930'da ve Bağımsız Grup'un Savaş sırasında davrandığı gibi, meşruluğuna fiilen meydan okumadan hükümeti uyanık tutacak sembolik bir muhalefet olarak davranacağı umuldu. İnönü'nün, sonucu kestiremeyen Bayar'ı muhalefetin başına geçmeye zorlamasının nedeni budur. Bu nedenle başlangıçta DP halk tarafından bir "denetim partisi," halktan gelen düşmanca duyguları giderecek ve bir halk ayaklanmasını önleyecek bir emniyet vanası olarak görüldü.

Başlangıçta Demokratlar bu işlevi yerine getirecek gibi görünüyorlardı. Programları, iktidardaki partinin programından pek

farklı değildi. Onlar da anayasa gereğince "Kemalizm'in altı ilkesi"ni benimsiyor, ancak bu ilkeleri zamanın gereklerine göre yorumlayacaklarını söylüyorlardı. Başlıca hedeflerinin demokrasiyi geliştirmek olduğunu öne sürdüler. Bunun anlamı hükümet müdahalesini mümkün olduğu kadar azaltmak, bireyin hak ve özgürlüklerini arttırmaktı. Halkçılığı ve halkın egemenliğini vurguluyor ve siyasal inisiyatifin yukarıdan, partiden değil, aşağıdan halktan gelmesini talep ediyorlardı. Demokratlar kısa süre içinde özel girişimin sözcüleri oldular ve liberal entelijansiyanın yanı sıra işadamlarının da desteğini kazandılar.

Cumhuriyetçiler kendi yönetimlerinin ülkede alttan alta bir düşmanlık yarattığını fark edemediler. Türkiye'nin hukuksal ve kurumsal yapısını dönüştüren radikal reformlara rağmen halk, beklentiler dramatik biçimde artarken, bütün bunlardan sadece marjinal olarak yararlanıyordu. Onların duygularını dikate almadan sürekli olarak kendi iradesini dayatan devletten hoşnut değildiler; laiklik siyaseti onlara asla açıklanmamış ve onlar da bundan nasıl bir yarar sağladıklarını asla anlamamışlardı. Her şeyin "halk için" yapıldığı iddia ediliyordu, peki bütün bunların neden CHP sloganındaki gibi "halka rağmen" yapılması gerekiyordu?

Demokratlar halkın hükümete duyduğu düşmanlığı ustalıkla kullandılar sürekli olarak tek partili devletin keyfi niteliğini vurguladılar ve bu devletin, özellikle de onun kırsal kesimdeki temsilcisi olan jandarmanın halk üzerindeki baskısının kaldırılacağı vaadinde bulundular.

Cumhuriyetçiler tehlikeyi hemen fark ettiler ve hem partiyi hem de toplumu liberalleştirmek için önlem alarak tepki gösterdiler. Mayıs 1946'da, Demokrat Parti'nin kuruluşundan dört ay sonra, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü "Ulusal Önder" ve Parti'nin "Sürekli Başkanı" unvanlarından vazgeçti ve parti başkanının her dört yılda bir seçimle iş başına gelmesi kuralını benimsedi. (Bu değişim aslında büyük bir farklılığa yol açmadı, çünkü İnönü

1972'de yenilgiye uğrayana kadar partinin genel başkanlığına seçilmeye devam etti.) Cumhuriyetçiler de Demokratlar'a daha kısa bir örgütlenme süresi bırakmak ve DP onları yenilgiye uğratmadan önce duruma hâkim olmak için genel seçimleri 1947'de değil 1946'da yapmaya karar verdiler.

Parti'nin aldığı en ilginç karar, kendi tüzüğünün "sınıf ayrımı, sınıf çıkarı ve bölgecilik fikirlerini yaymak amacıyla dernekler" kurmayı yasaklayan 22. Madde'sini kaldırması oldu. Parti radikalleri, toprak reformunu destekleyenler, CHP'nin bir "sınıf partisi" haline gelmesi; köylülerden, işçilerden, kiracı çiftçilerden, zanaatkârlardan ve küçük tüccarlardan destek sağlaması ve Demokratlar'ın toprak sahiplerinin ve büyük işadamlarının partisi olarak tecrit edilmesi gerektiğine inanıyorlardı. Ancak tüzükte yapılan bu değişikliğe rağmen, partinin merkezi durumunu korudu ve CHP sınıflar arasında bir denge kurmaya çalışarak sınıf mücadelesine karşı çıkmaya çalıştı.

Kararsızlığı yüzünden CHP kendi geleneksel taraftarlarının dışındaki seçmenleri teskin etmeyi başaramadı. Sınıf çatışmasına aynı şekilde karşı olan, ancak "devletin tiranlığı"na karşı saldırıyı sürdüren Demokratlar taahhütleri yüzünden bir "küçük adam" partisi haline geldiler. Bu "küçük adam" Demokratların iktidara gelmelerine yardım ederek, sadece kendisini baskıcı bir devletten kurtarmakla kalmayacağına, aynı zamanda maddi durumunu da düzelteceğine inanmaya başladı. Demokratlar ancak dürüst ve hilesiz bir seçimle iktidara gelebileceklerini biliyorlardı ve öncelikleri böyle bir seçim ortamının hazırlanmasıydı.

1946-1950 yılları geçiş yıllarıydı. Bu dönemde iki parti seçmenleri kazanmak amacıyla yeni kimlikler edinmek için mücadele ettiler. Cumhuriyetçiler seçimleri öne alarak ve Demokratlar tam olarak örgütlenmeden duruma hâkim olarak zaman kazanmak istiyorlardı. Demokratlar, kurallar daha demokratik hale getirilene kadar seçimlere katılmayı ve CHP yönetimini meşrulaştırmayı

reddettiler. Sonuç olarak hükümet bazı yasaları düzeltmek ve Demokratları yarı yolda karşılamak zorunda kaldı. Böylece seçim yasası, seçmen kurulları aracılığıyla iki basamaklı seçimler yerine doğrudan seçimlere izin verecek şekilde değiştirildi; üniversitelere idari özerklik verildi; ve Basın Yasası serbestleştirildi. Aynı zamanda hükümet, yeni yasalar uyarınca seçimlere katılmayı reddetmesi halinde muhalefet partisini kapatma tehdidinde bulundu!

Demokratlar 1946 genel seçimlerinde hiç kazanma şansları olmadığını bilerek mücadele ettiler. Örgütleri hâlâ zayıftı ve tarafsızlığı seçim başarısı bakımından hayati olan devlet bürokrasisi CHP'ye bağlıyken, DP devlet karşıtı bir strateji izliyordu. Bu durumda Cumhuriyetçilerin Temmuz 1946'da seçimleri kazanmaları sürpriz olmadı; CHP 465 sandalyenin 390'ını kazanırken, DP 65 Bağımsızlar ise 7 sandalye kazandılar. Seçimlerin bir baskı ve korku ortamında yapıldığı konusunda genel bir konsensus vardı ve bunun bir sonucu olarak iki parti arasındaki ilişkiler geleceğe dönük olarak zehirlendi.

Bu geçiş dönemini inceleyen yazar Kemal Karpat, 21 Temmuz 1946'dan 12 Temmuz 1947'ye kadar geçen bir yılın çok partili siyasal yaşamın kurulması bakımından hayati önemde olduğunu kaydetmiştir. 12 Temmuz'da Cumhurbaşkanı İnönü ağırlığını parti içindeki ılımlılardan yana koydu ve devletçi hizbe öldürücü darbeyi vurdu. Sonuç olarak tek parti seçeneği terk edildi ve muhalefete "eylem serbestliği ve tek partiyle eşitlik" olanağı verildi.[2]

Hükümet DP kitabından birkaç sayfa alarak kendi siyasal şansını arttırmaya çalıştı. Ekonomik açılım için önlemler alındı: lira Eylül'de devalüe edildi, ithalat kolaylaştırıldı ve bankalara altın satma izni verildi. Bu önlemlerin sonucu enflasyondu. Geçinme endeksi 1938'de 100 iken, Ağustos 1946'da 386,8'e, "7 Eylül Önlemleri"nin sonucu olarak da 412,9'a çıktı. Yerli ve yabancı iş çevreleri bu önlemler sayesinde cesaret kazanmış olabilirlerdi,

ancak halk kitleleri biraz daha yabancılaştılar. Demokratlar hükümete karşı bu kez ekmek ve tereyağ meselesini kullanmaya başladılar.

Muhalefetin sürekli baskısı altında kalan hükümet kendi programını oluşturup ortaya koyarak tepki gösterdi. İnönü devletin yanı sıra partiyi de liberalleştirmeyi sürdürdü. Allahın adını asla sebepsiz yere anmayan kararlı bir laisist olarak bilinen İnönü, buna rağmen, okullara din dersi konulmasına karar verdi. Türkiye'deki siyasal trendleri daima dikkatle gözleyen sosyalist Mehmet Ali Aybar, o sırada şu yorumda bulunuyordu: "Bugüne kadar devrimciliği ve laikliğiyle övünen bu parti, selameti, hayatının en kritik döneminde dini kucaklamakta buldu."[3]

Liberalleştirme siyaseti, 14 Mayıs 1950 seçimlerine kadar, dört yıl boyunca hız kazandı. Bu kısmen İnönü'nün çok partili siyasetin başarısına umut bağlamasından, kısmen de Türkiye'nin Batı'yla giderek artan ilişkilerinden ötürüydü. Türkiye'nin geleceğine en iyi şekilde devletçi kapitalizmin değil, rekabetçi kapitalizmin hizmet edeceğine inananlar, büyük ölçekli yabancı sermaye yatırımlarının da hızlı ekonomik büyümeye hizmet edeceğine inanıyorlardı. Eğer yabancı sermayeyi cezbetmek ancak Batı'nın bölgedeki çıkarlarına hizmet etmekle mümkün olabilecek idiyse, hükümet bunu da seve seve yapacaktı. Stalin'in 1945'te Türkiye'ye yönelik saldırgan davranışları genelde Batı'yla ve özelde Birleşik Devletler'le yakınlaşmayı kolaylaştırdı. Truman Doktrini ve Marshall Planı, Türkiye'yi bütünleştirme sürecini başlattı. Bu süreç Türkiye'nin 1952'de Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'ne üye olmasıyla en yüksek noktaya ulaştı.

Soğuk Savaş'ın ve komşu Yunanistan'da iç savaşın patlak vermesiyle birlikte her iki parti Batı'nın siyasal bakımdan istikrarlı bir Türkiye istediğini anladılar. Nitekim Temmuz 1947'den sonra CHP içindeki devletçi hizip bir kez daha nihai olarak yenilgiye uğratıldı ve iki parti istikrarı sağlamak için işbirliği yaptı.

Önderler arasındaki işbirliği o noktaya vardı ki, izlenen siyaset pek çok demokrat tarafından danışıklı dövüş olarak görüldü ve bazıları protesto amacıyla istifa etti.

1950'de siyasal inisiyatif Cumhuriyetçilere geçmiş gibiydi. CHP yıllarca kendi rakibinin rengini öylesine almıştı ki, ikisini ayırt etmek zor oluyordu. İki partinin programları birbirinden pek farklı değildi. Atatürk'ün kurduğu parti yeniden seçilmesi halinde "Kemalizm'in altı ilkesi"ni anayasadan çıkaracağını bile vaat etti. Özel sektör sürekli olarak tatmin edildi ve İslami uygulamadaki kısıtlamaların kaldırılmasını isteyenler yatıştırıldı. Dini konularda tavizler Demokrat Parti'nin yanı sıra, Demokratlar arasındaki tutucu muhaliflerin 1948'de kurdukları Millet Partisi'nin de tecrit edilmesi bakımından çok önemli görüldü. 1950'de Cumhuriyetçiler yaklaşan seçimleri kazanacaklarına o kadar emindiler ki, yeni Meclis'te bir muhalefetin varlığını sağlamak için Demokratlar'a birkaç sandalye ayırmayı bile düşünüyorlardı.

Demokratlar sadece halkın geçmiş döneme ilişkin şikâyetlerini kullanabiliyorlardı. Halka, "Kurnaz Tilki" İsmet Paşa'nın ülkenin başında kalması halinde hiçbir şeyin değişmeyeceğini anlatmaya çalışıyorlardı. Bu propagandanın etkili olduğu görüldü, çünkü İnönü nefret uyandıran tek parti rejiminin sembolü haline gelmişti. Ancak Demokratlar, devlet bürokrasisine saldırma stratejisinden vazgeçtiler ve parti ile devlet arasındaki farklılıkları vurguladılar. Ülkenin sorunları yüzünden bürokrasiyi değil CHP'yi suçluyorlardı. Bürokrasi önce tarafsızlaştırıldı ve daha sonra geçmişte yaptığı işlerden ötürü kovuşturulmayacağı ve cezalandırılmayacağı konusunda temin edildi. Bürokrasinin sempatisi olmasa da tarafsızlığı sağlanmadıkça, Demokratların seçimi kazanmaları zor olacaktı. Tarihsel olarak güçlü bir devletin hâkim olduğu Türk toplumunda resmi makamların nüfuzu daima büyük olmuştu. Seçmenler devlet görevlilerinin iktidardaki partiyi haklı çıkarmak için uğraşmadıklarını gördüklerinde, tarihsel bir dönüm

noktasına gelindiğini anladılar. Cesaret kazandılar ve kendi vicdanlarının sesini dinleyerek oy verdiler ve 27 yıl süren Cumhuriyetçi yönetimin defterini dürdüler. Kayıtlı seçmenlerin yaklaşık % 90'ı sandık başına gitti ve Demokratlar oyların % 53,35'ini sandalyelerin 408'ini kananırlarken, CHP oyların % 38,38'ini ve yeni Meclis'te sadece 39 sandalye kazandı. Kazanan hepsini alır ilkesine göre kurulan seçim sistemi, oylarda sadece % 15'lik bir farka rağmen sandalye sayısındaki büyük farklılığın sorumlusuydu. Ancak seçim sistemi, onu o zamana kadar hep kendi yararına kullanan bir Cumhuriyetçi hükümetin eseriydi.

Celâl Bayar'a kendi partisiyle CHP arasındaki farklılıkların ne olduğu sorulduğunda, hep aynı benzetmeyi yapıyordu. İki partiyi helva yapan aşçılara benzetiyor, Demokratlar'ın daha iyi bir tarif ve daha büyük bir beceriyle daha iyi helva yaptıklarını söylüyordu. Arada hiçbir ideolojik farklılık olmadığını ve her iki partinin de Türkiye'yi modern ve müreffeh bir ülke haline getirme programına bağlı olduğunu kabul ediyordu. Demokratlar, Türkiye'yi bir kuşak içinde, her mahallede bir milyoner yaratarak bir "küçük Amerika" haline getirmeye söz verdiler. Cumhuriyetçiler de aynı ideali paylaşıyorlardı. İki parti arasındaki farklılık, hedeflerde değil, bu hedeflere ulaşma yöntemlerindeydi.

Demokratlar Türkiye'yi ileri doğru itme konusunda aceleci ve programlarını uygularlarken yollarına çıkabilecek herhangi bir engeli hoşgörüyle karşılamakta isteksizdiler. Böylece pek çok Cumhuriyetçinin bir doğma olarak gördüğü Kemalizm'i değişen koşulların ışığında yorumlanabilecek esnek bir ideolji olarak gördüler. Örneğin Stalinizm 1930'lardaki kriz sırasında zorunlu bir kötülük olmuştu. Böyle bir kötülükten artık vazgeçilebilirdi, çünkü Türk halkı olgunlaşmıştı ve babaerkil bir devlet artık gerekli değildi. Bu aşamaya 1945'te ulaşıldığını ve 1950 seçimlerinin bu gerçeği doğruladığını söylüyorlardı. Ülke, mevcut devletin yerine değişimin motoru olarak serbest girişimin geçirilmesini istiyordu.

Demokratlar muhalefeti pek önemsemediler. Ülke için en iyi olanı tek başlarına bildiklerini düşünüyor ve kendilerini çağdaş Türkiye'nin mimarları olarak algılıyorlardı. CHP'yi tarihsel rolünü tamamlamış bir anakronizm olarak görüyorlar, Cumhuriyetçiler'in sessizce oturup, onları ülkeyi dönüştürme görevlerinde rahat bırakacaklarını sanıyorlardı. Sağ partilere gelince, onlara hiç gerek yoktu, çünkü DP de Türk halkının ruhsal ihtiyaçlarını anlıyor ve bu ihtiyaçları karşılayacak yasaları çıkarmak istiyordu. Kuşkusuz sola da yer yoktu; her iki parti de bu konuda görüş birliği içindeydi. Bu konsensusun bir sonucu olarak sol partiler 1945'ten sonra amansızca ezildiler ve 1960'larm başına kadar faaliyette bulunmalarına izin verilmedi.

1950'de ve daha sonra 1954'te kazandıkları ezici seçim başarıları da Demokratlar'ın muhalefete yönelik tutumlarını haklı görmelerine yardımcı oldu. Kendilerini, sadece kendilerinin sorumlu oldukları "ulusal irade"nin (*milli irade*) temsilcileri olarak görüyorlardı. Halka ters düşen işler yaparlarsa, halk bir sonraki seçimlerde bu durumu anlamalarını sağlayacaktı. Bu konuda muhalefeti de ikna etmişlerdi. Demokrasiye inanmakla birlikte, Demokratlar'ın demokrasi anlayışı oldukça hamdı. Tek parti döneminin anti-demokratik zihniyetini tamamen ortadan kaldırmayı başaramadılar. Bu zihniyet parti içinden gelecek muhalefet de dahil olmak üzere hiçbir muhalefete katlanamıyordu.

DP'nin Türkiye'deki demokrasi uygulamasının gelişimine neredeyse hiçbir katkısı olmadı; ancak olumsuz katkısı oldukça önemliydi. On yıl süren DP iktidarı sırasında çoğunlukla Demokratlar'ı desteklemiş olan entelijansiya, demokrasi bir yana çok partili siyasal hayatın bile erken cumhuriyetten devralınan kurumlarla işletilemeyeceğini anlamaya başladı. 1924 Anayasası'ndan 1930'ların ceza yasasına kadar bütün bu modası geçmiş kurumlar, hızlı değişim sancıları içindeki bir Türkiye'ye uygun yeni kurumlarla değiştirilmeliydi. Parti önderlerinin bu du-

rumun farkında olmadıkları görülüyordu; başlıca kaygıları ülkeyi maddi olarak dönüştürmekti; bunun dışında vakitleri yoktu. Nitekim Başbakan Menderes'e kabinede, partinin Türk işçilerine grev vaadinde bulunduğu hatırlatıldığında sabırsızlıkla şu karşılığı verdi: "Bırakın bu saçmalığı. Türkiye'de grev olur mu? Bırakın biraz ekonomik gelişme olsun, bu konuyu o zaman düşünürüz.

Aslına bakılırsa Demokratlar büyük bir seçim başarısı kazanmalarına rağmen iktidarda müthiş bir güvensizlik hissediyorlardı. Devlet aygıtlarından, özellikle İsmet Paşa'ya sadakatinden kuşkulandıkları ordudan tedirgindiler. Bu nedenle, iktidardaki ilk eylemlerinden biri, sadık Demokratlar olan pek çok valiyle birlikte, askeri yüksek komuta kademesini değiştirmek oldu.

Demokratlar kişi olarak İsmet Paşa karşısında da kendilerini güvensiz hissediyorlardı. Karizmatik bir kişilikten yoksun olmasına rağmen İnönü, Atatürk'ün sadık silah arkadaşı ve ülkenin en kıdemli devlet adamı olarak saygı görüyordu. Neredeyse bütün cumhuriyet dönemi boyunca, önce başbakan, sonra cumhurbaşkanı olarak Türkiye'yi yönetmişti. Demokratlar muhalefetin önderi de olsa onun gölgesinden kurtulamıyorlardı. Kendilerini "Paşa faktörü" dedikleri şeyle, ordunun ve bürokrasinin önderlik ettiği "zinde kuvvetler"i temsil eden İnönü'yle karşı karşıya buldular. On yıl süren yönetimlerinin tarihi bu faktörle uzlaşamamaları biçiminde özetlenebilir.

Demokratlar İnönü'yü bütün sorunlarının sebebi olarak görüyor ve onsuz muhalefetin eriyeceğini düşünüyorlardı. İnönü 1950'de siyasetten ayrılmış olsaydı, Türkiye'nin tarihi farklı bir yön izleyebilirdi. Bu durumda iktidardaki parti kendisini daha güvenli hissedebilir ve daha büyük bir güven ve adalet duygusuyla davranabilirdi. CHP, dönemin ihtiyaçlarına uygun yeni bir kimlik kazanarak muhalefet görevini yerine getirmek üzere kendisini reformdan geçirebilirdi. İnönü geçmişi simgeliyordu ve onun önderliği altında önemli bir değişimi hayal etmek zordu.[4]

Siyasal gelişme açısından bakıldığında, on yıl süren DP yönetimi zaten az olan siyasal özgürlükleri frenlemek için düşünülmüş baskıcı yasalardan oluşan kasvetli bir sicile sahiptir. Demokratlar muhalefetteyken sürekli anti-demokratik yasaların kaldırılmasını talep etmelerine ve iktidara gelmeleri halinde bunu kendilerinin yapacağını özellikle vaat etmelerine rağmen, izlenen siyaset sürdürüldü. Bu şaşırtıcı durum nasıl açıklanabilir?

Bu durum muhalefetin gücüyle açıklanamaz. Menderes bile muhalefeti örgütsüz ve etkisiz olmakla eleştiriyor ve kısa sürede kendine gelip yapıcı bir rol oynaması için beslediği umutları ifade ediyordu. Demokratların Eylül 1950 belediye seçimlerinde kazandıkları zaferden sonra muhalefet daha da zayıfladı. Cumhuriyetçiler daha önce sahip oldukları 600 belediyenin 560'ını kaybettiler ve kırsal kesimde büyük bir moral kaybına uğradılar. Bu trend 1957'ye kadar devam etti. Bu nedenle Demokratlar'ın baskıcı siyasetlerinin nedenleri başka yerde aranmalıdır.

DP göründüğü kadar homojen değildi. Merkezi önderliğinin doğrudan doğruya CHP'nin içinden çıkmasına rağmen, partinin vilayetlerden aldığı destek, muhalefetin 1946'da oluşmasından sonra ilk kez siyasete girmiş kişilerden geliyordu. Bu insanlar Cumhuriyetçiler'in yönetimi altında büyük acılar çekmişlerdi ve CHP'ye karşı kör bir nefret duyuyorlardı. Merkezden bağımsız yerel DP örgütleri kurdular ve iktidarın ele geçirilmesini zalimlerden intikam almak için bir fırsat olarak gördüler. Bunlar kendi önderlerini 1947'den sonra yönetimdeki partiyle uzlaşmakla suçlayan Demokratlardı ve bazıları 1948'de Millet Partisi'ne katılmak üzere kendi partilerinden istifa ettiler. Mayıs 1950'den sonra kendi hükümetlerini CHP'nin devamı olmakla, ülkeye farklı bir siyaset ve program sunmamakla eleştirdiler. Menderes vilayet parti kongrelerinde bu türden şikâyetleri tekrar tekrar işitti ve kendi partisinin içindeki muhalefetin resmi muhalefetten daha zorlu olduğunu gördü. Muhaliflerini yatıştırmak için CHP'ye karşı sert önlemler almayı öğrendi ve bunu bir çizgi haline getirdi.

Ancak CHP'nin yanı sıra üniversite gibi kurumlara ve basına karşı anti-demokratik yasaların çıkarılması, liberal vaatlerinden ötürü başından itibaren DP'yi desteklemiş olan liberal entelijansiyanın da yabancılaşmasıyla sonuçlandı. Bu entelijansiya, küçük bir azınlık olmakla birlikte, üniversitelerde ve çeşitli meslek dallarında güçlüydü ve Demokratlar'ın demokratik özgürlükleri engelleyecek yerde ilerleterek sivil toplumu güçlendireceklerini ummuştu. Menderes'in zaten ağır olan ceza yasasını daha da ağırlaştırması, basına karşı aldığı önlemler, muhalefetin varlıklarını müsadere etmesi ve üniversite özerkliğine saldırması, bütün bunlar, Türkiye'yi daha özgür ve demokratik bir ülke haline getirme vaatlerinden vazgeçtiğini gösteriyordu. Hükümetin Ocak 1954'te laiklik ilkesini ihlal ettiği gerekçesiyle Millet Partisi'ni kapatması partili siyasetin ne kadar kırılgan olduğunu gösterdi. Demokratlar'ın 1954 genel seçimlerinde kazandıkları zafer, durumu daha da kötüleştirdi; oy payları 1950'de % 53,59'dan 1954'te %56,62'ye, Meclis'teki temsillleri 408'den 503'e çıkmıştı. Cumhuriyetçiler'in oyları % 40'dan % 35'e, sandalyelerinin sayısı 69'dan 31'e inmişti.[5]

Bu sonuçlar Menderes'i dönüştürdü. Halktan aldığı onay izlediği siyasetler hakkında her türlü kuşkudan arınmasına yol açtı. 1946'dan beri ateşli bir taraftarı olan Ahmet Emin Yalman'a şunları söyledi:

> "Seçimler yurttaşlarımızın ne kadarının izlediğimiz yolu benimsediğini göstermiştir. Şimdiye kadar bu konuda siz gazetecilere danışıyordum Ama halkın gösterdiği bu büyük güven artık bu türden danışmalara gerek kalmadığını ortaya koyuyor."

Menderes'in ordudan duyduğu korku bile bir süre için kayboldu ve subaylar gerektiği gibi davranmazlarsa orduyu yedek subaylarla yönetebileceği tehdidinde bulundu. "ulusal irade"yi her şeyin üzerine koyan bu çoğunlukçu demokrasi anlayışı karşısında, siyaset yaparken, bir kişiyi ya da herhangi bir şeyi (seçmenler dışında) hesaba katmaya artık gerek yoktu.

1950'lerin anayasal yapısı içinde hükümeti denetleyebilecek yegâne güç Meclis'te güçlü bir muhalefetti. Türkiye Büyük Millet Meclisi devletin en güçlü kurumuydu; ulusal egemenliğin bu kurumda ifade edildiği söyleniyordu. Meclis cumhurbaşkanını kendi üyeleri arasından seçiyordu. Cumhurbaşkanı başbakanı atıyor, başbakan da Türkiye'de "milletin temsilcileri" olarak görülen milletvekillleri arasından seçtiği kişilerle kabinesini kuruyordu. Milletvekilllerinin seçmenleri değil ulusu temsil etmesi bekleniyordu.

Meclis yasalar çıkarıyordu ve bu yasaları gözden geçirecek daha üst bir meclis ya da bunların anayasaya uygunluğunu denetleyecek bir anayasa mahkemesi yoktu. Cumhurbaşkanının veto hakkı vardı, ancak yönetimdeki partiyle bağımsız davranamayacak kadar yakın ilişkiler içinde bulunuyordu. Hükümet, güçlü bir muhalefet olmadan, istediği gibi davranabiliyordu. Menderes sadece kendi partisine hesap vermek durumundaydı.

1954 seçimlerinden sonra Menderes'in siyasal sorunları genellikle kendi partisinden kaynaklandı. Serbest girişim ve siyasal özgürlükten yana olan liberal hizip, siyasal faaliyetin kısıtlanması kadar ekonomi üzerinde devlet denetiminin uygulanmasına da karşı çıktı. Bu türden Demokratlar ya istifa ettiler ya da partiden ihraç edildiler ve Aralık 1955'de Hürriyet Partisi'ni kurmak için harekete geçtiler. Bu arada DP'nin meclis grubunda hükümeti eleştirenler, Kasım ayında, diğer şeylerin yanı sıra ekonomik siyaseti ve bazı bakanların yaptıkları yolsuzlukları eleştirerek saldırıya geçtiler. Başbakan olarak Menderes'in yerine geçirebilecekleri birini bulsalardı kabineyi düşürebilirlerdi. Ancak başbakan olabilecek rakipler ya istifa etmişler ya da partiden çıkarılmışlardı. Bu durumda meclis grubu kabine üyelerini istifaya zorlarken, Menderes'e güven oyu vermeyi kabul etti. Menderes görevinin başında kaldı, yeni kabinesi ve programı meclis grubunu yatıştıracak şekilde oluşturuldu. Ancak grup ister istemez Menderes'in eseri haline gelmişti. Onun tek başına hükümete önderlik edebildiği ve partiyi bir arada tuttuğu itiraf ediliyordu.

27 Mayıs 1960'da ordu tarafından devrilmesinden önceki beş yıl içinde Menderes, kendi meclis grubuna büyük bir ihtiyatla yaklaştı. 1957 genel seçimleri Demokratlar'ı zayıflattı, Cumhuriyetçilerin sandalye sayısı 31'den 178'e çıktı. Ancak yönetim kademelerinde gene Demokratlar vardı. Artan enflasyon ve şiddetli bir döviz krizinden kaynaklanan ekonomik durgunluk Menderes'i daha populist siyasetler izlemeye zorladı. İşte bu sırada siyasal amaçlar için dini kullanmaya başladı. Aslında bu türden siyasetlerin ne kadar başarılı olduğu da tartışma konusuydu. 1958'in sonunda muhalifler ve kendisini eleştirenler de dahil olmak üzere herkesi hükümetin arkasında birleştirmek için bir "Vatan Cephesi" oluşturarak yeniden otorite kurmaya çalıştı. Bu cepheye katılmayı reddedenler yıkıcı olarak lanetleniyorlardı.

Bu uygulama gerilimi arttırdı. Muhalefet, hükümeti yasal ve kurumsal kanallardan değiştirme umudunu biraz daha kaybetti. Bu arada hükümet her yolu deneyerek muhalefeti taciz ediyordu. Nihayet Nisan 1960'da DP'nin meclis grubu muhalefetin yıkıcı olarak betimlenen ve bir askeri ayaklanmayı amaçladığı düşünülen faaliyetlerini soruşturmak için bir komitenin kurulmasını önerdi. Menderes'in bu önlem hakkında beslediği kuşkulara rağmen, 18 Nisan'da böyle bir komite kuruldu ve anayasayı açıkça ihlal eden yetkilerle donatıldı.

Başkentte öğrenciler, bazı profesörlerin önderliğinde, bu önleme karşı kısa süre içinde öteki kentlere de yayılan gösteriler yaptılar. Hükümet sıkıyönetim ilan ederek karşılık verdi, ancak sükuneti sağlayamadı. Gösteriler Mayıs ayına kadar sürdü ve nihayet Menderes, 24 Mayıs'ta, soruşturma komitesinin görevini tamamladığını ve sonuçların kısa süre içinde kamuoyuna açıklanacağını ilan ederek ortamı yatıştırmaya çalıştı. Eylül'de erken seçim yaparak siyasal durumu normalleştirmeyi düşünüyordu. Ancak Menderes bu jestleri yapmakta çok geç kalmıştı. DP yönetimine karşı olan subay grupları sonuca ulaşmak üzereydiler.

27 Mayıs günü bir darbe yaptılar ve Menderes hükümetini devirdiler.

Demokratlar, siyasal iktidarı, yirminci yüzyılın ikinci yarısında Türkiye'nin Batı dünyasının itibarlı bir üyesi olmasını sağlayacak bir araç olarak gördüler. Cumhuriyetçiler 1923'den sonra temelleri atmışlardı. Demokratlar, ekonomiyi ve toplumu modernleştirerek üstyapıyı inşa etmek istediler. Adnan Menderes (1899-1961) böyle bir görevi gerçekleştirecek vizyona sahip kişi olarak görülüyordu. Gelişmiş Batı Anadolu'nun Aydın vilayetinde toprak sahibi zengin bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi ve 1930'da kısa ömürlü Cumhuriyetçi Serbest Fırka'ya katılarak siyasete girdi. Bu parti kapatıldığında Menderes, CHP'ye geçti ve 1945'de ihraç edilene kadar bu partide kaldı.

Menderes'in enerjisi ve ülke sorunları hakkındaki bilgisi Celâl Bayar'ı etkilemişti. Menderes'in halkın, özellikle de kendi mülkünde yakın ilişkiler kurduğu köylülerin psikolojisini iyi bildiğini düşündü. Bu nedenle Bayar onu muhalefet partisinin kurucularından biri olmaya çağırdı ve 1950'de başbakan olmasını istedi. Menderes'in, ülkenin Batı'ya ulaşması için gerekli önderliği yapabilecek yetenek ve görüşe sahip olduğuna inanıyordu.

Menderes, Türkiye'nin sadece ekonomi ve toplumun üzerindeki bürokratik kısıtlamaları kaldırarak ve Batı'dan gelen rüzgârlara bütün kapıları açarak aradaki mesafeyi kapatabileceğine safça inanıyordu. (Mısır Devlet Başkanı Sâdat da 1970'lerin başında benzer bir sonuca vardı ve kendi *infitah* ya da Batı'ya açılma siyasetini başlattı.) Türkiye o sırada yaşamakta olduğu tecrit durumunu terketmek ve artık Washington'ın önderlik ettiği savaş sonrası dünya sistemiyle mümkün olduğu kadar kısa süre içinde bütünleşmek zorundaydı. Cumhuriyetçi hükümetin de benzer fikirleri vardı ve bu hedeflere ulaşmak için gerekli siyasetleri başlatmıştı. İki yaklaşım arasındaki fark, Menderes'in bu yola hiçbir tedbir almadan girmek istemesiydi.

Demokratlar'ın ekonomiye yaklaşımları, hep söylendiği gibi, gelişigüzeldi. Kapsamlı bir plan yapma düşüncesi yoktu, çünkü bunun bürokratik ve komünist bir uygulama olduğu düşünülüyordu ve Demokratlar ikisinden de hoşlanmıyorlardı. Hükümet bunun yerine tarımsal ürünlere ve madenciliğe öncelik verdi. Bu iki ürüne savaşın yarattığı güçlüklerden çıkmakta olan Avrupa'dan büyük talep vardı. Ayrıca bu ürünlerin ihracını kolaylaştıracak bir altyapı oluşturmak gerekiyordu. Sanayileşme bir süre için rafa kaldırıldı.

Bu siyasetin hemen hissedilen sonuçlarından biri, Anadolu köylerini ilk kez dış dünyaya açan ve köylüleri kasaba ve kentlerin yabancı dünyasıyla karşı karşıya bırakan yaygın bir karayolu şebekesiydi. Otomobil ve otobüslerden ağır kamyon ve traktörlere kadar bütün araçları taşıyabilecek asfalt yollar, Birleşik Devletler'in mali ve teknik yardımı sayesinde, 1950'de 1.642 km.den 1960'da 7.049 km.ye çıkarıldı.[6] Yol inşaatı bir ulusal pazarın oluşmasına yol açan otobüs ve ulaştırma şirketlerinin mantar gibi çoğalmasıyla birlikte gelişti. O zamandan beri gelişmeye devam eden Karayolu inşaatı, büyüyen bir orta sınıfın taleplerini karşılamak için 1960'ların ortasında kurulan Türk otomobil endüstrisinin temelini oluşturdu. Karayolları aynı zamanda Türkiye'nin muhteşem kıyı şeridini ve doğal plajlarını, bütün toplum için önemli sonuçlar yaratacak şekilde önce iç, daha sonra dış turizme açtı. Küçük kıyı kasaba ve köylerinde dış dünyadan tecrit edilmiş olarak yaşayan halk, başka dünyalardan gelen ve beraberinde hem para hem de yeni fikirler getiren insanlara ev sahipliği yaptı.[7]

Aynı şekilde Türk tarımı da makineleşti ve dönüştürüldü. Bir toprak reformu yasasının Meclis'ten geçmesine rağmen, toprak sahiplerinin siyasal gücü etkin bir toprak reformunu önledi. Nitekim 1947 ile 1962 arasında yaklaşık olarak sadece 1,8 milyon hektar toprak 360.000 aileye dağıtıldı. Özel olarak sahip olunan top-

raklardan sadece 8.600 hektar alındı. Kaybeden gene köylüler oldu; devlet mülkiyetinde olup da dağıtılan topraklar, bunları komünal otlak olarak kullanan topraksız ya da çok az toprağı olan köylülerin geçim temeli olmuştu. Bu insanlar tarım emekçisi statüsüne indirgendiler ya da iş bulmak için köylere göç ettiler; bir sonraki kuşağın çoğaltacağı gecekondu toplulukları sürecini başlattılar.[8]

Makineleşme Türk tarımının temel yapısını değiştirdi. 1948 ile 1962 arasında traktör sayısı 1.750'den 43.747'ye, biçerdöğer sayısı 994'ten 6.072'ye çıktı. Sonuç olarak yeni topraklar tarıma açıldı ve ekili alan, 1948'de 13.900.000 hektardan 1959'da 22.940.000 hektara çıktı. Bu durum, 1950'lerin başında Türkiye'nin bir tahıl ihracatçısı haline gelmesini sağlayan gıda maddesi üretimindeki keskin artışı açıklar. Traktör, toprak sahibi ile köylü arasındaki ilişkiyi de değiştirdi. Geçmişte köylüler üründen pay karşılığında ağanın tarlalarını ekiyorlardı; artık topraklı köylüler bile, ağanın traktörünü ödünç alıyor ve karşılığında kendi ürünlerinden pay veriyorlardı.

1950'lerin başı Menderes döneminin altın yıllarıydı. Savaş sonrası Avrupa'da gıda maddesi talebi ve Kore Savaşı'nın hızlandırdığı ekonomik "boom" sayesinde Türkiye, gıda maddesi ve hammadde ihracatı temelinde bir "ekonomik mucize" yaşadı. Kırsal kesime para akarken, ülke içinde ve dışında tüketici mallarına talepte bir artış oldu. Yüksek fiyatlarla satılan malları ithal edebilen tüccarlar bir tür küçük sanayinin gelişmesini sağladılar. Dört yıl içinde, 1950-1953 arasında Türkiye, yılda %13'lük görülmemiş bir ekonomik büyüme yaşadı.

Ne yazık ki bu mucizenin temelleri çok zayıftı ve bu nedenle çökmeye mahkûmdu. Örneğin gıda maddesi ve pamuk üretimi gelişmiş teknikleri değil, sadece ekim alanlarında sağlanan artışı temel alıyordu. 1954'te ekonomi, büyüme oranının % 9,5'e düşmesiyle birlikte durgunluk belirtileri göstermeye başladı. İyi yıl-

ları kötü yıllar izledi ve özellikle 1956-1959, yılda % 18 fiyat artışıyla tırmanan bir enflasyonla belirlendi. Bu arada ekonominin büyüme oranı, nüfus artış oranını pek karşılamayan % 4 gibi vasat bir düzeye inmişti.

Türk lirasının, dolar karşısındaki piyasa değerinin 10 ile 12 lira arasında olmasına rağmen 2,8 olarak değerlendirilmesi, ticari ve endüstriyel sınıfların işine yaradı. Hükümet düşük kurdan döviz sağladığı ve kendi taraftarlarına ithalat belgesi verdiği sürece ithalat son derece kârlı bir işti. Ancak hükümet tarım ürünleri ihracatına teşvik uygulamak zorunda kaldı. Aksi halde bu tür ürünlerin dünya piyasasında rekabet şansı olmayacaktı. Savaş sırasında ticaret dengesini Türkiye'nin lehine çeviren döviz birikimi tükenmişti. 1950'lerin ortasında Türkiye sermaye malları ve yedek parça satın alamaz hale geldi. Sonuç olarak tarım makineleri gerektiği gibi hizmet veremedi ve çoğu atıl kaldı. Bu arada yavaşlayan fabrikalar yarı kapasiteyle çalışıyordu.

Bu koşullar altında hükümet liberal siyasetlerden vazgeçti ve 18 Mayıs 1956'da Ulusal Korunma Kanunu çıkarıldı. 1940'da, savaş sırasında alınan önleme benzeyen bu yasa, hükümetin, mal ve hizmetlerin dağılımı ve fiyatlarının belirlenmesi dahil olmak üzere ekonomiyi düzenlemesine izin veriyordu. Yeni yasaya rağmen Demokratlar ekonomide istikrar ve güveni sağlamayı başaramadılar. Kendi saf ekonomi felsefelerinin kurbanı olmuşlardı. Bu felsefe onların ekonomik büyüme ya da ilerlemenin kalkınmayla aynı şey olduğuna inanmalarına yol açtı.[9] Ucuz tarım kredisi siyasetleri, tarımsal ürünlere uygulanan dev teşvikler ve çiftçilerin fiilen vergiden muaf tutulmaları, zengin bir çiftçiler sınıfı yarattı ve kırsal kesime dinamizm getirdi. Bu kırsal refah tüketimi hızlandırdı ve ekonominin karşılayamayacağı bir talep yarattı. Gıda maddesi fiyatlarında keskin bir yükselme oldu ve bütün ekonomiyi sarsan bir enflasyon trendi oluştu. Bu gelişme nüfusun neredeyse bütün kesimlerini, özellikle memurları, subayları ve işçileri kapsayan sabit maaşlı ve ücretlileri, etkiledi.

1950'lerin sonunda Menderes artık ekonomiyi kontrol edemiyordu. Ancak bu sorunların geçici olduğuna ve izlediği siyasetlerin birkaç yıl içinde sonuç vermeye başlayacağına emindi. Özellikle Washington ve Bonn'daki Batılı dostlarının yardımıyla zaman kazanmak istiyordu. Temmuz 1958'de Batılı güçler Türk ekonomisini ve Menderes hükümetini kurtarma programlarını açıkladılar. Ankara'ya 539 milyon dolar borç vermeyi ve Türkiye'nin 400 milyon dolarlık borcunu konsolide etmeyi kabul ediyorlardı. Bunun karşılığında Menderes'ten bazı önlemler alarak ekonomiyi "stabilize" etmesi isteniyordu. Bu önlemlerin en önemlisi liranın devalüe edilmesiydi. Dolar 2,80 liradan 9,025 liraya çıkarılacaktı.

Tek başına bu "kurtarma operasyonu" etkisiz kaldı. Menderes ekonomiyi istikrara kavuşturmak için gerekli olan ve halkın hoşlanmayacağı önlemleri alacak güvenden yoksundu. Bir yıl sonra, Ekim 1959'da sadakatle hizmet ettiği müttefikinin bu zor anda kendisine yardım edeceği umuduyla Amerika'ya gitti. Maliye Bakanı Hasan Polatkan 5 ya da 6 yüz milyon dolarlık bir yardım paketi için zemin hazırlamak üzere önceden gitmişti. Ancak Başkan Eisenhower, Menderes hükümetinden umudu kesmişti. Para vermeyi reddetti. Bu noktada, o zamana kadar kararlı bir soğuk savaşçı olan Menderes gelecek Temmuz'da Sovyetler Birliği'ni ziyaret etmeye karar verdi. Bu karar oldukça dikkat çekiciydi, çünkü Menderes Birleşik Devletler'de bulunduğu sırada kendisini dinleyen Amerikalılar'ı Sovyetler'in detant girişimlerine aldanmamaları, böyle bir düşmana güvenilemeyeceği konusunda sürekli uyarmıştı.

Menderes Mayıs 1960'da devrildiğinde ekonomi çökmüş durumdaydı. Ancak ekonomi ve toplum içine düştüğü ataletten öyle bir sarsıntıyla uyandı ki, geriye dönmek artık söz konusu değildi. Menderes sonrası rejim, ekonominin dengesini ve düzenini sağlama, ekonomik hayatı Türkiye'nin mucizevi bir kalkışı ger-

çekleştirebileceği daha rasyonel bir tarzda örgütleme görevini yerine getirdi.

Türkiye'nin savaş sonrası, özellikle Demokratlar'ın yönetimi altında izledikleri dış siyaset, onların Türkiye'yi dönüştürme vizyonlarında önemli bir unsur olarak algılandı. Nitekim, meslekten diplomat ve Türkiye'nin Menderes döneminde izlediği dış siyasetin mimarlarından biri olan Fatin Rüştü Zorlu, ülkesinin diplomasisi için yeni hedefler tasarladı. Ona göre Türk diplomasisinin başlıca hedefi, sadece ülkesinin içinde bulunduğu tecrit durumuna son vermek ve ülkenin güvenliğini sağlamak değil, aynı zamanda bir ekonomik altyapının kurulmasını finanse etmek için dış yardım ve yatırım sağlamak idi. Bunu sanayi alanında dev yatırımlar izleyecek, böylece tarım ve endüstri yan yana gelişebilecekti.

Dışişleri Bakanlığı'nın Ticaret ve Ekonomi Bürosu, Zorlu'nun sorumluluğu altında önem kazandı. Özel bir sohbette Zorlu, daha sonra onun biyografisini yazacak olan Semih Günver'e şunları söyledi:

> "Türkiye'yi, büyük, güçlü ve saygın bir ülke yapmak istiyorsak önce onu ekonomik olarak geliştirmeliyiz. Bu şerefli ama bir o kadar da zor görev, Siyasi İşler Bürosu'nda değil bu büroda yerine getirilebilir. Bak! Bütün Avrupa Amerika'nın peşinde. Marshall Planı ve Truman Doktrini nedir? Herkes Washington'dan yardım alıyor; bu arada biz uyuyoruz. Bu şubeyi, büro çerçevesinde dış yardım ve uluslararası ekonomik işler için kuruyorum. Bu şubenin başına geçeceksin ve birlikte çalışacağız."

Kısa süre sonra, 1940'ların sonunda, kabinedeki bir devlet bakanına en büyük önceliğin verildiği bu meseleleri izleme ve eşgüdüm sağlama görevi verildi.

Türk siyasetini oluşturanlar Batı yardımı ve yatırımları karşılığında bir bedel ödemek zorunda olduklarını biliyorlar ve bunu kayıtsız şartsız ödemek istiyorlardı. Batı'ya katılmak için, komşularını tedirgin etmeyi de göze alarak Batı'nın bölgedeki çı-

karlarına hizmet etmek istiyorlardı. Bu fedakârlığın karşılığında Batılı müttefikleriyle eşit muamele görmeyi umuyorlardı. Bu bakımdan Türkiye'nin Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'ne üye olması çok önemliydi. Sağladığı psikolojik üstünlük duygusu bir yana NATO, üye olunması halinde ittifakın Avrupalı üyelerinin yararlandıkları kadar tam ve mutlak bir statü ve güvenlik sağlayacak bir klüp olarak görülüyordu. NATO'nun dışında kalması halinde Türkiye, ikinci kümeye düşecek ve ikinci dereceden savunma bölgesi olarak görülecekti.

Şubat 1952'de NATO'ya girmesine izin verildiğinde Türkiye, "mümkün olan her yerde Batı davasının savunucusu" olarak davranmaya başladı. 28 Şubat 1953'te Atina ve Belgrad'la Ankara Antlaşması'nı imzalayarak, Balkanlar'da Yugoslavya'yı Batı'ya bağlamaya çalıştı. Batı emperyalizmine karşı ulusal mücadelelere giren Arap dünyasında Ankara, emperyalist güçlerin yanında yer aldı. Mısır'da Britanya'yı, Kuzey Afrika'da Fransa'yı destekledi. Başbakan Musaddık ile Anglo-İran Petrol Şirketi arasındaki mücadelede Ankara Petrol Şirketi'ne daha yakın davrandı.[10] Yeni bir ittifaklar sistemiyle Batı hâkimiyetini korumaya çalışan Türkiye'nin Batı'nın bölgedeki özel memuru olarak görülmesi şaşırtıcı değildir. Bir Mısır karikatüründe Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Batı'nın tasmalı köpeği olarak çizilmesi Türkler için çok rahatsız ediciydi. Türkiye, İran ve Pakistan'ın yanı sıra başlıca Arap devletlerini kapsayacak bir ittifak oluşturma siyasetinin hayalci olduğu anlaşıldı. 1955'te Bağdat Paktı nihai biçimini aldığında ittifaka katılmak isteyen yegâne Arap devleti Irak'tı.

Demokratlar -ve onlardan önce Cumhuriyetçiler- Ortadoğu'da Batı'yı temsil ettikleri için gurur duyuyorlardı. Kendilerini düşman saldırısına karşı Batı'nın petrol çıkarlarının bekçileri olarak betimliyorlardı. Ama aynı zamanda en azından Britanya, Fransa ve İtalya gibi Avrupa devletlerine kıyasla özerk statüye sahip bölgeye hâkim bir güç olduklarını düşünüyorlardı. Ancak Birleşik

Devletler'in üstünlüğünü de kabul ediyorlardı. Eisenhower'ın 1957'de Ortadoğu ülkelerini "uluslararası komünizmin tehtidine karşı" savunma taahhüdünü yorumlayan DP'nin yarı-resmî yayın organı *Zafer* gazetesi (4 Ocak 1957) şunları yazıyordu:

> "Bu doktrinin, tıpkı Monroe Doktrini gibi, açık ve basit olduğunu kaydediyoruz. Geliştirilmeye çalışılan ilke, Ortadoğu'nun Ortadoğu halkına ait olduğudur. Bunun garantisi, Birleşik Devletler'in askeri gücü ve büyük mali yardımlarla ekonomik alanda Ortadoğu'ya yardım sağlama vaadidir."

Tarih Eisenhower Doktrini'nin doğruluğunu ve yanlışlığını... Amerika'nın bu planda ve hesaplarında Türkiye için düşündüğü konum ve verdiği önemle... yargılayacaktır.[11]

Türkiye'nin Batı yanlısı dış siyaseti, ülkenin ekonomik gelişmesi için gerekli dış sermaye yatırımlarını cezbetme siyasetiyle tamamlandı. Cumhuriyetçiler dış siyasetle birlikte, denetim ve engelleri kaldırarak yabancı sermayeyi ülkeye çekme sürecini başlattılar. 22 Mayıs 1947 tarihli kararnameyi 1 Mart 1950 tarihli Yabancı Yatırımları Teşvik Kanunu izledi. Bu önlemler yetersiz kaldığında Demokratlar 1951 ve 1954'te daha liberal yasalar çıkardılar. Mart 1954'te petrol endüstrisindeki devlet tekelini bile kaldırdılar ve bu sektörü yabancı yatırımlara açtılar.

Tavizlere rağmen Türkiye'deki yabancı yatırımlar düş kırıklığı yaratacak kadar düşük düzeyde kaldı. Bu yatırımlar asla ülkenin kalkınmasına önemli bir katkı sağlamak için yeterli olmadı. Yatırımların etkisi büyüklükleriyle orantılı da değildi. Bunun nedeni kısmen yerli sermayenin zayıf olması, kısmen de ekonominin azgelişmiş niteliği idi. Nitekim, görece küçük yatırımlar bile bir baskı yaratma eğilimindeydi ve yabancı sermayeyle ortaklık durumundaki yerli sermaye, daha güçlü ve daha iyi gelişmiş yabancı ortağı tarafından cüceleştirildi. Böylece 1950'lerde daha sonra gelişmeye devam eden bir bağımlılık ilişkisi oluştu.

Notlar

1. 1945-1950 arası beş geçiş yılı üzerine en iyi kitap: Kemal Karpat, Turkey's Politics: The Transition to a multi-party system, Princeton, 1959. Ayrıca bk. B. Dewis, The Emergence of Modern Turkey, 2. bs., Londra, 1968, s. 294 vd.; ve Feroz Ahmad, The Turkish Experiment in Democracy 1950-1975, Londra, 1977, s. 1-34. Savaş sırasında Türkiye'nin dış ilişkileri konusunda bk. Selim Deringil'in mükemmel monografı, Turkish Foreign Policy during the Second World War: an "Active" Neutrality, Cambridge 1989.
2. Karpat, Politics, s. 169.
3. Alıntı, Ahmad, Turkish Experiment, s. 21.
4. Ibid., s. 103-21; bütün bölüm muhalefetteki CHP'ye ayrılmıştır. İngilizce'de İsmet İnönü'nün biyografisi yoktur, ancak yayımlanmamış iyi bir siyasal tez vardır. Bk. Osman Faruk Loğoğlu, "İsmet İnönü and the Political Modernization of Turkey, 1945-1965", yayınlanmamış doktora tezi, Princeton 1970.
5. Ibid., s. 35-102, bl. II ve III, "the Menderes Era 1950-1960" ve "Adnan Menderes and the Democrat Party" Demokrat Parti üzerine Türkçe bir monograf yazan (Ankara 1970) Cem Eroğul kitabın bir bölümünü "The establishment of Multi-Party Rule: 1945-71" başlığıyla yayımlamıştır; bk. I. C. Schick ve E. A. Tonak (ed.) Turkey in Transition içinde, New York 1987, s. 101-43.
6. Morris Singer, The Economic Advance of Turkey, 1938-1960, Ankara 1977, s. 220-1; ayrıca bk. William Hale, The Political and Economic Development of Modern Turkey, New York 1981, s. 86-113. Kırsal kesimdeki hızlı değişim konusunda bk. Daniel Lerner, The Passing of Traditional Society, New York 1964; Paul Stirling, Turkish Village, Londra 1965; ve Paul Magnarella, "From Villager to Townsman" Middle East Journal içinde, 2, 1970; ve Arnold Leder, Catalysts of Change, Austin, Texas 1976.
7 Bildiğim kadarıyla turizmin Türk toplumunda yarattığı etki konusunda ciddi bir araştırma yoktur. Ancak Türkiye'yi ziyaret eden bir kişi gerek sık sık gidilen bölgelerde, gerekse Hilton gibi beş yıldızlı otellerin kültürel bir yabancılık yarattığı kentlerde turizmin yarattığı etki karşısında şaşıracaktır. İslami canlanış kısmen bu eğilime yönelik bir tepkidir.

8. Kemal Karpat, The Gecekondu-Rural Migration and Urbanization, Londra 1976, süreç hakkında yararlı bir değerlendirme sağlar. Ayrıca bk. R. Margulies ve E. Yıldızoğlu, "Agrarian Change: 1923,70" Schick ve Tonak (ed.) Transition içinde, s. 269-92.
9. Singer, Economic Advance kalkınmadan çok "gelişme"den söz eder, birkaç bilimcinin yaptığı gibi ikisi arasındaki farklılığı haklı olarak vurgular. Demokratlar döneminde ekonomi konusunda bk. Çağlar Keyder, State & Class in Turkey, Londra 1987, s. 117 vd; ve "Economic Development and Crisis: 1950-80" başlıklı bölüm, Schick ve Tonak (ed.) Transition içinde, s. 293 vd.
10. Bk. Eroğul'un yazdığı bölüm, Schick ve Tonak (ed.) Transition içinde, s. 110 ve 140, n. 18; ve dış siyaset üzerine bölüm, Ahmad, Turkish Experiment, s. 389 vd.
11. Alıntı, Ahmad, Turkish Experiment, s. 396.

Askeri Müdahale, Kurumsal Yeniden Yapdanma ve İdeolojik Siyasetler: (1960-1971)

27 Mayıs 1960 askeri darbesi Türk Silahlı Kuvvetleri'nin hiyerarşik yapısının dışından yapılan ilk ve son başarılı askeri müdahale idi. Daha sonra iki askeri müdahale (12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980) oldu, ancak bunlar küçük rütbeli subayları uzakta tutan Yüksek Komuta Kademesi'nin eseriydi. Bu önemli değişimin nedeni, Yüksek Komuta Kademesi'nin 1960'dan sonra kendisi için belirlediği ve Türk Silahlı Kuvvetleri'nin karakterini dönüştüren yeni rol idi.

Türkiye'nin silahlı kuvvetleri Demokratlar iktidara gelene kadar cumhuriyetin belkide en saygın kurumuydu. Askerlerin ulusal mücadelede ve yeni devletin kurulmasında oynadıkları rol, onlara, Kemalist toplum içinde şerefli bir yer sağlamıştı. Kemalist Türkiye'nin, Mustafa Kemal Atatürk, Fevzi Çakmak ve İsmet İnönü gibi kahramanları hep askerdi. Batı'da en iyi bilinen isimler de bunlardı. Topluma asker kahramanlara saygı duyması öğretildi. Askerler, Zafer Bayramı (30 Ağustos) ve Cumhuriyet Bayramı (29 Ekim) gibi özel günlerde daima ön plana çıkıyorlardı. Ulusal mücadelenin öteki önemli savaşları da her yıl anılıyordu.

Ordu, özellikle ulusal savunmayla ilgili kararlarda etkili oluyordu. Nitekim demiryolu inşaatları genellikle ekonomik kay-

gılardan çok stratejik kaygıları yansıtıyordu. Aynı şey bazı fabrikalar için de geçerliydi; Karabük demir-çelik fabrikaları düşman gemilerinin saldırısını önlemek için, Karadeniz kıyısında değil, bölgenin daha içlerinde kuruldu. Ancak hükümet orduyu ülkenin savunma ihtiyaçlarının ötesinde donatmak ve modernleştirmek için aşırı harcama yapmadı. Kayda değer bir hava gücü yoktu ve 1930'ların ortasında Faşist İtalya bir tehdit oluşturana kadar bu yönde hiç bir girişim olmadı. Britanya ile yakınlaşma bu sırada gerçekleşti ve Kraliyet Hava Kuvvetleri, Türk Hava Kuvvetleri'nin eğitimine yardımcı oldu. Bu yıllarda orduda pek bir değişiklik olmadı. Birinci Dünya Savaşı'nın silahları, stratejisi ve zihniyeti olduğu gibi korundu. Bu nedenle Türkiye İkinci Dünya Savaşı'na girmeye hazır değildi.

Ordudan ayrılan pek çok subay hükümet ve Meclis'te yer aldıysa da Kemalistler sivil yönetime geçilmesinden yanaydılar. 1925 gibi erken bir tarihte bazı önde giden generallerin kurduğu Cumhuriyetçi Serbest Fırka'dan gelen meydan okuma karşısında Mustafa Kemal subaylara ya siyasete girmeleri ya da askerlik mesleğini sürdürmeleri seçeneğini sundu. En önde giden bazı generaller siyaseti seçtiler ve görevlerinden istifa ettiler. Ekim 1927'de verdiği Büyük Nutuk'ta Mustafa Kemal, ulusal bağımsızlığın ve Türk Cumhuriyeti'nin korunması ve savunulması görevini orduya değil gençliğe emanet etti.

Askerlik mesleği ihtişamını kaybetti. Bu meslek Osmanlı'nın son dönemlerindeki gibi toplum içinde yükselme ve prestij yolu olarak görülmüyordu. Bu durum 1908 Devrimi'nden sonra ve özellikle cumhuriyet döneminde geçerli değildi. Ancak ordu özellikle taşradaki alt orta sınıf için kârlı bir istihdam kaynağı olmaya devam etti. Bu sınıfın gençleri, askerlik mesleğini seçerek, hem liseden üniversiteye kadar bir modern eğitim görebiliyor, hem de ilerde emekli maaşı sağlayabilecekleri bir iş edinmiş oluyorlardı.

1960'da iktidarı ele geçiren subayların çoğu tam da böyle bir

geçmişten geliyorlardı. Hemen hepsi cumhuriyetin askeri okullarında Atatürk'ün karizmasının gölgesinde eğitim görmüşlerdi. Atatürk'ün 1938'de ölmesinden sonra iktidara sıradan ve zayıf kişilerin geçtiğine dair bir duygu oluştu. Genç subaylar, ülkede yaşayan diğer kesimlerin kendilerini özdeşleyemedikleri yeni bir hayat tarzı ve kültür yaratan yüksek memur ve işadamlarının oluşturdukları yeni hâkim sınıftan hoşlanmıyorlardı. Sabit maaşla yaşamak zorunda olan insanlar yüksek enflasyon nedeniyle iki yakasını biraraya getiremezken bu sınıf çok rahat yaşıyordu. Bu durum özellikle, vurgunculuğun arttığı, kara borsanın yaygınlaştığı savaş sırasında geçerliydi. Hükümet kısmen, işadamlarına duyulan öfkeyi yatıştırmak için 1942'de Varlık Vergisi gibi önlemlere başvurmak zorunda kaldı. 1960 darbesinin önderlerinden biri olan Albay Alparslan Türkeş (ilerki sayfalarda kendisinden söz edilecek) savaş sırasında genç bir subaydı. Daha sonra, o yıllarda hayatın ne kadar zor olduğunu şu sözlerle anlattı:

> "Bu dönemde yönetim, Millî Şef [İnönü 1938'de bu unvanı almıştı] ve onun önde giden suç ortakları (accomplices), orduya ve subaylara ve onlara önderlik eden generallere karşı yukardan bakan ve küçümseyici bir tavrı benimsediler. Hayat pahalılığı ve geçim mücadelesi subayları utandırıyor ve bunaltıyordu. Subaylar her yerde ikinci sınıf insan muamelesi görüyorlardı. Ankara'da insanlar bodrum katlarına, "Kurmay Subay katı" diyorlardı. Eğlence yerlerinde subaylara "limonatacı" adı takılmıştı, çünkü pahalı içecekler ısmarlamaya, karaborsacı ve vurgunculara yarışmaya güçleri yetmiyordu. Bu fedakâr ulusun çocukları böyle isimlerle anılıyorlardı!"[1]

Savaştan sonra Türkeş gibi insanlar, çok partili siyasetin ve demokratların kazandıkları zaferin, ülkenin ve ordunun durumunu düzelteceğini umdular. Silahlı kuvvetlerde reform gecikmişti ve DP programında yer alıyordu. Parti'nin askeri kurumun tamamında reform tasarısının mimarlarından biri, Fransız Askeri Akademisi St. Cyr'de eğitim gören Albay Seyfi Kurtbek idi. Kurtbek, ordunun modernleştirilmesi konusunda çok kafa yormuş par-

lak bir kurmay subaydı. Celâl Bayar muhalefetin önderiyken bu konudaki düşüncelerini ona iletmişti. Bu düşüncelerden en çok etkilenen kişi Bayar oldu. Kurtbek'e görevinden istifa edip siyasete girmesini, böylece Demokratlar iktidara geldiklerinde programını uygulayabileceğini söyledi. Kurtbek, Nisan 1950'de istifa etti ve Mayıs'ta Ankara milletvekili olarak Meclis'e girdi.

Seyfi Kurtbek, Türkiye'nin NATO'ya girmesinden birkaç ay sonra, 8 Kasım 1952'de, Savunma Bakanlığı'na getirildi. Hazırladığı yeniden örgütlenme planı, silahlı kuvvetlerin bir an önce modernleştirilmesini ve terfi sisteminin daha esnek hale getirilmesini isteyen küçük rütbeli subaylar tarafından benimsenirken, generaller arasında endişe yarattı. Generaller, içlerinden pek çoğunun emekliye ayrılacağını anladılar, çünkü artık modern savaş tekniklerini öğrenecek durumda değildiler. Üstelik kendi yetkilerini daha parlak ve daha genç subaylarla paylaşmak zorunda kalacaklardı. Bu nedenlerle reformlara karşı çıktılar ve Kurtbek'e karşı bir fısıltı kampanyası başlattılar. Onun, askeri darbe ortamı hazırlamaya çalışan hırslı bir subay olduğunu iddia ediyorlardı.

Menderes'in bu söylentilere inanıp inanmadığı bilinmiyor. Ancak Kurtbek'e reformlarını şimdilik ertelemesi söylendi. Kurtbek bu gelişmenin reformun sonu olduğunu anladı ve 27 Temmuz 1953'te istifa etti. Hiçbir direniş göstermeyen Menderes generallere meydan okumaktan çekindi. Onlarla arasını bozmaktansa gururlarını okşamaya, statükoyu korumaya ve üst rütbeli subaylarla samimi bir ilişki kurmaya karar verdi. Menderes paşaları kazanma konusunda çok başarılıydı. Aralarında Genel Kurmay Başkanı Nuri Yamut ile "Kore kahramanı" Tahsin Yazıcı'nın da bulunduğu bazı paşalar ordudan ayrıldılar ve 1954 seçimlerinden önce DP'ye katıldılar. Bu önemli generallerin kendi yanında olması Menderes'e güven duygusu veriyordu.

Menderes'in, maliyeti çok yüksek olan askeri reformlar konusundaki tutumu, işçilere grev hakkı verme konusundaki tu-

tumuna benziyordu: ekonomi gelişene ve üretken hale gelene kadar geçiştirmek ve sonra kapıyı biraz aralamak. Askeri reformlar için gerekli para Menderes'in öncelikler listesinde yer almıyordu; parayı karayollarına, çimento fabrikalarına ve ülkenin kalkınmasında yararı olan öteki projelere harcamanın daha iyi olduğunu düşünüyordu. Kendi ulusal gelirine kıyasla Türkiye, NATO üyesi öteki ülkelerden daha fazla harcama yapıyordu. Ayrıca, askeri harcamalar, 1950'de 248 milyon dolardan 1951'de 273 milyon dolara, 1952'de 307, 1953'de 381 milyon dolara çıkarak sürekli yükseldi. (Bu sayı bir sonraki kuşak boyunca da artmaya devam etti; askeriyenin iştahıyla başa çıkmak imkânsız gibiydi.) Menderes, Türkiye'nin NATO'ya katılmasından sonra ülkenin askeri harcamalarının azalacağını umuyordu, çünkü ittifakın dev teşvikler sağlayacağına çok safça inanıyordu. Reformlara daha fazla para harcamak ya da subayların maaşlarını artan enflasyona göre ayarlamak niyetinde değildi. Reformlar ekonomi büyüyene kadar bekleyebilirdi. 27 Mayıs 1954'te, Büyük Millet Meclisi'nde hükümet programı okunurken Menderes'in söylediği şey şudur:

> "Şerefli ordumuzu günün ihtiyaçlarına uygun ve her türlü saldırıyı karşılayacak duruma getirme çabalarımızı sürdüreceğiz. Bu, ekonomik gücümüze ve mali potansiyelimize uygun bütün maddi ve manevi kaynaklar kullanılarak gerçekleştirilecektir. [Alkışlar] Aslında, ekonomik önlemlerimizin ve ekonomik kalkınmamızın başlıca hedeflerinden biri, mümkün olduğu kadar büyük bir orduyu kendi imkânlarımızla muhafaza etmektir... Şimdiye kadar olduğu gibi, şimdiden sonra da askeri tahsisatlar, ulusal gelirimizdeki artışla orantılı olarak artacaktır."

Türkiye'nin askeri birliklerinin niteliği NATO içinde değişmeye başladı. Teknolojiye ve modern savaş stratejisine açılan genç subaylar daha önce asla yaşamadıkları bir itibar ve güven duygusu kazandılar. Başka ülkeleri ziyaret ettiler ve farklı bakış açıları olan subaylarla dünya sorunlarını tartıştılar. Kendi dünyaları diğerlerine kıyasla küçük ve taşra benzeri görünmeye başladı ve bu

durum reform ve değişme ihtiyacını daha da güçlendirdi. Ülkenin pek çok sorunu varken sürekli birbiriyle uğraşan kendi politikacılarını küçümsemeye başladılar. Yabancı subaylar Türkiye'deki durumu sorduklarında utanıyorlardı.

NATO küçük ve yüksek rütbeli subaylar arasındaki ayrımı teknolojik bilgiye göre derinleştirirken, Menderes'in paşaları kollaması onları rütbe ve sosyo-ekonomik statüye göre bölüyordu. Menderes Yüksek Komuta Kademesi'nin sadakatini kazanmakta öylesine başarılı oldu ki, darbe hazırlığı içinde olan subaylar, kendi hareketlerine önderlik edecek bir general bulmakta zorluk çektiler.

Ordu içindeki huzursuzluk 1950'lerin ortasında başladı. Bunlar, artan enflasyonun, siyasal istikrarsızlığın ve kentlerde genel bir rahatsızlığın izlerini taşıyan yıllardı. Askerler, genel kamuoyunun, özellikle durumu hızla kötüleşen alt orta sınıfın bazı şikâyetlerini paylaşıyorlardı. Türk ulusuna özgü olduğunu düşündükleri bazı ahlaki değerlerin aşınması onları üzüyordu. Demokratlar para kazanmayı yücelten maddi değerleri benimseyerek onları ihmal ediyorlardı. 1960 cuntasının radikal üyelerinden Orhan Erkanlı İstanbul'da çıkan günlük gazete *Cumhuriyet*'te darbeden yedi hafta sonra yayımlanan bir söyleşide şöyle diyordu:

> "İktidardaki klik 1954'ten sonra halkın bütün haklarını ayaklar altına aldı. Ulusu aldattı, ülkeyi ekonomik ve toplumsal yıkıma sürükledi. Ahlaki değerler unutuldu ve halk bunlardan habersiz bırakıldı. Devlet kurumu parti örgütünün bir uzantısına dönüştürüldü. Ülke içinde örgütlü yegâne güç olan Türk Silahlı Kuvvetleri'nin her fırsatta gururu kırıldı; tarihimizin gerçek mirası olan üniforma onu üzerinde taşıyanlara utanç veriyordu."

Silahlı kuvvetlerdeki hoşnutsuzluk bu yılların parti içi mücadelelerini yansıtan bir siyasal biçim aldı. Subaylar Türkiye'nin sorunlarını Cumhuriyetçi muhalefetle ve başınla eklemlenerek görmeye başladılar. Subayların iktidarı ele geçirdikten sonra be-

nimsedikleri çözümler de muhalefeti destekleyen entelijansiyadan alındı.Sadece radikal eğilimli birkaç subay, Türkeş ve Erkanlı gibi adamlar,Türkiye'yi seçkinlerin tasarladıklarından farklı bir yola sokmayıgündemlerine almışlardı. Bu kişiler, 1960'da hepsi askeri yönetim altında olan Nasır'ın Mısır'ı,Suriye, Irak ve Pakistan gibi komşu ülkelerde tanık oldukları gelişmelerden etkilenmiş olabilirler.

Darbe sabahı radyolardan duyurulan ilk müdahale gerekçesi, politikacıları içine düştükleri çıkmazdan kurtarmaktı. Darbenin başlangıçtaki niteliğini anlatmak için darbe sabahı saat 7'de Ankara Radyosu'ndan yapılan yayının bir kısmını buraya almak yararlı olacak.

> "Muhterem yurttaşlar! Demokrasimizin içine düştüğü kriz nedeniyle, yakınlarda meydana gelen üzücü olaylar dikkate alınarak ve kardeşin kardeşi vurmasını önlemek için, Türk Silahlı Kuvvetleri ülkenin yönetimine el koymuştur. Silahlı kuvvetlerimiz bu girişimi partileri, içine düştükleri uzlaşmazlık durumundan kutarmak amacıyla gerçekleştirmiştir, adil ve serbest seçimler mümkün olduğu kadar kısa süre içinde, partilerüstü bir yönetimin gözetimi ve hakemliği altında [gerçekleştirilecektir],... Yönetim hangi parti seçimi kazanırsa ona [devredilecektir].
>
> Bu girişim herhangi bir kişi ya da gruba yönelik değildir. Yönetimimiz kişilere karşı herhangi bir saldırı eylemine başvurmayacak, başkalarının da böyle bir şey yapmasına izin vermeyecektir. Bütün yurttaşlar, mensup oldukları partiler dikkate alınmaksızın, yasalara uygun biçimde muamele göreceklerdir."[2]

İktidarı ele geçiren cunta kendisine Milli Birlik Komitesi (MBK) adını verdi. Bu, silahlı kuvvetler içinde, hepsi iktidar açlığı çeken, karmakarışık bir hizipler koalisyonuydu. Cuntanın bu kadar büyük ve hantal olmasının (38 üyeden oluşuyordu) nedeni, temsil edilmek isteyen ve hiçbiri diğeriyle uzlaştırılamayan pek çok gizli grubun var olmasıydı. Dışta bırakılanlar doğal olarak sorun çıkardılar ve silahlı kuvvetler içinde bir istikrarsızlık unsuru haline geldiler.

MBK'nin ülkenin yüz yüze bulunduğu bütün sorunları çözecek önceden hazırlanmış bir eylem planı yoktu. Üyelerinin çoğu düzeni sağlama ve bir genel seçimden sonra iktidarı politikacılara devretme konusunda samimi idi. Ne var ki, DP'nin otokratik siyasetine bir tepki olarak muhalefet, iktidara geldiği zaman uygulayacağı bir reform tasarısı hazırlamış durumdaydı. 1957 seçimlerinden hemen önce muhalefet partileri (CHP, Hürriyet Partisi ve Cumhuriyetçi Millet Partisi) anayasayı değiştirmeyi ve iki meclisli bir yasama kurumu oluşturmayı; yasaların hukuka uygunluğunu denetleyecek bir anayasa mahkemesi kurmayı; çoğunluk diktatörlüğünü önlemek için oransal temsil sağlamayı; ve sendikalı işçilere grev hakkı vermeyi vaat eden bir ortak bildiri çıkarmışlardı. CHP daha da ileri gitti ve devlet memurlarına da sendika kurma hakkı vermeyi; anti-demokratik yasaları kaldırmayı ve partizanca yönetime son vermeyi vaat etti.

Kendi çözümlerini ortaya koyamayan MBK bir grup akademisyeni bir komisyon oluşturarak yeni bir anayasa hazırlamaya davet etti. Komisyon, İstanbul Üniversitesi Rektörü Profesör Sıddık Sami Onar'ın başkanlığında kuruldu. Entelektüelleri kapsamak için alınan bu karar, 27 Mayıs hareketinin niteliğini tamamen değiştirdi ve onu sıradan bir hükümet darbesinden kurumsal bir devrime dönüştürdü.

Onar Komisyonu 28 Mayıs'ta bir ön rapor sundu ve bu raporda Demokratlar'ın yönetimi altında siyasal iktidarın kişisel ve sınıfsal hırs nedeniyle tamamen yozlaşmış olduğunu ifade etti. Bu yüzden devlet artık topluma hizmet etmiyordu. DP yasal olarak iktidara gelmiş olabilirdi, ancak bir hükümetin yasallığı iktidara geliş biçiminde değil, onun anayasaya ve basın, ordu, üniversite gibi kurumlara olan saygısında yatıyordu. Demokratlar bu saygıyı göstermemişler ve bu nedenle iktidarları meşruluğunu kaybetmişti. MBK, hükümeti devirmenin ve iktidarı ele geçirmenin meşruluğu konusunda, bir hamlede, yeni gerekçeler sağlamış oldu.

Onar Komisyonu, siyasal otoritenin ve yasal hükümetin kurulmasından önce devletin yenilenmesini ve yeni toplumsal kurumların oluşturulmasını tavsiye etti. Bu da, yeni bir anayasanın hazırlanmasını, yeni yasaları ve kurumları ve yeni bir seçim yasasını gerektiriyordu. MBK, bu görevleri yerine getirmek için, profesörlerin 12 Haziran 1960'da geçici bir anayasayla meşrulaştırdıkları bir ara hükümet kurdu.

Bu doküman yeni anayasa uyarınca meclis üyeleri seçilene kadar egemenliği Türk ulusu adına MBK'nin kullanmasına izin verdi. Cunta, yasama gücünü doğrudan, yürütme gücünü ise, MBK'nin de başkanı olan devlet başkanının atadığı kabine aracılığıyla kullandı. Komite, ancak devlet başkanının atayabildiği bakanları azledebiliyordu; sadece mahkemeler cuntadan bağımsız olarak görev yapabiliyordu.

Milli Birlik Komitesi hizipler arası kavgalardan sonra 38 kişilik bir kurul olmaktan çıktı. General Cemal Gürsel (1895-1966), sıcak kişiliği, kişisel hırslarının olmayışı ve hiziplerin dışında kalması nedeniyle cumhurbaşkanlığına (aynı zamanda başbakan ve genel kurmay başkanı olarak) seçildi. Aslında MBK içinde ikili bir bölünme oldu: Gürsel'i ve ılımlılar olarak betimlenebilecek generalleri kapsayan bir grup, iktidarı sivillere devretmek istiyordu. Bunlar, Onar grubunun liberal ve demokratik bir Türkiye önerisini destekliyorlardı. İkinci grup, radikaller, en öndeki Albay Türkeş'le birlikte, esas olarak küçük rütbeli subaylardan oluşuyordu. Bunlar, profesörlerin tasarladıklarından daha kapsamlı bir yapılanmayı gerçekleştirmek için cuntanın iktidarda kalmasını istiyorlardı. Hattâ bunlar bir "yeni kültür"den, Nasır'ın Mısır'ını örnek alan partisiz bir popülist siyasal sistem yaratmaktan söz ediyorlardı.

Sonraki altı ay içinde MBK içindeki bu iki grup iktidar mücadelesine girişti. Nihayet 13 Kasım'da ılımlılar bir darbe yaparak radikal eğilimli 14 üyeyi tasfiye ettiler. Hepsi tutuklandı ve Os-

manlı geleneğine uygun biçimde dünyanın çeşitli yerlerindeki Türk elçiliklerine "danışman" olarak atandı.

Fiili hizmetteki yüksek rütbeli subaylar 27 Mayıs 1960'dan sonra aşağıdan bir müdahale tehlikesinin farkına vardılar ve muhalif unsurları denetlemek için, hem iknayı hem de baskıyı kapsayan karşı-önlemler aldılar. Bunlar 1961'de Silahlı Kuvvetler Birliği'ni (SKB) kurdular. Bu örgüt, her rütbeden subayı kapsıyordu ve amacı askeri müdahaleyi hiyerarşi ilkesiyle sınırlamaktı. SKB her türlü faaaliyeti, özellikle silahlı kuvvetlerin saflarında huzursuzluk yaratması muhtemel olan her şeyi gözetim altında tutuyordu. Bu örgüt özellikle MBK içindeki, kendi gücünü zayıflatabilecek faaliyetlerle ilgileniyordu. Cunta ile SKB arasındaki ilk anlaşmazlık, Haziran 1961'de Gürsel kendi yetkilerini hava kuvvetleri komutanı İrfan Tansel'i bir askeri heyetin başkanı olarak Washington'a göndermek için kullandığında gerçekleşti. SKB Gürsel'i emri geri almaya zorladı ve kendi askeri komutanlarını istifa ettirerek MBK'nin sayısını azalttı. Sonuç olarak SKB ülkede gerçek iktidar ve anayasal yönetimin garantörü haline geldi.

Bu arada Onar Komisyonu ve CHP taraftarlarının hâkim oldukları Kurucu Meclis yeni bir anayasa ve nisbi temsili teminat altına alan bir seçim yasası hazırladılar. 9 Temmuz 1961'de İkinci Cumhuriyet'in anayasası referanduma sunuldu. Referandum sınırlı bir destek sağladı, çünkü halk askeri rejimden hâlâ kuşkuluydu ve eski tek parti düzenine dönülmesinden korkuyordu. Anayasa'ya karşı yaklaşık % 40 oranında oy kullanılırken, oy vermekten kaçınanların oranı % 17 idi.

1961 Anayasası önceki anayasadan önemli ölçüde farklıydı. İki meclisli bir sistem getiriyordu. Millet Meclisi her dört yılda bir nisbi temsil sistemine göre seçilen 450 üyeden, Senato ise doğrudan çoğunluk oyuyla seçilen ve üçte biri her iki yılda bir yenilenen 150 üyeden oluşuyordu. MBK'nin bütün üyeleri hayat boyu devam etmek üzere senatör oldular ve 15 üye Cum-

hurbaşkanı kontenjanından Senato'ya girdi. İki meclis birarada Büyük Millet Meclisi'ni oluşturuyordu.

Cumhurbaşkanı her yedi yılda bir Büyük Millet Meclisi tarafından ve kendi üyeleri arasından üçte iki çoğunlukla seçiliyordu. (Cemal Gürsel İkinci Cumhuriyet'in ilk cumhurbaşkanı oldu.) Cumhurbaşkanı kabinenin diğer üyelerini seçecek olan başbakanı atıyordu. Kabine Meclis'e karşı sorumluydu.

Gelecekteki hükümetler için rahatsızlığa yol açacak dikkat çekici bir yenilik, başlıca işlevi çıkarılan yasaların anayasaya uygunluğunu denetlemek olan Anayasa Mahkemesi idi. Anayasa Mahkemesi keyfi bulunan uygulamalarından ötürü sürekli saldırıya uğrayan önemli ve tartışmalı kurumlardan biri oldu.[3]

Yeni anayasa kadar önemli olan bir diğer nokta, düşünce, ifade, örgütlenme ve yayın özgürlüklerinin ve yeni anayasa metninde yer alan diğer kişisel hakların güvence altına alınmasıydı. Ek olarak anayasa, "gerek devletin sosyal adaleti gerçekleştirmek için ekonomik kalkınmayı planlama hakkını ve gerekse kişinin mülkiyet ve miras hakkını, çalışma ve iş kurma özgürlüğünü teminat altına alan toplumsal ve ekonomik haklar," vaat ediyordu.

Anayasa aynı zamanda askeri Yüksek Komutanlık Kademesi'ne de hükümette bir rol veriyordu. Madde 111'e göre "Kanunun gerekli gördüğü Bakanlar, Genel Kurmay Başkanı ve silahlı kuvvetler temsilcileri"nden oluşan Milli Güvenlik Kurulu kuruldu. MGK'na cumhurbaşkanı (kendisi de emekli bir generaldi), onun yokluğunda başbakan başkanlık ediyordu. Bu kurulun görevi ulusal güvenlikle ilgili kararların alınmasında ve koordinasyonunda kabineye yardımcı olmaktı. "Milli güvenlik" öylesine geniş ve her şeyi kapsayan bir kavramdı ki, paşaların kabinenin önüne getirilen hemen her konuda söyleyecek bir şeyleri vardı. "Ondörtler"den biri olan Orhan Erkanlı'nın 1960 darbesinin on dördüncü yıldönümünde yaptığı bir söyleşide belirttiği gibi:

"Bu ülkede pirinç fiyatlarından karayollarına ve turistik yörelere kadar ulusal güvenlikle ilgili olmayan tek bir sorun yoktur. Eğer çok derin bir düşünürseniz, bu da bir ulusal güvenlik meselesidir."

Mart 1962'de MGK'nun yetki ve nüfuzu, karar tartışmalarında düzenli danışmanlık yaparak ve bu tartışmalara katılarak kabine çalışmalarına müdahale edecek bir organ haline gelmesini sağlayacak bir kanun tasarısıyla arttırıldı. Sonuç olarak Savunma Bakanlığı ile Genel Kurmay arasında görüş ayrılıkları olduğuna dair söylentiler çıktı. Aslında Genel Kurmay Başkanı Savunma Bakanlığı'ndan özerk, güçlü bir bakanlık gibi davranıyordu, çünkü Madde 110 onun kendi görev ve yetkilerinde Savunma Bakanı'na değil başbakana karşı sorumlu olmasını sağlıyordu.

Ordu Türkiye'yi yöneten çevrelerce, kurulmasına yardımcı olduğu yeni düzenin bekçisi ve ortağı olarak kabul edilen özerk bir kurum haline gelmişti. Yüksek Komutanlık Kademesi ülkenin siyasal ve sosyo-ekonomik hayatının bütünleyici bir parçası olmuştu. Yeni Meclis ücret derecelerini ve emeklilik maaşlarını arttıran yasalar çıkardı ve sonuç olarak, subayın statü ve imajında büyük bir gelişme oldu. Başkentin en mutena semtinde, cumhurbaşkanlığı köşkünün yakınında paşalar için lüks evler inşa edildi. Küçük rütbeli subaylar da artık toprak sahipleri ya da garsonlar tarafından alaya alınmıyorlardı. Emekli subaylar bürokrasinin üst kademelerine alınıyorlar; emekli generaller yurt dışında büyükelçi olarak görevlendiriliyor ya da kendilerine özel şirketlerin ve bankaların yönetim kurullarında üyelik veriliyordu.

1961'de Ordu Yardımlaşma Kurumu'nun (OYAK) kurulması askeriyenin iş ve sanayi alanına doğrudan girmesini sağladı. Yeni yasa silahlı kuvvetlerdeki subayların maaşlarından, daha sonra geri ödenmek üzere % 10 oranında fona katkıda bulunulmasını öngörüyordu. Yaklaşık 80.000 subayın katılımıyla OYAK, önemli bir sermaye birikimi sağlamayı başardı ve ekonominin en

kârlı bazı alanlarına yatırım yaptı. Kurum, sivil yönetici ve teknokratlarca bir şirket gibi yönetilmesine rağmen, Savunma Bakanlığı'na bağlıydı.

Kurumun belirtilmiş amacı kredi ve başka olanaklar sağlayarak kendi üyelerinin refahını arttırmaktı. İngiliz NAAFI ve Amerikan PX gibi silahlı kuvvetler mensuplarına düşük fiyatlardan mal satan "Ordu Pazarları" kuruldu. Bu kurum enflasyonun etkilerini önemli ölçüde ortadan kaldırıyordu, çünkü gıda maddelerinden buz dolaplarına kadar her şey ortalama yurttaşın ödemek zorunda olduğu miktardan çok daha düşük fiyatlarla satılıyordu.

OYAK'ın en dikkat çekici özelliği hızla büyümesi ve çeşitlenmesi olmuştu. On yıl içinde fon şu kazanımları gerçekleştirdi:

> "International Harvester kamyon ve traktörlerinin montajını yapan bir şirketin, Türk Otomotiv Endüstrisi'nin hisselerinin denetimi; kamyon ve traktör satış firması MAT; OYAK Sigorta Şirketi; konserve imal eden Tukaş ve 3 milyon dolarlık bir çimento fabrikası. OYAK aynı zamanda 50 milyon dolarlık Petkim Petrokimya tesisilerinin %20'sine... devlet mülkiyetindeki Türk Petrol'ün % 8'ine, büyük kısmı Goodyear'a ait olan 5,6 milyon dolarlık bir oto lastiği fabrikasının %7'sine sahip bulunmaktadır."

Belki de en başarılı ortaklık Fransız Renault ile yapılmıştır. Türk silahlı kuvvetleri, bu şirketin Türkiye şubesi OYAK-Renault'nun hisselerinin % 42'sine sahiptir. Kuruluşunun onuncu yıldönümünde yayımlanan bir rapora göre OYAK, 8.600.000 lira tutarında bir başlangıç sermayesiyle işe başladı. 1970'de şirketin yatırımları 502 milyon liraya ulaşmıştı ve varlıklarının değeri 1972'de 300 milyon dolardı. 1970'ler ve 1980'ler boyunca şirket, otelcilik ve turizm gibi alanlara girerek, büyümeye ve çeşitlenmeye devam etmiştir. Bunu, devlet sektörü ve özel sektörün yanı sıra ekonominin "üçüncü sektörü" olarak betimlemek yanlış olmaz.[4]

Bu değişimlerin bir sonucu olarak Yüksek Komuta Kademesi. bir parçasını oluşturduğu sistemin savunucusu haline geldi. Başlıca kaygısı istikrarın sürmesiydi ve istikrarlı bir düzene tehdit olarak görülen herhangi bir parti ya da siyasal öndere müdahale etme eğilimi vardı. Generaller, varlık nedeni sistemin değişmesini sağlamak olan sosyalist Türkiye İşçi Partisi (TİP) gibi partilere doğal olarak düşmandı. 1960'ların sonunda, "Bu düzen değişmelidir" sloganıyla "ortanın solunda" bir tutum alan CHP bile, Yüksek Komuta Kademesi'ndeki aşırı tutucular tarafından kuşkuyla karşılanıyordu.

Generaller toplum içinde ayrıcalıklı bir grup haline gelmişler ve kendilerini statükonun korunmasına adamışlardı. Kendi felsefelerini paylaşan partilere sempati duyarlarken, artık kendi geleceklerini bir parti önderine bağlamak zorunda değildiler; bu kez parti önderleri generallerin desteğini sağlamaya çalışıyorlardı.

27 Mayıs Rejimi, Birinci Cumhuriyet'ten gelen siyasal sorunları çözmenin yanı sıra, Demokrat Partili yılların mirası olan ekonomik iflasa bir çözüm bulmaya öncelik verdi. Bu konuda alınan en önemli karar Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DPT) kurulmasıydı. Teşkilat'ın başlıca görevi ekonominin bir plan bağlamında akılcı biçimde işlemesini denetlemekti. DPT, 30 Eylül 1960'da, 91 Sayılı Yasa ile kuruldu ve Anayasa'nın 129. Maddesi'nde yeni bir kurum olarak yer aldı. Bu kuruluş, başkanlığını başbakanın yaptığı bir danışma kurulu olarak görev yaptı. Ekonomik Plan, siyasal ve teknik sorunlar dikkate alınarak Yüksek Planlama Kurulu tarafından hazırlanacaktı. Ancak, DPT'nin ilgili organlarınca uygulanmadan önce nihai planın kabine ve Meclis'in onayından geçmesi gerekiyordu.[5]

Planlama süreci, aynı zamanda bir parti başkanı olan başbakanın tam denetimi altında olduğu için, esas olarak siyasal olmaya devam etti. Ne var ki, anayasada yer alan, hükümet tarafından genellikle dikkate alınmasa da süreç içinde ahlaki ve

toplumsal ilkeler haline gelen bazı maddeler büyük bir siyasal anlam kazandı ve hükümet için bir sıkıntı kaynağı oldu. Örneğin 41. Madde'de şöyle deniyordu:

> "İktisadi ve sosyal hayat, adalete, tam çalışma esasına ve herkes için insanlık haysiyetine yaraşır bir yaşayış seviyesi sağlanması amacına göre düzenlenmiştir."
>
> "İktisadi sosyal ve kültürel kalkınmayı demokratik yollarla gerçekleştirmek; bu maksatla, milli tasarrufu arttırmak, yatırımları toplum yararının gerektirdiği önceliklere yöneltmek ve kalkınma planlarını yaptırmak Devletin görevidir."

Anayasa'nın "İktisadi ve Sosyal Hayatın Düzeni" başlığını taşıyan III. Kısmı ile (41. Madde burada yer alıyordu) rejimin Türkiye'deki işadamı ve sanayicilerin güvenini ve işbirliğini kazanma arzusu arasında bariz bir çelişki vardı. Bu insanlar anayasada cumhuriyetin neden "bir sosyal devlet" olarak betimlendiğini ve neden halka her türlü hakkın verilmekte olduğunu kavrayamıyorlardı. Örneğin, disiplinli ve sıkı denetim altında bir iş gücünü tercih ediyorlar (Demokratların yönetimindeki gibi) ve Türk işçilerine grev ve toplu sözleşme hakkı verme zamanının henüz gelmediğine inanıyorlardı. Öte yandan, İkinci Cumhuriyet emek ve sermayeyi işbirliği yapmaları için zorlamaya başladı. Ancak bu işbirliği sürekli bir huzursuzluk yaratıyordu ve sonunda ikisi arasındaki çelişki, 1971 askeri müdahalesiyle sermaye lehine çözümlendi.

Bu arada Türkiye, 1963'te, ithal ikameci model temelinde hızlı sanayileşme hedefini benimseyerek planlı ekonomiye geçti. Ancak Birinci Beş Yıllık Plan (1963-1967) daha yürürlüğe girmeden Meclis'teki muhaliflerin şiddetli saldırısına uğradı. Tarım lobisini destekleyenler ılımlı bir toprak reformu tasarısının ya da yasasının (İngiliz iktisatçı Nicholas Caldor tarafından hazırlanmıştı) meclisten geçmesine izin vermediler. Bu tasarı, tarım vergilerinin ranta göre değil, etkinlik ve üretkenliği de-

gerlendirecek şekilde alınmasını öngörüyordu. Öte yandan özel sektörün destekçileri, ekonomik devlet kurumlarının özel sektöre rakip olacak şekilde yeniden örgütlenmesine izin vermediler. Bunlar, devletin karma ekonomi modeline uygun biçimde özel imalatı teşvik etmeye devam etmesini tercih ediyorlardı.

Yapısal ekonomik reformun eksikliğine rağmen 1960'larda Türkiye ekonomisi DPT'nin belirlediği % 7 oranında ekonomik büyümeyi sağladı. Bu neredeyse bir sanayi devrimiydi ve pek az Üçüncü Dünya ülkesinin başardığı bir atılımdı. Dünya ekonomisinin iklimi buna uygundu; Avrupa, özellikle Alman ekonomisi bir "boom" dönemi yaşıyor ve Türklerin karşılanmasında yardımcı oldukları iş gücü talebi artıyordu. Bu yıllarda Türkiye büyük çapta iş gücü ihraç etti ve sonuç olarak işsizlik oranı düşük düzeyde kaldı. Daha önemlisi, Avrupa'daki Türk işçileri ülkelerine büyük miktarda döviz göndermeye başladılar. Bu döviz ülkenin kendi sanayileşmesi için gerekli sermaye mallarını ve hammaddeyi ithal etmesini ve dış ödemeler dengesini muhafaza etmesini sağladı. 1970'lerin başında Avrupa'daki Türk işçilerinden gelen paralar öyle bir orana ulaştı ki, GSMH'nın yıllık büyümesine % 1 oranında katkıda bulundu.[6]

Ne yazık ki ekonomik büyüme oranları uzun vadede bozuldu. Tarım ve sanayi üretimi plancıların bekledikleri kadar hızlı biçimde % 75 artış gösterirken, getirinin daha hızlı ve kâr marjlarının daha yüksek olduğu inşaat ve hizmet sektörlerindeki büyüme, DPT'nin belirlediği hedefleri aştı. Üstelik ekonomi yurt dışında çalışan Türklerin gönderdikleri dövize aşırı derecede bağımlı hale geldi. Bu kaynağın geleceği belli değildi ve daha çok Avrupa'daki "boom"a bağlıydı. İniş 1970'lerin başında gerçekleştiğinde, Türkiye için ortaya çıkan sonuç çok ağır oldu. 1973'ün sonunda Türk işçilerinin Avrupa'ya gidişi fiilen durmuştu ve Alman Hükümeti, Almanya'daki artan işsizlikle başa çıkabilmek için yabancı işçilerin ülkelerine dönmelerini sağlamak

üzere hazırladığı planları uygulamaya başladı. Ancak boom sürdükçe Türkiye, daha açık bir ekonominin kazandırdığı dürtüyle gelen her türlü olanaktan yararlandı.

1960'ların sonunda Türkiye ekonomisinin ve toplumunun karakteri çok büyük bir değişim geçirmişti. 1960'lardan önce Türkiye ağılıklı olarak tarımsal bir ülkeydi. Devletin hâkim olduğu küçük bir sanayi sektörü vardı. On yılın sonunda güçlü bir özel sanayi sektörü oluştu. Öyle ki, sanayinin GSMH'ya katkısı neredeyse tarımınkine eşitlendi ve 1973'de aştı. Bunu köylülerin iş ve daha iyi bir hayat arayışı içinde kent ve kasabalara akın etmeleriyle birlikte gelişen hızlı bir kentleşme izledi.

Ekonominin giderek sanayileşmesi doğal olarak toplumsal dönüşüme de yansıdı. 1960'ların sonunda iki yeni grup siyasal olarak varlığını hissettirmeye başladı. Birincisi sınıf bilinci giderek artan bir önderliğe sahip olan işçi sınıfı idi. Bu grup, 1967'de siyaset dışı ve hükümet yanlısı sendika konfederasyonu Türk-İş'ten (Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu) ayrılarak DİSK'i (Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu) kurdu. Öteki grup, kendi çıkarlarını 1971'de kurulan kendi örgütüyle, Türk Sanayicileri ve İşadamları Birliği'yle (TÜSİAD) daha ileri düzeyde savunmaya kararlı olan ve giderek bilinçlenen sanayi burjuvazisi idi.

Türk endüstrisi geçmişte ithal edilen neredeyse her türlü tüketim ürününü üretmeye başladı. Üretilen malların çoğu -arabalar, radyolar, buzdolapları, demir ürünler, vb.- başlangıçta parçaların hepsini değilse de çoğunu sağlayan yabancı şirketlerle işbirliği halinde Türk fabrikalarında monte ediliyordu. Anadolu sözcüğünün kısaltılmasıyla Anadol ismi verilen ilk araba, yeni sanayileşmenin sembolü haline geldi. Bu araba, Türkiye'nin o sırada en büyük şirketi olan Koç Holding ve Ford Motors tarafından üretildi. Planlamacılar bu türden ortak tasarıları ülkeye yabancı sermaye ve know-how çekmek için en iyi yol olarak görüyorlardı. Yabancı ya-

tırım, planlamacıların istedikleri niceliklere asla ulaşmadıysa da, büyüklüğüne oranla önemli bir rol oynadı.

Sanayileşme Türklerin tüketim alışkanlıklarını değiştirmeye başladı ve kısa süre içinde ülkeyi bir tüketim toplumuna dönüştürdü. "Hazır giyim" endüstrisi büyüdükçe ve çok daha çeşitli giysiler sundukça halk giyim konusunda daha da bilinçlendi. Devlet tekelinde olan bira üretimi özel girişime açıldı ve büyük Avrupa şirketleriyle işbirliği içinde üretildi. İslami canlanmanın bir tehdit olarak görüldüğü, nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan Türkiye'de bile özel şirketler birayı her yerde ve her zaman satılabilmesi için alkolsüz içki olarak sınıflandırmayı başardılar. Sonuç olarak, çıkarılan ruhsat yasaları sayesinde bira tüketimi hızla arttı. Türkiye'de bira artık İngiltere'den bile daha kolay bulunabiliyordu.

Hafif Türk içkisi ya da gazoz endüstrisi de benzer bir değişim geçirdi. 1960'ların başına kadar bu endüstri hiçbir şekilde merkezileştirilmedi. Bir ya da iki küçük üretici firma belirli bir kasabanın ihtiyaçlarını karşılıyordu. Ancak Coca-Cola gibi çok uluslu şirketler bu alana girdiklerinde, yerli üreticiler rekabet edemediler ve bu alanın dışına sürüldüler. Ne ürünlerini çok uluslu devler gibi cazip biçimde sunabiliyorlar ne de perakendicilere cömertçe kredi sağlayabiliyorlardı. Kısa süre içinde tüketici zevkleri değişti ve gazoz ile ayran Coke ve Fanta lehine terk edildi.

Kent ve kasabalar dışında pek az bulunan radyo çok küçük yerleşim yerlerinde bile olağan hale gelmişti. Antropolog Paul Magnarella, gelişmiş kuzey-batı Anadolu bölgesindeki küçük Susurluk kasabasını betimlerken ilk radyonun bu yöreye ancak 1937'de geldiğine dikkat çekti. Ucuz, satınalınabilir radyolar imal edilene kadar kırsal kesimdeki radyo sayısında büyük bir artış olmadı; 1967'de resmen kayıtlı 4.239 radyo seti vardı ve yazarın yetişkinlerden oluşan örnek grubunun % 98'i düzenli olarak radyo dinlediklerini söylüyordu.[7] Bu gelişme, İşçi Partisi gibi, seç-

menlere ancak radyo yayınlarıyla ulaşabilen küçük partilerin gelişmesinde önemli bir rol oynadı.

Modern şirketler süreci, genellikle yabancı sermayeyle ortaklık kuran ve daha küçük yerel girişimleri kovan büyük anonim şirketler, tüketici malı üreten her kârlı endüstri kolunda katlanarak gelişti. Bu durum rekabete dayanamayan çok sayıda girişimin tasfiyesiyle sonuçlandı. Adalet Partisi'nin önderi ve 1965 ile 1991 arasında yedi kez başbakan olan Süleyman Demirel, bu trendin siyasal sonuçlarını hemen anladı. Kendi partisine, 1964'ün ilk yedi ayı içinde İstanbul piyasasında 95 iflas olduğunu, 1495 işyerinin kapanmak zorunda kaldığını bildirdi. Bu süreç, ağır bir ekonomik ve toplumsal bozulmaya neden olarak bütün Türkiye'de tekrarlandı. Bu arada yeni tüketim modelleri, fiyatların ve enflasyonun sürekli yükselmesine yol açtı ve daha yüksek ücret ve maaşlar için bir talep yarattı. 1960'larda yaşanan hızlı ekonomik değişimin sonuçları, 1961 genel seçimleriyle birlikte ordunun sivil yönetimi yeniden kurmasıyla birlikte zaten istikrarsızlaşan siyasal durumu daha da ağırlaştıracaktı.

1961 Anayasası gereğince Türkiye eskisinden daha büyük bir özgürlükten yararlanıyordu. Halk daha çok medeni haktan, üniversiteler daha büyük bir özerklikten ve öğrenciler daha geniş bir örgütlenme özgürlüğünden yararlanıyorlardı. Anayasanın biraz belirsiz biçimde "sosyal devlet" olarak betimlediği bir devlette işçilere grev hakkı verildi. Böyle bir ortamda sendikacılar ve entelektüeller işçilerin ve köylülerin çıkarlarını temsil eden bir parti kurdular. Bu arada 1930'larda Faşist İtalya'dan alınan ceza yasası "komünist propaganda" olarak betimlenen şeye izin vermeyen kısıtlayıcı önlemler getiriyordu (kötü şöhretli 141 ve 142. maddelerle). Gene de bu muğlak özgürlük atmosferinde, statüko'ya yönelik sürekli bir eleştiri, sadece aynı sonucun farklı yollarını sunan iki partili konsensus dışında alternatif önerileri vardı.

27 Mayıs rejimi, temeller aynı kalmakla birlikte siyasal hayatın

yapısında büyük bir değişiklik yaratmıştı. Demokrat Parti kapatıldı, parti önderleri (son meclisteki milletvekilleri dahil) anayasayı ihlal etmekten yargılandılar. Çoğu hapis, 15'i de idam cezasına çarptırıldı. İdam cezalarının 12'si kaldırıldıysa da, bu karar Başbakan Adnan Menderes'i ve onun Maliye ve Dışişleri Bakanları'nı, Hasan Polatkan ve Fatin Rüştü Zorlu'yu kapsamadı. Gelecek yıllarda siyasal atmosferi zehirleyen acı bir miras bırakarak 16 ve 17 Eylül 1961'de asılarak idam edildiler. Menderes bir şehit haline geldi ve anısı her politikacı ve parti tarafından siyasal amaçlarla kullanıldı.

Demokrat Parti tarihe karıştı, ancak siyasal tabanı bütün neo-Demokrat partiler için önemini korudu. Bu türden iki parti, 1961'de, siyasal faaliyet serbest bırakılır bırakılmaz kuruldu. Bunlar, cuntayla yakın bağları olan emekli bir generalin önderlik ettiği Adalet Partisi (AP) ile Menderes'e muhalif olan ve 1955'te Hürriyet Partisi'ni kuran Ekrem Alican'ın önderliğindeki Yeni Türkiye Partisi (YTP) idi. Ekim 1961'de yapılan genel seçimlerde bu partiler yüzde 36,7 oranında oy alan CHP'nin karşısında toplam % 48,5 (sırasıyla 34,8 ve 13,7) oranında oy aldılar. Bu sonuçlar Adnan Menderes'in yattığı yerden kullanmaya devam ettiği gücü ve onu kovan askeri rejime karşı bir kınamayı ifade ediyordu. İktidarın bir neo-DP koalisyona teslim edilmesi söz konusu olmadığı için (bu, ordunun yeniden müdahale etmesine yol açabilirdi) Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel hükümet kurma görevini İsmet İnönü'ye verdi.

Birinci koalisyon (10 Kasım 1961-30 Mayıs 1962) CHP ile gönülsüz AP arasında kurulan bir ortaklıktı. Bu ortaklık, Silahlı Kuvvetler Birliği'nden gelen sürekli tehdit ve tahrikler nedeniyle olabildiğince uzun (yaklaşık altı ay) sürdü. İkinci koalisyon ordudan gelen zorlamaların ardından 25 Haziran'da büyük zorluklarla kuruldu ve Aralık 1963'e kadar sürdü. AP dışında Meclis'te bulunan bütün partilere, yani CHP'ye, YTP'ne, Cumhuriyetçi

Köylü Millet Partisi'ne ve bağımsızlara bakanlık verildi. Ancak CHP'nin ortakları Kasım 1963'te yapılan belediye seçimlerinde öyle kötü sonuçlar aldılar ki, seçmenler tarafından İnönü'yle işbirliği yaptıkları için cezalandırıldıkları düşüncesiyle koalisyondan çekildiler. Bu seçimlerden sonra Adalet Partisi ülkenin en popüler partisi haline geldi.

İnönü üçüncü ve son kabinesini 25 Aralık 1963'te kurdu. Tam o sırada Yunanistan'la savaş tehdidine yol açan Kıbrıs krizi patlak vermişti. Meclis'te artık çoğunluğu temsil etmeyen İnönü, 3 Ocak 1963'te güven oyu aldı. Bu oylamada muhalefet partilerinin bazı üyeleri kriz nedeniyle hükümeti desteklediler. Ancak 1964 boyunca muhalefet, ülke Kıbrıs sorunuyla uğraşıyor olmasına rağmen, hükümete aman vermedi. Kabine her an düşebilirdi. Ancak Adalet Partisi'ne önderlik eden Demirel, hem parti içinde hem de generallerle olan ilişkisinde daha güvenli konuma geldikten sonra, uygun anın gelmesini bekledi. 1965'in başlarında Demirel denetimi sağlamaya hazırdı ve 12 Şubat'ta yapılan bütçe tartışmalarını İnönü'yü istifaya zorlamak için bir fırsat olarak değerlendirmeye karar verdi.

Dördüncü koalisyon vekâleten AP yönetimi idi. Koalisyona Adalet Partisi listesinden seçilen Bağımsız bir senatör, Suat Hayri Ürgüplü önderlik ediyordu ve hükümette sağ partilerden gelen bakanların yanı sıra başka Bağımsızlar da yer alıyordu. Bu hükümetin başlıca görevi, yıl sonuna doğru ülkeyi genel seçimlere götürmek ve siyasal istikrarı sağlamaktı. Seçmenler zayıf ve istikrarsız hükümetlerden bıkmışlardı. 1965 genel seçimlerinde popülist Demokratlar'a en yakın seçeneğe oy verdiler. Bu seçenek Süleyman Demirel'in Adalet Partisi idi.

Adalet Partisi 11 Şubat 1961'de ordunun onayıyla kuruldu. Parti başkanının, Mayıs 1960'da Üçüncü Ordu'ya komuta eden emekli bir general, Ragıp Gümüşpala olması rastlantı değildi. Gümüşpala 3 Haziran'da Genel Kurmay Başkanlığı'na atandı, Ağus-

tos'ta emekliye ayrıldı ve altı ay sonra yeni Demokrat Partisi'nin başkanı oldu. Gümüşpala, DP'nin yeniden güçlenmesine karşı ordunun ve askeri baskıya karşı da sabık Demokratlar'ın sigortasıydı.

Gümüşpala'nın 5 Haziran 1964'te ölmesi partiyi önderlik kriziyle yüz yüze getirdi. Bütün hizipler kendi adaylarını öne sürdüler; sertlik yanlıları Sait (Saadettin-çn.) Bilgiç'i aday gösterdiler; orduyu yatıştırmak isteyenler Celâl Bayar'ın yaverliğini yapmış emekli bir hava generalini, Tekin Arıburun'u önerdiler; tutucular bir hukuk profesörü olan Ali Fuat Başgil'i desteklediler; orta yolcu ılımlılar Adnan Menderes'e bağlı, ismi pek duyulmamış bir mühendisi, Demirel'i öne sürdüler. Parti, en az tartışmalı aday olduğu için Demirel'i seçti.

Süleyman Demirel (1924-) DP önderliğinin üst tabakası cunta tarafından siyasal hayattan tasfiye edilmiş olduğu için zirveye çıkan yeni Türk politikacısını temsil ediyordu. Bu, askeri müdahalenin belki de en yıkıcı ve en yapıcı özelliği oldu (kişinin siyasal perspektifine bağlı olarak). Aksi halde siyasetin dışında kalacak insanların içine çekildikleri bir siyasal boşluk oluştu. Demirel bir mühendis olarak devletin Su İşleri Genel Müdürlüğü'nü yapmıştı. 1960'ların olağanüstü koşulları olmasaydı, siyasal hayata atılacağı kuşkuludur.

Parti içinde Demirel, modern dünyaya uygun, Menderes'in aksine karmaşık bir ekonominin işleyişini anlayan bir teknokrat olarak görülüyordu. Doğum yeri olan Isparta'da siyasal tabanı olmadığı, bu yüzden partiye hâkim olamayacağı düşünülüyordu. Ayrıca, büyük bir beceriyle kullandığı mütevazı köylü geçmişi sayesinde Demirel, büyük kentlerin gecekondu semtlerinde oturan hırslı kırsal göçmenlere "kendini yetiştirmiş adam", "içlerinden biri" gibi görünüyordu. İnönü, hattâ İşçi Partisi'nin önderi sosyalist Mehmet Ali Aybar bile, açıkça eski asker-bürokrat seçkinler zümresine mensupken, pek iyi bir hatip sayılmayan Demirel'in üslubu ve konuşma tarzı, onu "halk adamı" haline getirdi.[8]

1960'larda siyaset bir önceki on yılın tam tersi özellikler gösteriyordu. Türkiye 1960'dan sonra tamamen siyasallaşmıştı ve anayasanın sağladığı yeni özgürlükler ilk kez ideolojik siyasete izin veriyordu. Artık ülkede, özellikle üniversitede, solcular vardı. Öğrenciler, bazıları İşçi Partisi eğilimli kendi siyasal derneklerini örgütlediler. Özellikle çeşitli sol kaynakların çevrilmesi ve düşük fiyatla satılması siyasal literatürü ulaşılabilir hale getirdi. Türkiye'nin içinde bulunduğu tecrit durumu sona erdi ve ülke, çevresindeki dünyanın daha çok farkına varmaya başladı. Bu uyanışın endişelendirdiği sağ artık rahat değildi ve komünizme karşı mücadele olarak betimlediği şeye karşı kendi güçlerini harekete geçirmeye başladı.

Bu siyasal trendler ülkenin Birleşik Devletler'in gözbağından kurtulmasıyla aynı zamana rastladı. Menderes. Washington'a tam bir sadakat göstermiş ve ABD siyasetini sorgulamaksızın desteklemiş, Sovyetler Birliği tarafından düşürülen Gary Powers'ın U2 casus uçağının Türkiye'den havalandığını inkâr etmeye bile gerek görmemişti. Cunta iktidarı ele geçirdikten hemen sonra Türkiye'nin batılı müttefiklerine bağlı olduğunu ilan etti. 1962'de Küba'yla çıkan füze krizi sırasında Başbakan İnönü, çok yakında bir Sovyet saldırısına ve nükleer tahribata yol açma anlamına gelse bile Washington'ı destekleme vaadinde bulundu. Ancak bu kriz sırasında Türkiye, süper güçler arasındaki müzakerelerde bir pazarlık konusundan başka şey olmadığını ve müttefikinin bu müzakereler sırasında Türkiye'nin çıkarlarını hesaba katmadığını öğrendi. Kamuoyu da Türkiye'nin çıkarlarının tartışılabilir olduğunu ve Washington için ülkenin artık bir "stratejik değeri" olmadığını anladı. Washington'ın Atina'nın yanında göründüğü 1963/4 Kıbrıs krizi kamuoyunda Amerika'ya karşı büyük bir tepkiye yol açtı. 12 Mart 1971'de askeriyenin iktidarı ele geçirmesine kadar aralıklarla süren anti-Amerikan gösteriler oldu.[9]

Türkiye için Kıbrıs sorunu 1950'lerin başında, Grek-

Kıbrıs'taki bağımsızlık ve Yunanistan'la birlik (Enosis) hareketi Britanya'nın sömürge yönetimine karşı şiddetli bir mücadeleye girdiği sırada, başladı. Ankara'nın ilk tepkisi statükonun devamından yana oldu. 1955'te adadaki Britanya yönetiminin sömürgesizleştirme çağında daha fazla korunamayacağı anlaşıldığında Ankara, 1887'den beri Britanya'nın elinde bulunan adanın Türklere devredilmesini istedi. Bu söz konusu bile olmayınca, Ankara 1957'de adanın bölünmesi için ısrar etti. İngiliz yanlısı bir siyaset izleyen Türkiye'nin komşusuyla arası iyi değildi ve adanın yarattığı sorun, iki ülke arasındaki ilişkileri daha da kötüleştirdi. Zorluklarla geçen müzakerelerden sonra 1959'da taraflar, Türk azınlığın (ada nüfusunun % 20'si) sahip olduğu hakların, Britanya, Yunanistan ve Türkiye tarafından garanti altına alınacağı Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulmasını kararlaştırdı. Bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti 15 Ağustos 1965'te ilan edildi. Başpiskopos Makarios Cumhurbaşkanı, Kıbrıs Türklerinin önderi Dr. Fazıl Küçük de cumhurbaşkanı yardımcısı oldu.[10]

Cumhurbaşkanı Makarios üç yıl içinde anayasanın uygulanamadığını ve değiştirilmesi gerektiğini ilan etti. Aralık 1963'de Makarios'un anayasanın bazı temel maddelerinin değiştirilmesi önerisi Türklerin protestolarına ve cemaatlar arasında şiddet olaylarına yol açtı. Türkiye'de Makarios aleyhtarı gösteriler oldu ve adanın hemen bölünmesi talep edildi. Ankara öteki garantörlerle, Britanya ve Yunanistan'la ortak müdahale olanağı aradı. Bu arada Christmas günü Türk uçakları Kıbrıs Türk cemaatine daha fazla saldırılmasını önlemek için, bir uyarı olarak adayı bombaladı.

Makarios 1960 antlaşmasına uymayı ve üç NATO ülkesinin ortak müdahalesini reddetti; sorunu Birleşmiş Milletler'e götürmeyi tercih etti ve burada, Türkiye tam bir tecrit durumundayken, konuyla doğrudan ilgili olmayan ülkelerin desteğini aldı. BM adaya bir barış gücü göndermenin ötesinde herhangi bir

şey yapmayı reddetti. Bu arada cemaatler arası şiddet olayları tırmanmaya devam etti ve 13 Mart 1964'te İnönü koalisyonu, derhal ateşkes sağlanmadığı, Türk bölgelerindeki kuşatma kaldırılmadığı, adadaki Türklerin cemaat özgürlüğü sağlanmadığı ve Türk rehineler serbest bırakılmadığı taktirde tek taraflı müdahale tehdidinde bulunan bir nota gönderdi. Makarios notayı reddetti ve Ankara'daki partiler Kıbrıs'a müdahale için bir konsensus aramaya başladılar.

Türk kamuoyu adadaki olaylar yüzünden öfkelenmiş ve Türk davasının haklılığına inanmıştı. Bu nedenle askeri müdahale ezici bir çoğunlukla desteklendi. Bunun bir nedeni de, Başkan Johnson'ın 5 Haziran tarihinde başbakan İnönü'ye gönderdiği, müdahaleyi reddeden mektubu kamuoyunun öğrenmiş olmasıydı. Bu mektupta İnönü'ye, Washington'ın sağladığı silahların ABD'nin rızası olmadan kullanılamayacağı bildiriliyor ve İnönü, "Türkiye eğer NATO'daki müttefiklerinin rızası ve bilgisi dışında Sovyet müdahalesine yol açacak bir adım atarsa" NATO ittifakının Sovyetler Birliği'ne karşı Türkiye'ye yardım etmeyeceği uyarısında bulunuyordu.

Mektubun tamamı kamuoyunun bilgisine çok sonra sunulduysa da, içeriği basına hemen sızdırıldı. Mektubun ulusalcı entelijansiyanın iddialarını doğruladığı görülüyordu. Bu entelijansiya Füze krizinden bu yana, Türkiye'nin ihtiyacı olduğunda onu savunmak niyetinde olmayan müttefiklerinin elinde bir rehin olduğunu öne sürmüştü. Johnson mektubu şiddetli bir anti-Amerikancılığı yükseltti ve hem ulusalcıların hem de solcuların "bağlantısız Türkiye" için büyük gürültü koparmalarına yol açtı. Johnson'ın pervasızlığı ve kendi güçsüzlüğü hükümeti sarstı. Dışişleri Bakanlığı'ndan ülkenin dış ilişkilerini gözden geçirmesi istendi. Bu arada genel kurmay sadece ulusal çıkarlar için kullanılacak, NATO'dan tamamen bağımsız bir tümen kurdu.

Anti-Amerikancılık bir dış siyaset meselesi olmaktan çıktı;

ülke, kabaca Amerikancı sağ ve anti-Amerikancı sol olarak tanımlanan iki kamp halinde kutuplaştı. Aslında anti-Amerikan kampı oluşturanlar, solcuların yanı sıra, çeşitli renklerden neo-Kemalist ulusalcıları da kapsıyordu ve bu iki kesim, bu konuda genellikle örtüşüyordu. Bu kişiler Türkiye'nin içinde bulunduğu kötü durumun nedenini, önderliğini Birleşik Devletler'in yaptığı kapitalist batıya bağımlılık ve onun tarafından sömürülme biçiminde değerlendirmeye başladılar. Türkiye'nin özgürlük savaşının tarihi yeniden yorumlandı ve emperyalizme karşı bir mücadele olarak sunuldu. Kemalistler bağımsız, bağlantısız bir devlet kurmaya yönelmişler, muhalifleri ise yabancı vesayetini kabul etmek istemişlerdi.

Benzer bir analiz savaş sonrası Türkiye'ye de uygulandı ve ülkeyi yönetenler ülkenin gerçek bağımsızlığını koruma kararlılığından yoksun oldukları için eleştirildi. Hem CHP hem de DP suçlu görüldü; birincisi Truman Doktrini ve Marshall Planı'nı kabul etmiş, ikicisi Türkiye'yi NATO ve Bağdat Paktı'na sokmuştu. Ancak bu siyasetleri sürdürmenin artık hiç bir mazereti yoktu. Yakın zamanda meydana gelen olaylar bunların yararsız olduğunu ortaya koymuştu.

İlk kez bu türden eleştiri bürokratik yapının ve belli başlı partilerin dışından geliyordu. Bu eleştiriler esas olarak entelijansiyadan, özellikle de az gelişmiş toplumlarının ya da kendi sözleriyle emperyalizm tarafından "geri bıraktırılmış" bir toplumun yüz yüze geldiği sorunları tartıştıkları "fikir Kulüpleri"ni kuran öğrenci gruplarından geliyordu. Bu kulüpler, bürokratik denetimin her türlü inisiyatifi boğduğu bir ülkede bir sivil toplum oluşturmak için gerçekleştirilen ilk ciddi girişimdi. Bu klüplerin bazı üyeleri, görüşlerine bir siyasal platform sağlayan İşçi Partisi'ne katıldılar. Bu radikal eğilimler CHP'ni bile etkiledi ve onu zamanın gerisinde kalmamak için sola dönerek tepki göstermeye zorladı.

Sağ, komünist olarak lanetlediği yeni radikal ulusalcılığın bu çağrısı karşısında endişeye kapıldı. Neo-Kemalistler ulusalcılığı kendi ideolojilerinin öğretilerinden biri haline getirmeyi başardıkları için, o zamana kadar ulusalcılığı kendi tekelinde tutmuş olan sağ, bir karşı güç olarak İslam'ı kullanmak zorunda kaldı. 1962'nin başlarında "Komünizmle Mücadele Derneği" gibi yeni sağcı örgütler kuruldu ve "İslam'ı komünizmin panzehiri olarak" sundu. İslam'ın bu siyasal maniplasyonu, 1960'lar boyunca, özellikle Suudi parası "Dünya İslam Birliği" ya da *Rabitatül Alemül İslâm* olarak bilinen örgüt aracılığıyla etkili olmaya başladıktan sonra, artarak devam etti. Ancak din, ithal ikameci ekonomik politikalar, ilerde göreceğimiz gibi, bütün bir toplumsal kesimi marjinalleştirdiğinde, siyasal bakımdan önemli hale geldi.[11] Bu toplumsal kesimin bir parçası, ilerde göreceğimiz gibi, çareyi sadece İslami siyasette arıyordu.

Adalet Partisi 1965 seçimlerini tek başına hükümet kurmasını sağlayan bir çoğunlukla kazandı ve Demirel, 27 Mayıs rejiminin serbest bıraktığı yeni güçlerle uğraşmak zorunda kaldı. Bir yıl Eisenhower Vakfı'nın öğrencisi olarak Amerika'da bulunduğu ve Türkiye'de faaliyet gösteren bir Amerikan çokuluslu şirketinde çalıştığı için Demirel, modern kapitalizmin ve Birleşik Devletler'le bağlantının sembolü haline geldi. Bu nedenle her yandan saldırıya uğradı: soldan, neo-Kemalistlerden ve onu Mason olarak lanetleyen dinci sağdan. Demirel'in siyasal konumu 1960'ların sonuna doğru zayıfladı. Kıbrıs sorununda yaşanan düşkırıklığına bir çözüm bulamamıştı. Zaman Greklerin lehine işliyordu. Özellikle ABD'nin Vietnam'a müdahalesinden ve Ortadoğu'da 1967 savaşından sonra anti-Amerikancılığın gelişmesi ülkenin daha da siyasallaşmasına yol açmıştı.

Bu yıllarda Türkiye'deki işçiler daha yüksek ücret ve daha iyi çalışma koşulları için verdikleri müadelede daha da militanlaştılar. İşverenler direndiler ve iki taraf arasındaki mü-

cadele, grevler ve lokavtlarla şiddetlendi. 1960'larda yaşanan olaylar, özellikle İşçi Partisi'nin yaptığı propaganda işçileri de siyasallaştırdı. Sonuç olarak 1967'de bir grup sendikacı hükümet yanlısı konfederasyondan, Türk-İş'ten ayrıldı ve radikal DİSK konfederasyonunu kurdu. Türk-İş Amerikan modeline göre kurulmuş, ekonomik taleplerde yoğunlaşmış ve kendi içinde siyasal eğilimlerin gelişmesini önlemişti. Avrupa örneğini izleyen DİSK ise ekonomik taleplerin ancak siyasal eylemle kazanılabileceğini öne sürüyor ve bu nedenle TİP'i destekliyordu. Bu bölünme, Türk-İş'in terk edilmesine ve zayıflamasına yol açtı. Türk-İş, aksini iddia etse de gayri resmi olarak Adalet Partisi'ne eğilim gösterdi. Bu gelişmeler hükümeti ve işveren derneklerini endişelendirdi. Bunlar, işçi hareketinin denetimini kaybetmekte olduklarını gördüler ve çok geç olmadan denetimi yeniden sağlama kararı aldılar.

Kendi partisi birliğini korumuş olsaydı Demirel durumu daha iyi denetleyebilirdi. Ancak bu, sadece kendi başarısızlığı nedeniyle değil, özdeşlendiği ekonomik siyasetlerin sonuçları nedeniyle de gerçekleşmedi. 1965'de öne sürdüğü kendi iddiasına göre Demirel, modern bir kapitalist devlet ve toplumun mimarı olmak ve bu hedefe ulaşmak için eski, modası geçmiş kurumları gömmek istiyordu. Meclis'te şöyle diyordu: "Modern Türk devletinin yolu ondokuzuncu yüzyıl kapitalizminin yöntemlerinden tamamen farklı olacaktır." Gerçekten de böyle oldu. Bazı bölgelerde tekelci bir nitelik kazanan büyük ölçekli modern kapitalist girişimler kısa süre içinde bütün Anadolu'ya hâkim oldu. Bazıları kısa süre içinde "En Zengin 500 Kişi" listesinde yer alacak olan küçük bir kapitalistler grubu yeni ekonomik siyasetlerden yararlandı. Ancak bütün ülkeye dağılmış durumdaki küçük tüccarlar ve esnaf, rekabet karşısında ayakta kalmayı başaramadılar.

Adalet Partisi içinde geleneksel alt orta sınıfı temsil edenler Demirel'i çıkar çevrelerini kollamakla, halktan çok bu çevrelere hizmet etmekle eleştirmeye başladılar. Bunlar, İslami retoriği be-

nimsediler ve Demirel'i, kendi iddialarına göre Türkiye'deki en büyük işadamları ve sanayiciler gibi Mason olduğu için lanetlediler.

Demirel bu insanların ikilemini anlamıştı. Ancak onlara yardımcı olmadı, sadece tavsiyede bulundu. Kendisine gönderilen heyete şunları söyledi:

> "Ülkemizde bir buçuk milyon tüccar ve esnaf var. Bu, beş ya da altı milyon kişi demektir. Kendine yeterli, deneyimli, bilgi ve beceri sahibi insanlar demokratik düzende bir güç oluştururlar. Bugünün küçük tüccarı yarının fabrika sahibi olabilir."

Ancak onlara içinde bulundukları kötü durumdan çıkabilmeleri için örgütlenmeleri ve kendi kaynaklarını oluşturmaları söylendi. Ne var ki, pek azı bunu gerçekleştirebilecek yeteneğe ya da isteğe sahipti; çoğu iflas etti.

Bu insanlar Demirel'in tavsiyesine uymadılar ve Demirel'i ve onun izlediği siyasetlere muhalif olanları destekleyerek siyasal olarak örgütlenmeye başladılar. Mayıs 1968'de, kısa süre sonra Milli Nizam Partisi'ni (MNP) kurup başına geçecek olan Profesör Necmettin Erbakan, Türkiye'yi "Avrupa ve Amerika'nın açık pazarı" haline getirdiğini söylediği hükümetin ekonomik siyasetlerine karşı saldırıya geçti. Erbakan bir yıl sonra Anadolu delegelerinin desteğini alarak, Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği'nin başkanlığı için yapılan seçimlerde Demirel'in adayını yenilgiye uğrattı.

Adalet Partisi, Ekim 1969'da yapılan seçimleri kazandı, ancak oyları % 6,4 oranında azaldı. Bu sonuçların cesaretlendirdiği Erbakan Ocak 1970'de kendi partisini kurdu. Bir yıl sonra, Aralık'ta, AP'den bir hizip daha ayrıldı ve Demokratik Parti'yi kurdu. Bu arada, 1965'de Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'ni ele geçiren Albay Alparslan Türkeş Şubat 1969'da bu partinin ismini Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) olarak değiştirdi. Amacı, tekelci kapitalizme ve komünizme aynı derecede karşı olduğunu iddia eden militan, aşırı ulusalcı ve neo-faşist bir parti yaratarak, aynı

alt orta sınıfın oylarını çekmekti. CHP de 1965'de merkez sol bir siyaseti benimsedikten hemen sonra bölündü. Parti'nin sağ kanadı bu gelişmeyi protesto ederek ayrıldı ve Profesör Turhan Feyzioğlu'nun önderliğinde Güven Partisi'ni kurdu. Sağdaki bu parçalanma siyasal istikrarsızlığın başlıca etkeni haline geldi.

1960'ların sonunda ve 1970'lerin başında artan siyasal gerilimler, toplumsal değişimler ve dünyada meydana gelen olaylar patlayıcı bir durum yaratacak şekilde biraraya geldi. Yüksek büyüme oranıyla birlikte sanayinin gelişmesi karşılanamayacak kadar yüksek beklentiler yarattı. Yüksek enflasyon, tüketimi mutlu bir azınlıkla sınırladı. İş gücü büyüyordu, ancak bu büyüme asla iş talebiyle orantılı olmadığı için, işsizlik, Avrupa'ya göçün hafifletmesine rağmen sürekli yükseliyordu. Bu arada işçiler biraz daha militanlaştılar ve sendikalı işçi sayısı giderek arttı. Çoğu Üçüncü Dünya ülkesinde olduğu gibi, Türkiye'de de nüfus sadece hızla artmakla kalmadı, 30 yaşın altındaki işsizlerin sayısı da endişe verici oranlara ulaştı. Zaten yetersiz olan eğitim sistemi, ekonomi her yıl binlerce mezuna iş bulmayı başaramazken, sayısı giderek artan öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılayamıyordu. Okullar ve yüksek öğretim kurumları (üniversiteler, öğretmen okulları ve din okulları) 1960'larda öğrenci sayısı bakımından ikiye katlandı; sol ve sağın kıyılarında yer alan siyasal grupların toplanma zemini haline geldi.

1960'larda sol görüşlü bir eylemci, 1990'larda solun ideologlarından biri olan Murat Belge, şunları yazıyordu:

> "Türk öğrenci siyasetine hâkim olan sera atmosferi (nedeniyle) 1968'in dramatik olayları -Şubat'taki Tet saldırısı, Mayıs'ta Fransız öğrencilerin ayaklanması ve Ağustos'ta Çekoslovakya'nın işgali- pek çok ülkedekinden daha büyük bir etki yarattı."[12]

Bu olaylar 1 Mart'ta seçim yasasında yapılan ve "millî bakiye sistemi"ni kaldıran değişiklikle aynı zamana rastladı.[13] Seçim yasasında yer alan bu uygulama, İşçi Partisi'nin 1965'te 14 sandalye

kazanmasını ve büyüklüğüyle orantısız önemde bir tarihsel rol oynamasını sağlamıştı. Hükümet bu nedenle yasayı değiştirmek ve TİP'i siyaset sahnesinden uzaklaştırmak istiyordu.

Değişikliğe uğratılan yasa gereğince İşçi Partisi aynı sayıda oyla sadece üç sandalye kazanacaktı; 1969 seçimlerinde sadece iki sandalye kazanabildi. Yeni yasayı yorumlayan *The Economist* (9 Mart 1968) şu sonucu çıkarıyordu.

> "Türk Komünist Partisi yasaklandığı için, İşçi Partisi, aslında aşırı solcuların yegâne yasal barınağı idi. Yıkıcılık siyasal düşkırıklığından güç kazanarak gelişir ve İşçi Partisi şimdiki halde yıkıcı olmasa da, parlamenter çıkış yollarının büyük ölçüde kapatılması halinde, büyük olasılıkla bu yöne eğilim gösterecektir."

Yasa geçmeden hemen önce partinin önderi Mehmet Ali Aybar, Meclis'e şu uyarıda bulundu: "bu yasanın geçmesi halinde ülkedeki huzursuzluk başka düzeye yükselecektir." İktidardaki partiden tasarıyı geri çekmesini istedi. "Aksi halde," diyordu, "demokrasinin başına geleceklerden siz sorumlu olacaksınız."

TİP bazı taraftarları dışında yıkıcılığa sapmadı. Parlamenter yolun sola kapatılması karşısında bazıları iktidarın ancak kendilerine sempati duyan subayların yardımıyla gerçekleştirilecek bir hükümet darbesiyle alınacağına inanmaya başladı. Sol, İşçi Partisi'ni desteklemeye devam edenler ile "Millî Demokratik Devrim"i destekleyenler arasında bölündü. "Millî Demokratik Devrim," radikal subaylarla, Türkiye'nin sorunlarına yanıtın Maoizm'de, hattâ bunun Hintli Naksalit versiyonunda ya da Latin Amerikan şehir gerillasının izlediği stratejide bulunacağına inananlarla bir ittifak anlamına geliyordu.

Bu arada, solu seçim yasasıyla yaralayan hükümet DİSK'in önderlik ettiği siyasal sendikacılığı hükümet yanlısı Türk-İş lehine bir yasa çıkararak tahrip etmeye karar verdi. Türk sendika hareketi konusunda uzman olan Profesör Işıklı'ya göre bu değişiklik yasası,

"belirli bir işyerinde çalışanların en az üçte birini temsil etmeyen sendikaların faaliyetini yasaklıyordu. Ne var ki, en önemlisi, hükümet sözcülerinin bu değişikliğin [DİSK'in] varlığına son vermek için kullanılacağını, açıkça ve kamuoyu önünde ifade etmeleriydi."[14]

İşçiler 15-16 Haziran 1970'de geniş ve daha çok kendiliğinden bir gösteriyle bu yasaya tepki gösterdiler ve bütün İstanbul-Marmara bölgesini tam olarak felç etmeyi başardılar. Hükümet, düzeni ancak askeri güç kullanarak ve kentin bütün fiziksel ulaşım yollarını keserek sağlayabildi. Bu olay, gösteriyi "devrim provası" olarak betimleyen rejim için bardağı taşıran son damla oldu. Gözlemciler, hükümetin İkinci Cumhuriyet'in kurumlarıyla yasa ve düzeni koruyamadığını kaydettiler ve bu kez Pakistan'daki "Yahya Han" modelinde bir başka askeri vesayet döneminin geleceğini öngördüler. Demirel sık sık bu kadar liberal ve gevşek bir anayasayla ülkeyi yönetmenin imkânsızlığından şikâyet ediyordu.

Generaller durumun farkındaydılar. 1963'de kurulan Millî İstihbarat Teşkilatı ve aynı yıl içinde kurulan askeri istihbarat çeşitli gizli gruplara sızmıştı ve bunların faaliyetlerini yakından izliyordu. (1971'den sonra kurulan askeri mahkemelerde tanıklık yapmak için ortaya çıkmak zorunda kalan çok sayıda hükümet ajanının gerçekleştirdiği bu sızmanın boyutları ancak tahmin edilebilir.) 1970 yazında askeriye içinde, en az 56 general ve 518 albayın emekli edilmesiyle gerçekleştirilen tasfiyelerle ilgili haberler çıktı.

1963'ten sonra silahlı kuvvetler birbiriyle rekabet eden çeşitli hiziplere bölünmüştü ve emir komuta zincirinin dışından müdahale tehdidi vardı. Bu tehdit karşısında Yüksek Komuta Kademesi, desteklemeyi vaat ettiği bir radikal reform programı öne-rerek erken davranıp tehtidi savuşturmaya çalıştı. Ancak liberal anayasayı zayıflatma amacı taşıması halinde bu reformları uygulamak zor olacaktı, çünkü Meclis'te bir muhalefet vardı. Cum-

hurbaşkanı Cevdet Sunay Ocak 1971'de parti önderleriyle danışma toplantıları yaptığında, bu durum açıkça ortaya çıktı. Parti önderleri Demirel'i kurtarmayı reddettiler ve Yüksek Komuta Kademesi'nin onun arkasında kararlı biçimde durması karşısında şaşkınlığa düştüler.

Ocak 1971'de Türkiye'nin bir kaos durumunda olduğu görülüyordu. Üniversiteler işlevlerini kaybetmişlerdi. Latin Amerikan şehir gerillalarını taklit eden öğrenciler, banka soyuyor, ABD görevlilerini kaçırıyor ve Amerikan hedeflerine saldırıyorlardı. Hükümeti eleştiren üniversite profesörlerinin evleri neo-faşist militanlarca bombalanıyordu. Fabrikalar grevdeydi. 1 Ocak ile 12 Mart 1971 arasında önceki yıllara kıyasla çok daha fazla iş günü kaybedildi.[15] İslami hareket daha saldırganlaşmıştı ve bu hareketin partisi, Millî Nizam Partisi, Atatürk'ü ve Kemalizm'i, silahlı kuvvetleri öfkelendirecek şekilde açıkça reddediyordu.

Mart başında Demirel artık denetleyemediği, hızla kötüye giden durum karşısında çaresiz kalmıştı. 8 Mart'ta yapılan bir parti meclisi grup toplantısı Demirel'in partisinin de güvenini kaybettiğini gösterdi ve paşalar bu durumu Adalet Partisi içindeki güvenilir adamları sayesinde hemen öğrendiler. İki gün sonra paşalar bir toplantı yaparak, kendi partisinin bile desteğini kaybeden Demirel'in gitmesi gerektiğine karar verdiler. Böylece 12 Mart günü generaller (Genel Kurmay Başkanı ile kara, hava ve deniz kuvvetleri komutanları) Türk Silahlı Kuvvetleri adına hareket ederek, Cumhurbaşkanı Sunay ile iki meclisin başkanlarına bir muhtıra verdiler. Anayasanın öngördüğü reformları gerçekleştirebilecek, güçlü ve itibarlı bir hükümetin kurulmasını talep ediyorlardı. Demirel'i alternatifsiz bırakarak, hükümetin istifa etmeyi reddetmesi halinde iktidara el koyacakları tehdidinde bulundular. Demirel'in istifası, bizzat kendisinin sık sık dile getirdiği, ancak 1961 Anayasası'nın sağladığı güvenceler nedeniyle gerçekleştiremediği anti-demokratik önlemlerin yolunu açtı.

Notlar

1. Alıntı, Feroz Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy 1950-1975*, Londra 1977, s.48. Bu alıntının yapıldığı bölümde, Mayıs 1960'tan Eylül 1961'e kadar askeri yönetim oldukça ayrıntılı biçimde tartışılır.
2. Ibid., s. 160-1. Ayrıca bk. Walter Weiker, *The Turkish Revolution 1960-61*, Washington DC, askeri müdahale konusunda İngilizce yazılmış en iyi ve en ayrıntılı incelemedir.
3. 1961 Anayasası ve askeri rejimin yarattığı yeni kurumlar için bk. C. H. Dodd, *Politics and Government in Turkey*, Manchester 1969, s. 107 vd.
4. OYAK üzerine bir monografi yazmaya değer, ancak Türkçe olarak bile henüz yazılmamıştır. Ancak bk. Semih Vaner, "Army," Schick ve E. A. Tonak (ed.) *Turkey in Transition* içinde, New York 1987, s. 251-2; ve Ahmad, *Experiment*, s. 194 ve 280-1.
5. Planlama siyasetleri ve mekanizmaları konusunda bk. S. İlkin ve E. İnan. (ed.) *Planning in Turkey*, Ankara 1967. Bu kitapta süreç içinde yer alan kişilerce yazılmış bilgi verici makaleler vardır. Ayrıca bk. William Hale, *Political and Economic Development of Modern Turkey*, New York 1981, s. 143-9.
6. Avrupa'daki Türk işçileri ve Türkiye ekonomisine katkıları konusunda bk. Suzanne Paine, *Exporting Workers: the Turkish Case*, Londra 1974, s. 126 vd.
7. Paul Magnarella, *Tradition and Change in a Turkish Town*, New York 1974, s. 56.
8. Koalisyon hükümeti konusunda bk. Dodd, *Politics*, s. 55-103; ve Ahmad, *Experiment*, s. 212-36.
9. 1945'ten bu yana Türk-Amerikan ilişkileri ya da "sorunları" konusunda. Amerika açısından öyküyü çok yakından bilen George Harris, *Turkish-American Problems in Historical Perspective, 1945-1971*'i yazmıştır (Stanford 1972); ayrıca bk. Ahmad, *Experiment* içinde dış politika konusunda yazılan bölüm (s. 389-430).
10. George Horton Kelling, *Countdown to Rebellion: British Policy in Cyprus 1939-1955*, Westport, Connecticut 1990, İngilizlerin, kendi deyişleriyle "Türk kartı"nı Greklerin Enosis arzularını engellemek için nasıl kullandıklarını anlatır.
11. İslam ve siyasetin rolü için bk. Binnaz Toprak, *Islam and Political De-*

velopment in Turkey, Leiden 1961; ve aynı yazarın, Schick ve Tonak (ed.) *Transition* içindeki makalesi (s. 218-35). Ne var ki yazar Türk siyasetinde artık kritik bir unsur olarak görülen Dünya İslam Birliği'nden söz etmez. Bk. Ahmad, *Experiment* içinde (s. 363-88) "Religious and Politics" başlıklı bölüm ve yazarın *Third World Quarterly*'deki makalesi (c. 7, sy.2, Nisan 1985, s. 211-26).

12. Murat Belge (Ahmet Samim, ismiyle), "The Left," Schick ve Tonak (ed.) *Transition*, s. 157.

13. Dodd, *Politics*, s. 183'te oldukça karmaşık olan "ulusal bakıye" sistemini şöyle betimler:

> "Bu sistemde her seçim bölgesinde atılan oylar sandalye sayısına bölünür. Ortaya çıkan sayı her parti listesine ya da her bağımsız adaya verilen oyu bölmek için kullanılır. Bu sayı 2 000 olduğunda, 4.500 oy alan bir parti listesi iki sandalye kazanır. O zamana kadar sistem daha az oy alan listelere (daha çok küçük siyasal partilerin listelerine) yardımcı olacak şekilde iş görmüştür. Arta kalan oylar -yukardaki örnekte 500 kadar- bir ulusal havuza aktarıldığında sistem küçük partilere daha çok yarar sağlar."

14. Alpaslan Işıklı, "Wage Labour and Unionization," ibid., s. 320; ve Hale, *Economic Development*, s. 212.

15. Işıklı, ibid., s. 325, Tablo 11-3, 1963 ile 1980 arasında yapılan grevlerin oranını verir. 1971'in ilk üç ayında 476.116 işgünü kaybı olurken, 1971'den önceki bir yılın en yüksek sayısı, 1966'nın tamamı için, 430.104 işgünü idi.

Askeri Müdahale, Sosyal Demokrasi ve Siyasal Terör: (1971-1978)

12 Mart 1971 askeri müdahalesi Türkiye'de yaşayan insanların çoğu için sürpriz olmadı. Ancak darbenin niteliğini ya da alacağı yönü anlayan pek az kişi vardı. Harekâtın kolektif niteliği silahlı kuvvetlerdeki hangi hizbin inisiyatifi ele aldığını ayırt etmeyi zorlaştırdı. Liberal entelijansiya, inisiyatifin, 1961 Anayasası'nın öngördüğü reformların uygulanmasından yana olan Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur'un önderliğindeki radikal-reformist kanatta olduğunu düşünüyordu. Muhtıra, bu türden umutlara doğrular gibiydi. Komutanlar, "ülkemizi, anarşiye, kardeş kavgasına, toplumsal ve ekonomik karışıklığa" sürüklemekten sorumlu tuttuğu hükümetin istifasını talep ettikten sonra, "mevcut anarşik ortamı ortadan kaldıracak, Atatürk'ün görüşlerinin ışığında anayasanın öngördüğü reform yasalarını çıkaracak güçlü ve itibarlı bir hükümetin demokratik ilkeler çerçevesinde kurulması" nı istiyorlardı.[1]

Öncelik, "yasa ve düzenin yeniden kurulması"na verilecekti. Bu nedenle muhtıranın verildiği gün, cumhuriyet savcısı, Türkiye İşçi Partisi aleyhine dava açtı. Partinin önderleri komünist propaganda yapmakla (böylece 1936 tarihli ceza yasasını ihlal etmekle) ve Kürt ayrılıkçılığını destekleyerek anayasayı ihlal et-

mekle suçlanıyorlardı. Savcı, aynı zamanda, Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu, Dev-Genç'e bağlı bütün gençlik örgütlerinin kapatılmasını istiyordu. Bu gruplar, üniversitelerde ve kentlerde öğrenci gençliğin uyguladığı şiddet ve ajitasyondan sorumlu tutuluyorlardı.

Yasa ve düzenin sağlanması solcu olarak bilinen her gubun baskı altına alınmasıyla eşdeğerde tutuldu. Üniversitelerdeki fikir kulüpleri, Öğretmen Sendikalarının şubeleri ve DİSK büroları polis tarafından arandı. Devletin bu eylemlerinden cesaret alan, Milliyetçi Hareket Partisi'nin gençlik örgütü, "Ülkü Ocakları," solcu olarak gördükleri kişilere karşı şiddet eylemlerine başladılar. Taşrada İşçi Partisi'nin taraftarları olarak görülen öğretmenler başlıca hedef haline geldiler. Solu ezmenin ve soldan yükselen pek çok sesi susturmanın başlıca dürtüsünün sendika militanlığını ve daha yüksek ücretlerle daha iyi iş koşulları taleplerini durdurmak olduğu görülür. Askeri rejimin en azından kısa vadede kazandığı başarılardan biri buydu.

Demirel'i istifaya zorlayan komutanlar ele geçirdikleri iktidarı ne yapacakları sorunuyla yüz yüze geldiler. Grek cuntasının 1967 darbesinden sonra karşılaştığı sorunları bildikleri için iktidarı doğrudan kullanmakta duraksadılar. Tutucuların, reform istemeyen partilerin hâkim olduğu bir Meclis ve reformları gerçekleştireceği umulan "partilerüstü" bir hükümetle yönetmek dışında pek bir seçenekleri yoktu. Paşalar sürekli dürterek ve baskı yaparak olayları etkilemek niyetindeydiler. Ancak ilk sorunları Meclis'in, yani Adalet Partisi ile CHP'nin kabul edebileceği bir başbakan bulmaktı. Profesör Nihat Erim uygun aday olarak görüldü ve 19 Mart'ta kendisinden hükümeti kurması istendi.

Nihat Erim (1912-1980) 1946'da Cumhuriyet Halk Partisi'ne katılarak, siyaset uğruna anayasa ve uluslararası hukuk kariyerinden vazgeçmişti. Aynı yıl içinde parlamentoya seçildi ve hem bakan olarak, hem de İnönü'nün zaman zaman resmi ol-

mayan sözcüsü gibi davranan bir yakını olarak, partinin önde giden üyelerinden biri oldu. Ancak hırslı biri olduğu için, 1950'de koltuğunu kaybedince Demokratlar'a yaklaştı ve Kıbrıs sorununda danışmanlık yaptı. 1961'de neo-Demokrat partilerce İnönü'nün yerine koalisyonlara başkanlık etmek üzere seçildi. Bu proje başarısızlığa uğrayınca, Adalet Partisi, Erim'in Meclis Sözcülüğü'ne getirilmesini destekledi, ancak bu da olmadı. Bunu izleyen on yıl içinde Erim siyasetten uzak durdu ve var gücüyle Avrupa Konseyi için çalıştı. Başbakan olarak atandığında siyasal kariyerinin en yüksek noktasına ulaşmıştı. Ancak askeri rejime hizmet etme isteği hayatına mal oldu. 19 Temmuz 1980'de kendisine "Devrimci Sol" diyen bir grup tarafından öldürüldü.

Mart 1971'de Erim sağcı partilerce de desteklendi; CHP ile olan bağlantısı nedeniyle bu partideki tutucuların da desteğini alacağı umuluyordu. Aslında Erim'in atanması 1972'de CHP'yi böldü ve parti içinde büyük bir çatlağa yol açtı. Başlangıçta askeri rejime eleştirel yaklaşan İnönü, Erim'in atanmasıyla birlikte tutumunu değiştirdi; ne var ki, partinin genel sekreteri olan Bülent Ecevit kararlı bir tutumla eleştirilerini sürdürdü.

Erim kendisini 1931'de Britanya'da kurulan Ramsay MacDonald hükümetine benzer bir ulusal hükümetin önderi gibi görüyordu. Bu kıyaslama Erim'in düşünebileceğinden çok daha uygundu; tıpkı İşçi Partisi'nin önderi MacDonald gibi, Erim de genellikle tutucu ve baskıcı bir rejimin önde giden siması haline geldi ve amacına ulaştıktan hemen sonra ıskartaya çıkarıldı.

Nihat Erim kendisini idareciler ve teknokratlardan oluşan bir "beyin kabinesi"nin önderi olarak görüyordu. Bu kabinenin amacı komutanların tasarladıkları bir radikal reform programını gerçekleştirmekti. Bu nedenle Erim, Dünya Bankası'ndan Attila Karaosmanoğlu, Silahlı Kuvvetler Yardımlaşma Fonu'ndan Özer Derbil, Türk Petrol'ün eski müdürü İhsan Topaloğlu ve Devlet Planlama Teşkilatı'nda çalışan eski bir kurmay subay, Şinasi

Orel, gibi uzmanları biraraya getirdi. Bunların yanı sıra Ferit Melen ve Sait Naci Ergin gibi tutucuları da yanına aldı. Bu kişiler, 1960'ların başında oluşturulan koalisyonlarda reformları önleyen kötü şöhretli adamlardı. Ancak bunlar, Meclis'teki tutucuların desteğine sahiptiler. Nitekim bir konsensus sağlayacak ulusal bir hükümet olmaktan uzak bulunan Erim hükümeti, bir uyumsuzluk ve çelişkiler kabinesi oldu.

Kendisine Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu (THKO) diyen bir grubun Nisan ayında başlattığı terör eylemleri nedeniyle neredeyse her şey durdu. THKO'ya para sağlamak için fidye talebiyle adam kaçırılıyor, banka soyuluyordu. Küçük rütbeli muhalif subayların ve askeri öğrencilerin bu gücü yönettiğine dair söylentiler istihbarat kaynaklarınca doğrulandı. Bazıları bu faaliyetleri ordu içindeki bölünmenin bir başka ifadesi olarak yorumlarken, bazıları da, bu insanları, çeşitli sol örgütlere sızmış olan ve MİT olarak bilinen Milli İstihbarat Teşkilatı'na bağlı provokatörler olarak görüyordu.[2]

Devlet, THKO'nun eylemlerine büyük bir baskıyla karşılık verdi. Askeriyenin kabinedeki temsilcisi olan Başbakan Yardımcısı Sadi Koçaş "bugünden itibaren yasalara karşı çıkan herkese savaş ilan ediyoruz," şeklinde bir duyuru yaptı. Beş gün sonra Türkiye'deki 67 ilin 11'inde sıkıyönetim ilan edildi. Bu iller, Kürt ulusalcılarının faaliyet gösterdikleri güneydoğu illerinin yanı sıra, ülkenin başlıca kent ve sanayi bölgelerini kapsıyordu.[3]

Türkiye'nin siyasal hayatı sıkıyönetim altında tamamen felç oldu. Gençlik örgütleri kapatıldı, meslek örgütleri ve sendikaların bütün toplantı ve seminerleri yasaklandı. 28 Nisan'da iki gazetenin yayını durduruldu ve kitapçılara yetkililerce saptanan yayınları satmamaları emredildi. Bu emir büyük bir karışıklığa yol açtı, çünkü hangi yayının yasadışı olduğu belli değildi ve bu konuda karar vermek, emri uygulayan polise kaldı. Ertesi gün, önde giden iki gazeteci, İşçi Partisi eski milletvekili Çetin Altan ve radikal

Kemalist İlhan Selçuk, baskının entelektüellere yöneldiğini gösteren bir belirti olarak gözaltına alındılar ve her türlü sol yayın yasaklandı. Ancak militan neo-faşist sağın yayınları serbestçe dolaşmaya devam etti. 3 Mayıs'ta sıkıyönetim yetkilileri bütün grev ve lokavtları yasadışı ilan ettiler. İşçi hareketi bir hamlede, toplu sözleşme ve grevleri Türkiye'nin üstesinden gelemediği bir lüks olarak gören İşveren Kuruluşları'nın insafına terk edilmişti.

17 Mayıs'ta İstanbul'daki İsrail konsolosu Efraim Elrom'un kaçırılması üzerine baskı daha da arttı. Bölünmüş solun bu eylemle öne çıkan bir başka grubu, askeri rejimin prestijine ağır bir darbe indirmişti. Hükümet sola karşı en şiddetli önlemleri yürürlüğe koyarak karşılık verdi. Gerillalar, Elrom'un öldürülmesi halinde misilleme olarak idam cezası öngören bir yasa çıkarılacağı konusunda uyarıldılar. Böyle bir yasanın anayasaya uygunluğu kabinede tartışıldıysa da sonuç alınamadı. Siviller denetimi kaybetmişler ve iktidar sıkıyönetim komutanları ile istihbarat servislerinin eline geçmişti.

Elrom'un kaçırılmasını izleyen günlerde bütün Türkiye'de yüzlerce insan hapse atıldı. Bunlar, sendikacıların ve İşçi Partisi taraftarlarının yanı sıra, en genelde, entelijansiyaya mensup kişiler, esas olarak öğrenciler ve genç akademisyenlerdi. "Sol" olarak tanımladıkları şeye bir ders vermeye kararlı olan komutanlar, Başbakan Erim'in kişisel olarak tanıdığı bazı hukuk profesörlerinin yanı sıra, Yaşar Kemal ve Fakir Baykurt gibi tanınmış yazarları bile tutukladılar. Gözaltında işkence yaygın biçimde uygulandı; amaç, siyasal mahkûmların iradesini kırmak, böylece onları siyasetten vazgeçirmekti.[4] Bu amaca kısmen ulaşıldı ve bu kişilerin çoğu radikal siyasetten uzaklaştı, hattâ bazıları tutucuların saflarına geçti.

Baskı Elrom'un kurtulmasını sağlamadı. Tam aksine Elromu kaçıranların köşeye sıkıştırılması onun öldürülmesini çabuklaştırdı. 21 Mayıs'ta İstanbul'da geceyarısından ertesi gün saat

3'e kadar sokağa çıkma yasağının ilan edilmesi (bu sırada evler tek tek arandı) Elrom'un ölüm fermanı oldu. Bu operasyona otuz bin kişiden oluşan askeri birlikler katıldı. Sabahın 5'inde Elrom'un cesedini buldular. Otopsi, Elrom'un bir önceki gün sokağa çıkma yasağının ilanından hemen sonra, onu kaçıranlar saklandıkları evi terk etmeye karar verdiklerinde vurulduğunu ortaya koydu.[5]

İki yıl boyunca her türlü faaliyet baskı altına alındı. Sıkıyönetim, her iki ayda bir anayasa gereği konuyu görüşmek üzere toplanan Meclis tarafından düzenli olarak uzatıldı. Bu arada hükümet dikkatini, tutucuların ülkenin başına gelen felaketlerden sorumlu gördükleri anayasanın değiştirilmesi üzerinde topladı. Değişiklikler devletin hemen her kurumunu kapsıyordu: Sendikalar, basın, radyo ve televizyon, üniversiteler, Devlet Konseyi, Anayasa Mahkemesi, Meclis, Senato ve Yargıtay. 1961 Anayasası'nın garanti altına aldığı, Türkiye'nin tarihinde ilk kez halkın siyasete katılmasına izin veren haklar ve özgürlükler, Profesör Erim'in sözleriyle, "Devletin bütünlüğünü... ve ulusu, Cumhuriyeti, ulusal güvenliği ve kamu düzenini koruyabilmek" için engellendi. 1960'larda yaşanan demokratikleşmenin sağ için çok pahalı ve riskli olduğu görülmüştü. Erim ve askeri Yüksek Komuta Kademesi liberal anayasanın Türkiye için bir lüks, gelişmekte olan ve kapitalizm yolunda hızla ilerlemek isteyen bir toplumun katlanamayacağı bir lüks olduğu sonucuna vardılar.

Anayasa değişiklikleri baskı ortamı nedeniyle kamuoyunda hiçbir şekilde tartışılmadı. Meclis'te yer alan sağ partiler 1960'lardan beri sürekli gerçekleştirmeye çalıştıkları, ama bunu yaparken kamuoyunun fikrini almaya tenezzül etmedikleri değişiklikleri memnunlukla karşıladılar. Adalet Partisi düşündüğünden çok daha ağır olan değişikliklerden hoşnuttu. CHP bile ciddi bir itirazda bulunmadı. Sadece, darbeden hemen önce İşçi Partisi'nden ihraç edilen ve bu yüzden hapse girmeyen Mehmet Ali Aybar, Meclis'te şu protestoda bulundu:

"Anayasa değişikliği için verilen önergeler mevcut demokratik Anayasamızın felsefesine ve temel ilkelerine aykırıdır; bunların amacı, sosyalizmi yasaklamaktır ve bu nedenle çağdaş bir demokratik rejim anlayışıyla bağdaştırılamaz."

Erim, Aybar'ın eleştirisini yanıtlarken, anayasanın aslında sosyalizme kapalı, ancak sosyal demokrasiye hâlâ açık olduğunu belirtti.

Meclis'in yasalaştırdığı ve Senato'nun onayladığı Tasarı 35 maddeyi değiştirdi ve dokuz geçici yasa getirdi. Ekonomik reformlardan önce siyasal reformların yapılmasında ısrar eden Demirel için bu bir zaferdi. Ancak bu kez de liberal rejim tamamen hadım edilmişti ve toplum içinde eşitlik sağlamayı amaçlayacak bir değişliklik yapma umudu pek kalmamıştı. Komutanlar, reform çağrılarında samimi olabilirlerdi ve cuntanın güçlü adamı General Faruk Gürler, 28 Eylül 1971'de bunu açıkça söylemişti. Ancak belirledikleri reformist hedeflerin sağa bağlı bir hükümet tarafından asla yerine getirilemeyeceğini bilmek durumundaydılar. Üstelik Anayasa'da yapılan değişiklikler, iddia edildiği gibi yasa ve düzeni yeniden kurmayı da sağlayamadı. Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, bu başarısızlık, Eylül 1980'de yapılan bir sonraki darbenin ardından Yüksek Komuta Kademesi'ni, bütün siyasal yapıyı yeniden düzenlemeye yöneltti.

Reform olasılığı karşısında Demirel, partisine bağlı bakanları kabineden çekti ve bir kriz yarattı. Toprak reformu ya da tarım gelirleri vergisi gibi önlemlere ilkesel olarak karşı değildi; tam aksine, kırsal kesimin kapitalist birikim sürecine katılmasıyla kapitalist ilerleme yolundaki engellerin kaldırılmasını memnunlukla karşılayacaktı. Ancak bu önlemleri desteklemesi halinde, tarım lobisini karşısına alacak ve partisi oy kaybedecekti. 1960'larda meydana gelen gelişmeler Adalet Partisi'ni zaten parçalamıştı ve Erim'in reformları durumu ancak daha da kötüleştirebilir ve küçük partileri güçlendirebilirdi. Anadolu'daki küçük işadamları ve çift-

çiler reformların kendi çıkarlarına ters düşeceğini, ancak Koç ve Sabancı Holding gibi devlerin işine yarayacağını düşünüyorlardı. Demirel askeri rejimin geçici olduğunu ve zamanla seçimlerin yapılacağını biliyor ve bu seçimlerden galip çıkmak istiyordu. Geri adım atmayı reddetti ve sonuç olarak, kabine krizi onun şartlarına uygun biçimde çözümlendi.

Komutanlar "Türk ulusunun en yetkin organları olan Parlamento ve Hükümet" ile çalışmaya devam edeceklerine söz verdiler ve Demirel de AP'li bakanları kabineden çekme kararını geri aldı. Ayrıca, 3 Aralık'ta, Demirel'in kabinesinde Maliye Bakanı olarak yer almış olan Mesut Erez, Erim hükümetine başbakan yardımcısı olarak atandı. Bu gelişme, 11 reformist bakandan oluşan grup için bardağı taşıran son damla oldu. Reformların gerçekleşmeyeceğini artık anlamışlardı. Erim'i de kendilerini izlemeye zorlayarak, aynı gün içinde topluca istifa ettiler.[6]

İkinci Erim Hükümeti 11 Aralık'ta kimse için şaşırtıcı olmayan kişilerle kuruldu. Bürokratik reform fikri terk edilmişti. 17 Nisan 1972'ye kadar süren ikinci Erim Hükümeti tam bir başarısızlığa uğradı. Demirel, hükümete dışardan hâkim olmaya devam etti ve İnönü'nün CHP'si muhalefet gibi davrandı. Demirel, Erim'in üniversiteler ve bürokrasideki liberalleri tasfiye etmek için tasarlanan önlemleri uygulamasına izin verdi. Ancak Erim'in, kanun gücünde hükümet kararnamelerini kullanarak Meclis'i atlamasına izin vermedi.

Erim, Demirel'in desteği olmadan pek bir şey yapamıyordu. Böylece 17 Nisan'da, güven oylamasından hemen önce istifa etti. Erim, anayasa değişiklikleri dışında, muhtemelen sadece dünya çapında eroin üretimini engellemek için Türkiye'deki haşhaş ekiminin yasaklanması kararıyla hatırlanacaktır. Bu karar Washington'dan gelen şiddetli baskılar altında alındı ve bu nedenle hoş karşılanmadı. Karar, 1973 seçimlerinden sonra Ecevit koalisyonu tarafından iptal edildi.

Artık Demirel'in onayı olmadan hükümet kurulamıyordu. Sonuç olarak beş hafta süren danışma ve görüşmelerin ardından Ferit Melen hükümeti kuruldu. Melen'in toplumsal ya da ekonomik reformlar yapmak gibi bir niyeti yoktu; yegâne amacı, sıkıyönetime gerek kalmadan yasa ve düzeni muhafaza etmekti. Bunun da, anayasada daha fazla değişiklik yapılarak ve yeni yasalar çıkarılarak gerçekleştirilebileceğine inanıyordu. Devlete karşı işlenen "siyasal suçlar"a bakacak özel "Devlet Güvenlik Mahkemeleri"nin kurulmasını ve siyasal partiler yasasının, kendi deyişiyle "anayasanın lafzına değilse de ruhuna aykırı" sol partilerin kurulmasını önleyecek şekilde yeniden düzenlenmesini önerdi. Mayıs 1972'de seksenine gelmiş İnönü'den CHP önderliğini devralan Bülent Ecevit, bu önerileri, demokrasinin görünüşte sürdürülmesi için özde feda edilmesi olarak eleştirdi.

Renksiz Melen hükümeti ülke üzerinde hiçbir etki yaratmadı. Ekonominin ve toplumun temel sorunları olduğu gibi duruyordu. Basın, reform sorununu herhangi bir umut ya da inanç olmaksızın tartışırken, sıkıyönetim gündelik hayata hâkim olmaya devam etti. Anayasada sivil yönetim üzerindeki baskıyı kolaylaştıracak değişiklikler bekleniyordu. Baskıdan en çok zarar gören entelijansiya umutsuz olmasa da, mutsuzdu. Aslında, Türkiye 1973'e girerken ruh hali değişmeye ve siyasal hayatın tenposu hızlanmaya başladı.

1973 seçimlerinde seçmenler gene de oy pusulasını kendilerini ezen ve acı çektirenlere yönelmiş bir silah olarak ciddiye aldılar. 1950'de nasıl oy vermişlerse ve 1983'te nasıl oy vereceklerse öyle oy verdiler! Ancak Ekim'de yapılan genel seçimlerden önce parlamento, süresi Mart'ta dolan Cevdet Sunay'ın yerine yeni bir cumhurbaşkanı seçmek zorundaydı. Bu olay politikacılarla paşalar arasında bir irade savaşı haline geldi.

1960 askeri müdahalesinden beri cumhurbaşkanlığı sivil- asker ilişkilerinde arabuluculuk yapan bir kurum olarak büyük siyasal

önem kazanmıştı. Cumhurbaşkanı iki meclisin ortak oturumunda seçiliyordu. Buna rağmen Yüksek Komuta Kademesi bu seçimi bir formalite olarak görüyordu. Komutanlar Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kendilerince belirlenen adayı seçeceğini umuyorlardı.

1966'da General Cevdet Sunay'ın seçilmesinden sonra Demirel hükümeti ile komutanlar arasında bir göbek bağı oluştu. 1969'da paşalar, kendisini "ikinci Atatürk" olarak gören hırslı bir subayı, Genel Kurmay Başkanı Cevdet Sunay'ı emekliye ayırmaya karar verdiğinde Demirel'i desteklediler. Demirel komutanlardan güvence almadan hareket etmiyordu.

1973'te paşalar Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler'i Türkiye Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı yapmaya karar vermişlerdi. Ağustos 1971'de emekliye ayrılması gereken Gürler'in görev süresi bir yıl uzatıldı. Bir sonraki yıl askerler Genel Kurmay Başkanı Memduh Tağmaç'a emekliye ayrılması için ısrar ettiler. Böylece Gürler'e cumhurbaşkanlığı yolu açılmış olacaktı. Gürler, kısa bir süre Genel Kurmay Başkanı olarak hizmet ettikten sonra istifa etti ve cumhurbaşkanlığı kontenjanından senatörlüğe getirildi. Bu durumda ülkenin en yüksek makamına aday olabilecekti.

Paşalar niyetlerini açıkça ortaya koymuşlardı. Şimdi sıra politikacılardaydı. Ancak Büyük Millet Meclisi Gürler'i seçmeyi reddetti. Normal koşullarda birbiriyle kavgalı olan Demirel ve Ecevit, zaten iktidarda olan bir ordunun müdahale edemeyeceğini hesaplayarak, paşaların adayını seçmemeyi kararlaştırdılar. Reddedilen ve bu durumdan zarar gören komutanlar, Sunay'ın görev süresinin uzatılması için anayasada değişiklik yapılmasını önerdiler, ancak bu öneri de reddedildi. Bu durumda uzlaşmak ya da müdahale etmekten başka seçenekleri kalmadı. Daha derin bir müdahale için gerekli konsensus yoktu. Meclis'e paşaların kabul edebilecekleri bir cumhurbaşkanı seçmesi söylendi.

13 Mart'ta başlayan siyasal gerilim, Meclis'in emekli Amiral Fahri Korutürk'ü cumhurbaşkanlığına seçtiği 6 Nisan'a kadar sürdü. Ilımlı ve liberal bir senatör olarak tanınan Korutürk Devlet Güvenlik Mahkemeleri tasarısına karşı oy kullanarak demokratik sisteme olan bağlılığını göstermişti. Asla politikacıların oyuncağı olmayacak eski bir subay olduğu için Yüksek Komuta Kademesi tarafından da benimsendi. Bununla birlikte Korutürk'ün seçilmesi sivillerin zaferi olarak görüldü.

Ferit Melen yeni cumhurbaşkanına başbakanı atama fırsatı vermek için 7 Nisan'da istifa etti. Korutürk, Melen kabinesinde Ticaret Bakanı olan Naim Talu'yu seçti. Kendisi aynı zamanda Merkez Bankası eski başkanıydı ve büyük iş çevrelerinin sözcüsü olarak biliniyordu. Kurduğu hükümet, AP ile Profesör Feyzioğlu'nun Cumhuriyetçi Güven Partisi arasında kurulmuş bir koalisyondu ve başlıca görevi ülkeyi seçimlere götürmekti.

Reform sözleri devam ediyor ancak reformların seçimlerden sonra kurulacak hükümet tarafında gerçekleştirileceği genellikle kabul ediliyordu. Talu, sadece öğrencileri yatıştırmak için gerekli mekanizmayı sağlayan Üniversiteler Yasası'nın Haziran 1973'te geçmesini sağlayarak yasa ve düzen rejimini güçlendirdi. Başkanlığını başbakanın yaptığı ve ülkedeki bütün üniversitelerin bağlı olduğu bir Üniversiteler Denetleme Konseyi kuruldu. Konsey, üniversiteler için disiplin önlemleri aldı ve üniversiteleri bu önlemlere uymaya zorladı. Eğer bir üniversitenin yönetimi işlemez hale gelirse, Konsey o üniversitenin yönetimine otomatik olarak el koyuyordu. Bu yasa sadece üniversite özerkliğinin sona ermesine değil, aynı zamanda parti siyasetlerinin doğrudan üniversitelere girmesine de yol açtı.

Askeriyenin desteklediği rejim 1973 yazında siyasal görevlerinin çoğunu yerine getirmişti. Anayasa, sivil toplum karşısında devleti güçlendirecek şekilde değiştirildi; her türlü muhalefeti hızla ve amansız biçimde bastıracak özel mahkemeler

kuruldu; üniversiteler öğrenci ve fakülte radikalizmini engellemek için yeniden düzenlendi; sendikalar pasifleştirildi ve 20 Temmuz 1971'de hükümetin İşçi Partisi'ni dağıtmasıyla birlikte bir ideolojik boşluk oluştu.

Ancak hükümetin gerçekleştirdiği bu değişikliklere paralel ve bunlara bir tepki olarak, eski siyasal güçler, Ecevit'in önderliğindeki sosyal demokrat yeni CHP'nin (bk. aşağıda) çevresinde toplanmaya başladılar. Ekim 1973 seçimlerinden sonra bu güçler, Yüksek Komuta Kademesi'nin hiç ummadığı bir tarzda siyaset sahnesine hakim olmaya başladılar. Bu durum yedi yıl sonra bir başka askeri müdahaleye yol açacaktı.

İşçi Partisi'nin kapatılması, soldan gelecek bir alternatif tarafından doldurulmayı bekleyen derin bir ideolojik boşluk açtı. Bu parti sadece devrimci olduğu için değil, aynı zamanda, ülke sorunlarının sadece ulusalcılık söylemiyle tartışıldığı ve sınıfsal sorunlardan kaçınan bir siyasal konsensusa katılmayı reddettiği için tahrip edildi. TİP aslında reformcu bir partiydi. Bununla birlikte, gerçekleşmesi için çalıştığı reformlar yapısaldı ve bu nedenle kurulu düzen tarafından kabul edilemezdi. Ancak partinin, şu ya da bu eğilimde "devrimci hizipler" kurarak uzaklaşan maceracı gruplara bölünmesine yol açan, tam da bu reformizm oldu. (TİP, tıpkı Erim'in onayladığı Fransız Komünist Partisi gibi, şiddete karşı çıkmış ve iktidara seçim yoluyla gelmeyi kabul etmişti.) Sınıfsal temelde yapılan sosyo-ekonomik analizler, işçilere ve öğrencilere hitap ediyor ve Anadolu köylülüğünün çeşitli katmanlarını etkiliyordu. Neo-faşist Hareket Partisi bile bu fikirlerin bazılarını kendine özgü ham bir biçimde kullanmaya başladı! Bütün bunlar, TİP'i seçimlerde bir tehdit haline getirmedi, ancak çok sayıda insanı, maniple edilmesi ve denetlenmesi zor bir biçimde siyasallaştırdı.

İşçi Partisi sahneden çekildikten sonra, bıraktığı boşluğu birilerinin doldurması bekleniyordu. 1971'den sonra sosyal de-

mokrasi konusundaki kararsızlığını terk edebilmesi halinde, bunu en iyi yapabilecek durumda olan parti CHP idi. Bu parti, 1960'ların ortasında "merkez sol" bir duruşu benimsediğinde, bölündü. Tutucu hizip, Turhan Feyzioğlu'nun önderliğinde başkaldırdı ve daha sonra Cumhuriyetçi Güven Partisi adını alan Güven Partisi'ni kurdu. Bu bölünme yüzünden parti, 1969 seçimlerinde zayıf bir performans gösterdi. 1971 müdahalesi partiyi askeri rejimin desteklenmesi konusunda biraz daha böldü. CHP Genel Başkanı İnönü, Erim hükümetini desteklemeye karar verdi; partinin Genel Sekreter'i Ecevit bu siyasete karşı çıkarak görevinden istifa etti. 1970'lerin başında CHP'nin siyasal geleceği pek umut vermiyordu.

Ecevit, halk için değil halkla birlikte çalışmayı amaçlayan bir siyaset önererek parti içi muhalefeti sürdürdü. Ecevit'e göre CHP kitleleri cahil buluyor ve onların kendileri için iyi olanı bilemeyeceklerini sanıyordu. Parti'nin bu elitist anlayışı terk etmesini istedi:

> "Her şeyin en iyisini sadece entelektüellerin bildiği iddiasından vazgeçmemiz ve halkın kendi çıkarlarının nerede olduğunu gayet iyi bildiğini kabul etmemiz gerekir. Eğer halk reformist güçlere [yani CHP'ye] oy vermiyorsa, bunun nedeni halkın geriliği değil, reformistleri kendilerine yabancı görmeleridir."[7]

Ecevit'in popülizmi özellikle taşrada taraftar kazanmaya başladı. 1972'nin başında Ecevit taraftarları taşra kongrelerinde yapılan oylamalarda yerel parti örgütlerinin yönetimine geliyorlardı. Bu gelişme nedeniyle endişelenen İnönü, önderlik sorununu tamamen çözecek bir olağanüstü kongrenin Mayıs ayında yapılmasına karar verdi. Ecevit, İsmet Paşa'yla karşı karşıya gelmemeye çalıştıysa da, yapamadı. Kendi zaferinden emin olan İnönü her türlü uzlaşmayı reddetti ve partinin kendisiyle Ecevit arasında seçim yapmasını istedi. Parti, hem İnönü'yü hem de gözlemcileri şaşırtacak biçimde Ecevit yanlısı Parti Meclisi için oy

vererek Ecevit'i seçti. İnönü, Atatürk'ün Kasım 1938'de ölümünden bu yana sürdürdüğü genel başkanlık görevinden 7 Mayıs'ta istifa etti. Bir hafta sonra kongre yeniden toplandı ve Bülent Ecevit'i genel başkanlığa seçti. Böylece Cumhuriyet Halk Partisi'nin, yeni, sosyal demokrat dönemi başlamış oldu.

Türkiye'nin siyasal söyleminde, büyük partilerden birinin o zamana kadar siyasal konsensusun dışında kalmış olan bir ideolojik konumu açıkça benimsemesi nedeniyle büyük bir değişiklik oldu. O sırada bu hareket, CHP için seçimler bakımından bir intihar gibi görünüyordu ve bölünmeye devam eden sağdan da hiç bir ciddi tepki gelmiyordu.

Askeri rejim sağdaki partilere kendi gündemini benimsetmeyi başaramadı. Demirel'in uzak tutulmasına rağmen Adalet Partisi paşaların yönetimi altında siyasete hâkim olmaya devam etti. Demokratik Parti askerlerin himayesindeki hükümetlerle işbirliği yapmayı reddetti ve sağdaki muhalefeti temsil etti. Meclis'te tek bir milletvekili olan (partinin önderi Alparslan Türkeş) Milliyetçi Hareket Partisi hareket edemeyecek durumdaydı.Turhan Feyzioğlu'nun, ilk iki hükümete savunma bakanı, üçüncüsüne başbakan veren Güven Partisi, Yüksek Komuta Kademesi'yle açıkça işbirliği yaptığı için bütün itibarını kaybetmişti. Ecevit'in zaferini reddeden ve kendi tutuculuklarını her yerde uygulamaya kararlı olan CHP içindeki muhalifler, Cumhuriyetçi Parti'yi kurdular.

Anayasa Mahkemesi, anayasanın laikliği güvence altına alan maddelerini ihlal ettiği için Milli Nizam Partisi'ni 20 Mayıs 1971'de kapatmıştı. Ancak, durum normale dönene kadar İsviçre'ye sığınan Profesör Necmettin Erbakan'ın önderliğindeki İslamcılara hiçbir ceza önlemi uygulanmadı. Nitekim, Ekim 1972'de İslamcıların Milli Selamet Partisi'ni (MSP) kurmalarına ve bir yıl sonra yapılacak genel seçimlere hazırlanmalarına izin verildi.

MSP önceki partiden daha ciddi bir imaj oluşturmaya çalıştı.

Türkiye'nin en popüler gösteri sporu olan futbola bile düşman olan "İslami kültüralizm"i daha az vurguladı ve daha çok, tekellerin gelişmesine ve dış sermayeye olan bağımlılığa muhalefet etti. Parti, ağır sanayi ve faizden arındırılmış bankacılık gibi, İslami değerleri temel alan bir ekonomi istiyordu. Özenle geliştirilen bu imaj, "İslami köktencilik"ten çok, "İslami sosyalizm"i (bu terim asla kullanılmasa da) savunan bir partiye uygundu. MSP, 1973 seçimlerinden ülkenin üçüncü partisi olarak çıktığında, yaptığı propagandanın ne kadar başarılı olduğu anlaşıldı. Bu durum İslami uyanışın ciddiye alınması gerektiğini gösteriyordu.[8]

Yaklaşan seçimler bütün Türkiye'de büyük heyecan uyandırdı ve beklentilere yol açtı. Eski Cumhurbaşkanı Bayar bu seçimleri, haklı olarak, 1950'den beri yapılan en önemli seçim olarak değerlendiriyordu. Türkiye'nin siyasal bilimcileri sonucun ne olacağını kestiremiyorlardı. Mart 1971'de aldığı darbeye rağmen itibarını koruyan ve partisine hâkim olan Demirel'in AP'si seçimleri kazanacak gibi görünüyordu. Küçük partilerin başarı kazanabileceğini öne sürme cesaretini gösteren pek az kişi vardı. Yeni CHP'ye gelince, henüz emekleme dönemindeydi. İnönü'nün 5 Kasım'da partiden istifa etmesi, Ecevit'e açıktan muhalif olduğunu gösterdi. Bu durum Ecevit'in seçimlerde başarı şansını azaltıyordu.

Sonuçlar ülkede büyük şaşkınlık yarattı. Sadece CHP'nin zaferi değil, sağdaki bölünmelerin pek çok analizcinin görebildiğinden çok daha ciddi olması da büyük bir sürpriz oldu. AP'nin oyları 1969'da % 46,5'ten 29,8'e geriledi. Demokratik Parti ve MSP, girdikleri bu ilk seçimlerde, Demirel'in zayıflamasından yararlanarak, sırasıyla % 11,9 ve % 11,8 oy kazandılar. Güven Partisi'nin oyları, 1969'da % 6,6'dan % 5,3'e geriledi ve sadece Milliyetçi Hareket Partisi 1969'da % 3 olan oylarını 1973'te %3,4'e çıkararak mütevazı bir başarı kazandı.

1973 seçimlerindeki sürpriz, yeni Cumhuriyet Halk Partisi'nin

ülkenin birinci partisi haline gelmesiydi. CHP oyların % 33,3'ünü aldı ve Meclis'te 185 sandalye kazandı. Bu sayı, Meclis'te çoğunluk için gerekli olan 226 sayısından sadece 41 sayı eksikti. Bununla birlikte, bu oran CHP'nin 1961'den beri kazandığı en yüksek orandı. 1961 seçimlerinde parti, uygun koşullar sayesinde % 36.7 oranında oy almıştı. 1961'den sonra aldığı oylar, 1965'te % 28,7'ye, ideolojisi hakkındaki belirsizlik ve bunu izleyen hatalar nedeniyle 1969'da % 27,4'e gerilemişti.

Yüzde 33 oy, kimliği dramatik biçimde değişen bir parti için büyük başarıydı. CHP'nin bu oyları, gelenceksel olarak güçlü olduğu geri kalmış bölgelerden değil de, Türkiye'nin en ileri ve en sanayileşmiş bölgelerinden alması daha da dikkat çekiciydi. CHP, gecekondu semtlerinde yaşayan göçmenlerin AP'den umutlarını kestikleri kentleri zaptetmişti. Bu cesaret verici bir belirtiydi, çünkü en önemli seçmen grubunda önemli bir ideolojik değişiklik olduğunu ortaya koyuyordu. Bu seçmenler, sosyal demokrasiyi Türkiye'nin geleceği için en iyi seçenek olarak görmeye başlamışlardı.[9]

Bu sonuçlara rağmen istikrarlı bir hükümetin kurulamayacağı açıktı. Ecevit zafer kazanmış olsa da, bir bütün olarak ülke, tutucu bir biçimde oy kullanmıştı ve sağdaki partilerin oy toplamı % 63'e ulaşıyordu. (Mart 1971'den sonra sol öyle ezilmiş ve taraftarlarının morali öylesine bozulmuştu ki, savaş sonrası Türkiye'de ismi sosyalizmle birlikte anılan, Türk solunun en itibarlı siması Mehmet Ali Aybar bile, İstanbul'dan bağımsız aday olarak girdiği seçimi kazanamadı.)

Seçimlerden sonra sağ, Demirel'in hegemonyası konusunda bölündü. DP başkanı Ferruh Bozbeyli, Demirel'in önderliğinde olmayan bir sağ koalisyon önerdi. Öneri, Adalet Partisi tarafından reddedildi ve bu anlaşmazlık sırasında sağdan hiç kimse hükümeti kuramadı.

Geçmiş kuşaklar boyunca yaşadığı pek çok temel değişime rağmen Türkiye, siyasal partilerin önderlerinden çok fikirleriyle ve programlarıyla temsil edildikleri bir aşamaya henüz ulaşmamıştı. Her partinin er ya da geç kendi önderiyle anılması ve bu gerçekleşmediğinde bir kenara atılması, Türk siyasal hayatının neredeyse bir kuralı olmuştu. Adalet Partisi, Demirel'in partisi haline gelirken, CHP de İnönü'nün partisi olmuştu. MHP Türkeş'in partisiydi, tıpkı MSP'nin de Erbakan'ın partisi olması gibi. Parti içindeki muhaliflerin Demirel'i yerinden etme girişimleri büyük bir başarısızlığa uğramıştı. Hiç kimse İnönü'nün devrileceğini düşünmemişti ve bunun gerçekleşmesinin yarattığı şok, Ecevit'i karizmatik bir figüre dönüştürmüştü. CHP bir süre için bir "fikirler partisi" oldu, ama daha sonra o da "Ecevit'in partisi" haline gelecekti.

Cumhurbaşkanı Korutürk, 27 Ekim'de, Ecevit'ten hükümeti kurmasını istedi. Önde giden çevreler, özellikle de iş çevreleri iki büyük parti, CHP ile AP arasında kurulacak büyük bir koalisyonu tercih ediyorlardı. Bu, 1971 sonrası statükonun korunması için ideal bir formül olabilir. Demirel yeni CHP'nin bazı iş adamı ve sanayicileri çok endişelendiren radikalizmini önleyebilir ve Ecevit'in demokratik ortamı reformlarla genişletme girişimlerini ve sosyal demokratların seçim kampanyası sırasında yaptıkları vaatleri dizginleyebilirdi. Meclis'te 334 ve Senato'da 121 oyu elinde tutan böyle bir koalisyon, en istikrarlı hükümeti sağlayabilirdi.

Demirel, yeni hükümetin kısmen dünya ekonomisindeki aşağı doğru çekilme nedeniyle giderek kötüleşen ekonomik krizle uğraşmak zorunda kalacağını bildiği için herhangi bir koalisyona katılmayı reddetti. Halkın hoşlanmayacağı ekonomik önlemleri seçim yatırımı olarak eleştirmek varken, bu önlemleri bizzat alıp düşmanlık yaratmaya ne gerek vardı? Demirel böyle düşünüyordu. Bu nedenle Ecevit'in yönetimi altında çalışmayı kabul etmeyerek muhalefete geçmeye karar verdi. Ulusun ken-

disine muhalefet görevi verdiğini söylüyordu. Ecevit, ya Demokratik Parti önderi Ferruh Bozbeyli ya da MSP önderi Necmettin Erbakan'la işbirliği yapmak zorundaydı. Bozbeyli, ideolojik kaygılar nedeniyle ve Bayar gibi eski Demokratlar'a çok yakın olduğu için Ecevit'le işbirliği yapmayı reddetti. Bu durumda Ecevit, Erbakan'a yaklaştı.

CHP ile MSP'nin programlarında pek çok ortak nokta vardı. Her iki parti de temel hak ve özgürlükleri güvence altına alan bir demokrasiye, karma ekonomiye, ekonomik kalkınmanın toplumsal adaletle birlikte gerçekleştirilmesi gerektiğine inanıyordu. Her iki parti de, küçük işletmelerin korunmasından, madenler ve petrol gibi başlıca ulusal kaynakların devletin denetimi altında olmasından ve ağır sanayinin kurulmasından yanaydı. Her ikisi de "büyük sermaye"ye ve onun ekonomi ve toplum üzerinde giderek artan hegemonyasına karşıydı.

Bu ortak noktaların yanı sıra çok keskin farklılıklar da vardı. MSP Anadolu'daki esnaf, zanaatkâr ve küçük girişimcilerin partisiydi. Bunlar kozmopolit İstanbul'u merkez haline getiren modern sektörün yükselişi karşısında korunma talep ediyorlardı. İslamcılar modern sektörü, yabancılara, Amerikalılar'a ve NATO'ya, Avrupalılar'a ve Ortak Pazar'a bağımlı olmakla eleştiriyorlardı. Kapitalizme ilkesel olarak karşı değildiler, sadece ağır sanayinin devletin elinde olmasını, kapitalizmin de küçük üretici ve tüccarlar yararına olacak şekilde sınırlandırılmasını istiyorlardı. İleri Batı'yla olan bağlar koparılmalıydı (bu konuda ısrarlıydılar) aksi halde Türkiye, Batı'nın ekonomik gücüne esir olacaktı. Türkiye bölgede bir İslam Ortak Pazarı'nın kurulması için inisiyatifi ele almalıydı. Böylece bu pazarda rekabet edebilir ve İslam cemaatine önderlik edebilirdi.

Sosyal Demokratlar bu görüşleri paylaşmıyorlardı. Ne modern kapitalizme karşıydılar ne de Avrupa ve Amerika'nın hegemonyasından korkuyorlardı. Aslında Ecevit, Avrupa sosyal de-

mokrasisine tutkundu ve İskandinavya ile Almanya örneğini uygulamayı düşünüyor, Türk kapitalistlerinin, bir bütün olarak halkın toplumsal refahına yüksek kârlardan daha fazla önem vermelerini, modern bir zihniyet kazanmalarını istiyordu. Ecevit aynı zamanda, küçük tasarruf sahibinin yatırım yapabileceği bir "halk sektörü" yaratarak Türk kapitalizmini halka açmak istiyordu. Bu yaklaşımın Avrupa'daki Türk işçilerine de uygun olduğu düşünülüyordu. Bu işçilerin ülkeye gönderdikleri para ya da dönerken getirdikleri tasarruflar üretken yatırımlardan çok gayrimenkul alımında kullanılıyordu. Türkiye ancak bu yolla sosyal demokrasiye, yani sosyalizmsiz demokrasiye geçebilirdi. Ecevit, Türkiye'nin Avrupa'nın dışında kalmasını ya da NATO'dan çıkmasını da hiç istemiyordu. İstediği tek şey, ülkesine eşit bir ortak olarak davranılması ya da Doğu ile Batı arasında bir köprü rolü oynamasına izin verilmesiydi.

Bu iki partinin toplumsal felsefeleri de çok farklıydı. Her ikisi de aynı dürtülere, yani geleneksel değerleri ve formları teknolojinin saldırısı karşısında parçalanan ve hızla değişmekte olan bir topluma ve kökleri seküler Batı'da bulunan bir kültüre yanıt veriyorlardı. Ancak İslamcılar içe doğru bakıyor ve kafası karışmış taraftarlarına geleneksel değerlerin rahatlığını, dışardan gelen meydan okuma karşısında bir sığınak olarak da katı bir inanç sistemini sunuyorlardı. Laik Cumhuriyetçiler ise güncelleştirilmiş bir liberal ve Kemalist ulusalcılık artı sosyal refah sunuyorlardı. Görüşleri entelijansiyaya, özellikle laik bir kent ortamında yetişmiş öğrenci ve öğretmenlere, ayrıca sendikalı işçilere hitap ediyordu. Ne var ki yeni CHP ülkede dini duyguların güçlenmesini de değerlendirdi ve dini, cehaletin ve geriliğin bir dışavurumu olarak gören önceki militan laikliğinden vazgeçti. Ecevit, laiklikten fedakârlık etmeksizin İslam'a karşı hoşgörülü bir tutum benimsemek istiyordu.

Selametçiler ve Cumhuriyetçiler aynı hedefleri paylaştıkları

için değil, siyasal oportünizm nedeniyle bir koalisyon oluşturmaya karar verdiler; aynı oportünizm birkaç ay sonra hükümetin dağılmasına yol açacaktı. Şimdilik hem Erbakan hem de Ecevit kendi partilerine meşruluk kazandırmak istiyorlardı ve bunu yapmanın en iyi yolu hükümet olmaktı. MSP hâlâ askeri rejimin yakın zamanda kapattığı ardılı, Millî Nizam Partisi gibi kuşku uyandırıyordu. Erbakan, gözetim altında olduğunu ve laik CHP ile ortak hükümet kurarak konumunu güçlendireceğini biliyordu. Ecevit ise, onun radikal popülizmini kızıl korkusunu tahrik etmek için kullanan tutucular tarafından kuşkulu biri olarak görülüyordu. İslamcılarla ittifak onun, pragmatist, ihtiyatlı, sorumluluk duygusu taşıyan ve dogmatizmden uzak bir politikacı olduğunu kanıtlayacaktı.

Partiler arasında yapılan görüşmeler üç ay sürdü. Nihayet 25 Ocak 1974'te Ecevit-Erbakan koalisyonu kuruldu. Bu arada CHP, Aralık'ta yapılan yerel seçimlerde % 39,5 oy alarak konumunu güçlendirmişti. Ecevit, 1 Şubat'ta hükümet programını açıkladı. Bu, tüketim malları üreten kârlı hafif sanayiyi özel girişime bırakırken, devleti altyapıdan sorumlu gören, sanayicileri yatıştırmak için tasarlanmış, ılımlı bir programdı. Generaller, hükümetin ulusal silah endüstrisi kurma vaadinden hoşlandılar. Toprak sahipleri, hükümetin kooperatiflerden, ürünün etkin biçimde pazarlanmasından söz ettiğini, anlaşmazlıklara yol açan toprak reformu meselesini rafa kaldırdığını görünce rahatladılar.[10]

Programın ılımlı havasına rağmen tutucular, koalisyonun demokratik bir toplum kurma ve askeri rejimin açtığı yaraları iyileştirme niyeti karşısında endişeye kapıldılar. Hükümet, siyasal suçlardan hüküm giyenler için bir genel af çıkarmayı ve entelijansiya ile işçilerin ellerinden alınan hakları iade etmeyi vaat ediyordu.

Tutucular bu vaatleri anarşi ve kaosa davetiye çıkarmak olarak görüp eleştirdiler. Onlara göre bu tür uygulamalar zamansızdı.

Ekonomik depresyon vardı ve Avrupa artık Türk işçisi almıyordu ve bu nedenle yılda 100.000 kişi işsizler ordusuna katılıyordu. İşçilerin kendilerine verilen haklardan yararlanacakları demokratik bir ortam işverenlerin sendikalarla başa çıkmasını zorlaştıracaktı. Partiler koalisyonun istikrarsız yapısı nedeniyle bir genel erken seçime gidilebileceğini hesaplayarak, işçilere kur yapmak zorunda kalırlarsa durum daha da kötüleşecekti.[11]

Ne var ki, "Komandolar"ın ya da Milliyetçi Hareket Partisi'nin gençlik hareketine bağlı militanların, kendilerine verdikleri isimle Bozkurtlar'ın kullanılması, demokratikleşme sürecini duraksattı. Sağcı şiddetin koalisyon hükümetinin kurulmasıyla aynı zamana rastlaması rastlantı değildi. Siyasal terörizm bundan sonra, 1970'ler boyunca tırmanarak ve daha da şiddetlenerek Türk siyasal hayatının sürekli bir özelliği haline geldi.

1970'lerin başında görülen sol terörizm ile 1970'lerin ortasında ve sonunda ortaya çıkan sağ ve sol terörizm arasında temel bir farklılık vardı. 1970'lerin başında sol, Amerikan askerlerini ya da herkesin tanıdığı önemli kişileri kaçırmak gibi anti-Batı ve anti- kapitalist eylemlerle işçileri ayaklandırarak (Haziran 1970'de gerçekleştiğini düşündükleri gibi) bir devrim ateşi yakmayı umuyordu. 1970'lerin ortasında bu hedef kaos ve moral bozukluğuna, kitlelerin bir yasa ve düzen rejimini ulusun kurtarıcısı olarak sevinçle karşılayacakları bir ortamın yaratılmasına neden olacaktı. Terörizmin ikinci biçiminin, 12 Eylül 1980 askeri müdahalesinin de göstereceği gibi, birincisinden çok daha başarılı olduğu görüldü.

Hükümet programı tartışılırken, sağdaki partiler, İslamcılara "solcuların ve laisistlerin" elinde rehin olduklarını söyleyerek saldırdılar ve böylece koalisyonu sabote etmeye çalıştılar. Demirel özellikle kışkırtıcıydı; hükümetin önerdiği düşünce özgürlüğünün komünist propagandaya özgürlük anlamına gelip gelmediğini soruyordu. Bir başka muhalefet sözcüsü, "Ecevit önderliğindeki ko-

alisyon hükümeti siyasal tarihimize Türkiye'nin ilk solcu hükümeti olarak geçecekti" diyordu.

Koalisyon 7 Şubat'ta güven oyu aldı ve yeni bir umut dalgası bütün ülkeyi kapladı. Halk, hükümetin vaatlerini yerine getirmesini bekliyordu ve bu konuda düş kırıklığına uğramadı. Mart'ta Washington'dan gelen tehditlere rağmen altı ilde haşhaş ekimi serbest bırakıldı ve böylece Türkiye'nin Amerika'ya boyun eğmişliğinin bir sembolü ortadan kaldırılmış oldu. Mayıs'ta Af Yasası şiddetli tartışmalar ve bazı küçük değişikliklerle Meclis'ten geçti. Sonuç olarak yüzlerce siyasal hükümlü hapisanelerden salıverildi. Ecevit'in popülerliği koalisyon ortağı Necmettin Erbakan'ı endişelendirecek şekilde artmaya devam etti. Bu nedenle Erbakan, Ecevit'in gölgesinden kurulmaya ve bağımsız hareket etmeye karar verdi. Erbakan'ın tutucu zihniyete cazip görünmek için kamu ahlakıyla ilgili, basın ve sinemada pornografi gibi konuları ele alması iki önder arasında gerilime yol açtı. Bu durum Ecevit'in liberalizmine tamamen ters düşüyordu ve Ecevit istifanın eşiğine geldi. Sabırlı olması için ikna edildi ve koalisyon aksayarak da olsa Temmuz'a kadar sürdü. 15 Temmuz günü Atina'daki Albayların emrindeki Kıbrıs Ulusal Muhafız Teşkilatı Cumhurbaşkanı Makarios'u devirdi ve Kıbrıs krizinde yeni bir sayfa açıldı.[12]

Yunanistan ile Türkiye arasındaki ilişkiler, giderek ağırlaşan Kıbrıs sorununun yanı sıra, Kuzey Ege'deki kıta sahanlığı sorunu üzerine yapılan tartışmalar nedeniyle zaten gergindi. Makarios'a karşı yapılan darbe, Ankara'da bir Grek müdahalesi olarak görüldü 1960'da Kıbrıs konusunda yapılan anlaşmaya göre Yunanistan dışındaki iki garantör gücün, Britanya ve Türkiye'nin karşı önlemler alması gerekiyordu. Britanya müdahale önerisini reddedince, Ankara tek taraflı olarak harekete geçti ve 20 Temmuz'da adaya asker çıkardı. İki gün sonra ateşkes ilan edildiyse de, uzun sürmedi. Kıbrıs Türk cemaatine karşı şiddet kullanıldığı

gerekçesiyle Türk ordusu, 14 Ağustos'ta ikinci saldırıyı başlattı ve adanın % 40'ını denetim altına aldı. Kıbrıs fiilen bölündü. Çözüm bulmak diplomatlara kalıyordu. Bu kitap yazılırken, Bush yönetiminin her iki tarafa uzlaşmaları için yaptığı baskıya rağmen, çözüme yaklaşılmış değildi.

Türkiye'nin Kıbrıs'a yaptığı müdahale, sadece kan dökülmesine yol açmakla kalmadı, ülke içinde de büyük bir siyasal etki yarattı. Bülent Ecevit bir gecede ulusal kahraman haline geldi; "idealist şair" bir "eylem adamı"na dönüştü. Ecevit'in kazandığı muazzam prestij ve popülerlik karşısında sarsılan Erbakan, başbakan yardımcısı olduğu koalisyonun altını oymaya başladı. Durum dayanılmaz hale geldi ve erken seçim yapılması halinde partisinin tek başına iktidara geleceğine inanan Ecevit, 18 Eylül'de istifa etti. Bu istifa tarihsel önemde bir siyasal gaftı. Sağdaki partiler sosyal demokratların ezici çoğunlukla kazanacakları bir erken genel seçime izin vermediler.

Ecevit'in istifasını 241 gün süren uzun bir kriz izledi. Kimse Meclis'in kabul edebileceği bir hükümeti kuramadı. Umutsuzluğa kapılan Cumhurbaşkanı, kıdemli bir politikacı olan Profesör Sadi Irmak'tan partilerüstü bir hükümet kurmasını ve seçimlere kadar ülkeyi yönetmesini istedi. Hükümet kuruldu, ancak 29 Ekim'de güven oyu alamadı. Sadi Irmak gene de yeni hükümet kurulana kadar görevini sürdürdü; 31 Mart'a kadar başbakan olarak kaldı ve Meclis'in sadece 17 üyesinin desteğini alan bir hükümetle ülkeyi yönetti.

Sonunda Süleyman Demirel, işbirliği yapmazlarsa erken seçim önerisini desteklemekle tehdit ettiği sağ partilerle bir koalisyon kurdu. Bozbeyli'nin Demokratik Partisi koalisyona katılmayı reddetti ve bu karara itiraz edenler tarafından bölündü. Demirel hükümeti 31 Mart'ta ilan edildi. Koalisyon, DP'den ayrılanların Bağımsız olarak dışardan destekledikleri dört partiden (Adalet, Selamet, Güven ve Milliyetçi Hareket partileri) oluşuyordu. Dev-

let, bakanlıklara ve devlet dairelerine kendi üye ve taraftarlarını dolduran partiler tarafından parsellendi. Böylece İslamcılar ve neo-faşistler bütün Türkiye'de güçlendiler.

Bu hükümet halk arasında "Milliyetçi Cephe", "Sola Karşı Sağcı Cephe" olarak biliniyordu. Milliyetçi Hareket Partisi'nin üç bakanla (başbakan yardımcısı olan Alparslan Türkeş'in önderliğinde) katıldığı hükümetteki güçlü konumu, partinin neo-faşist felsefesinin bütün ülkede meşruluk kazanmasına yardımcı oldu. Cephe yanlısı basın "Parlamento'da Demirel, sokakta Türkeş" sloganını yaydı. Bu işbölümü partinin genç militanları, Bozkurtlar, tarafından uygulandı. Bunların gerçekleştirdikleri terörün hedefi, CHP'yi destekleyen kitleyi yıldırarak bu partinin seçim potansiyelini tahrip etmek için, artık sosyal demokratlarla özdeşlenen solun ne kadar tehlikeli olduğunu göstermekti. Kendileri de şiddet eylemlerine katılan "Devrimci Sol" (Dev-Sol) ya da "Devrimci Yol" (Dev-Yol) gibi sol grupların tepkisi karışıklığı arttırdı ve sağın görevini kolaylaştırdı. Bu siyasetin bir sonucu olarak Milliyetçi Hareket Partisi ülke içinde sağladığı destekle ve Meclis'teki temsiliyle tamamen orantısız bir siyasal etki yaratmaya başladı.[13]

Cephe hükümetinin kurulması erken genel seçim ihtimalini ortadan kaldırdı. Ancak partiler, Ekim 1975'te kısmi senato seçimlerine katılmak zorundaydılar. Bu seçimler bütün siyasal faaliyetin amacı haline geldi ve Cephe üyeleri devlet aygıtındaki kilit noktaları ele geçirerek kendi konumlarını güçlendirmeye başladılar. Demirel'in adamları, Anadolu Ajansı'nı ve Türk Radyo Televizyon Kurumu'nu denetim altına alarak medya üzerinde kendi tekellerini kurdular. Öteki partiler kendi taraftarlarını himaye etmek için bakanlıklara el attılar. Eğitim Bakanlığı, gençlik hareketlerine kaynak oluşturan okullar ve üniversiteler üzerinde sağın denetimini arttıran bir araç haline geldi. Gümrük ve Tekel Bakanlığı'nın denetim altına alınması, diğer şeylerin yanı

sıra, terörist gruplar için silah ithal etmeyi kolaylaştırdı. Bu arada Bozkurtlar, Türkeş'in başbakan yardımcısı olduğu koşullarda kendilerini devletin bir parçası olarak gördüler ve muhaliflerini sindirmek için bir terör ortamı yaratacak şekilde daha büyük bir güvenle hareket ettiler.

CHP mitingleri saldırıya uğradı ve her fırsatta dağıtıldı. Bu türden saldırılar, 21 Haziran'da, Ecevit'in kampanya otobüsünün Ankara-İstanbul karayolundaki Gerede kasabasına girerken taşlanmasıyla en yüksek noktaya ulaştı. Daha sonra Ecevit konuşurken mitinge saldırıldı ve Ecevit'in korumaları silah çekmek zorunda kaldılar.

Şiddet olaylarının tırmanması her şeyi tersine çevirecek bir askeri müdahaleden korkan CHP taraftarlarını endişelendirdi. Ecevit'i bu tür olayları kışkırtmamak için kampanyayı yarıda kesmeye zorladılar. Ancak Cumhuriyetçiler tehditlere boyun eğmeleri halinde popülerliklerini kaybedeceklerini biliyorlardı. Ecevit, 28 Haziran günü İstanbul'da 200.000 kişinin katıldığı bir kitle mitingiyle karşılık verdi.

Ecevit, Cephe hükümetini bütün ülkede şiddet olaylarını kışkırtmakla ve bir terör ortamı yaratmakla; kendi adamlarını kilit noktalara yerleştirerek bürokrasinin ve özellikle güvenlik kuvvetlerinin tarafsızlığını ortadan kaldırmakla; Cephe'nin bir Şii mezhebi olan Alevilere ve doğu ile güneydoğu Anadolu'nun Kürtçe konuşan nüfusuna karşı izlediği siyaseti kastederek, Türkiye halkını mezheplere ve etnik farklılıklara göre bölmekle suçladı. Aleviler, laik olduğu ve Müslüman cemaatin çoğunluğunu oluşturan Sünniler lehine ayrımcılık yapmadığı için CHP'ye sempati duyuyorlardı. Kürtler de sağdaki partiler gibi aşırı milliyetçi olmadıkları için Cumhuriyetçileri desteklediler.

Şiddet yaz boyunca sürdü, ancak CHP taraftarlarını yıldırmakta başarılı olamadı. 12 Eylül'de yapılan Senato se-

çimlerinde partinin oyları % 35,4'ten % 43,9'a çıktı. Adalet Partisi oy oranını % 30,8'den % 40,8'e çıkararak kazanımlar sağladı. Öteki partilerin oylarında büyük bir düşüş oldu: DP % 12'den 3,2'ye ve Selametçiler % 11,5'ten 8,4'e indiler. Sadece Milliyetçi Hareket Partisi'nin oyları % 3,4 düzeyinde istikrar kazandı. Türkiye'nin iki partili sisteme dönmekte olduğu görülüyordu.

Adalet Partisi kendisinden ayrılan gruplara giden oyları yeniden alırken, Cumhuriyetçiler, İstanbul, Samsun ve Trabzon'da çoğunluğu alarak kentleri elde tuttular ve böylece güçlenme trendlerini korudular. Bu bir genel seçim olsaydı CHP tek başına hükümet kurabilecek bir çoğunluk sağlayabilirdi. Oyların dağılımı ülkenin koalisyonlardan bıktığını ve istikrarlı iki partili rejimi tercih ettiğini ortaya koyuyordu. Seçmenler ne Selametçilerin İslamcı siyasetlerine ne de Hareket Partisi'nin komünist tehdit iddialarına karşılık verdiler. Partilere programlarına göre oy verildi: Ecevit bir "insan yüzlü kapitalizm" bağlamında yeni bir Türkiye kurmak isterken, Demirel bütün Türklerin gurur duyacakları bir "Büyük Türkiye" vaat ediyordu.

Ecevit ve Demirel'in kazandıkları seçim başarısı, Milliyetçi Cephe Koalisyonu'nun iki yıl boyunca ayakta kalmasını sağladı. Küçük partiler sahneden silinecekleri bir genel seçimden kaçınma konusunda her zamankinden daha endişeliydiler. Ancak bu korku koalisyonu bir arada tutarken, koalisyon üyeleri işbirliği yapmayı ve ülkenin sorunlarına çözüm bulmayı reddettiler. Partiler bir seçime hazırlanıyormuş gibi davranmayı sürdürdüler. Bürokrasi içinde parti arpalıkları yaratma siyaseti süreklilik kazandı ve bürokrasi giderek siyasallaştı. Sadece Dışişleri Bakanlığı, parti taraftarlarının üstesinden gelemeyecekleri bir profesyonel uzmanlık gerektirdiği için işgal edilmekten kurtuldu.

Koalisyon ortakları farklı yönlere doğru çekildiler ve 1976 boyunca hükümet daha da yetersiz kaldı. Sadece o yıl içinde, ardında 104 ölü ve 1.852 yaralı bırakan şiddet karşısında De-

mirel'in gösterdiği tepki sıkıyönetim önermek oldu. Ancak Selametçiler kendi varlıklarını tehdit edebilecek bir askeri rejimi onaylamak istemediler.

Yetkililerin elinde Hareket Partisi'nin şiddetin esas kaynağı olduğunu gösteren kanıtlar vardı ve cumhuriyet savcısı kapsamlı bir soruşturma yapmak istiyordu. Ancak hükümet buna izin veremezdi. Terörizm, MHP'nin oynadığı rol açığa çıkarılmadan önlenemiyordu. Ancak bu rolün açığa çıkarılması koalisyonun dağılması demekti ve Demirel bunu düşünmek bile istemiyordu. Liberal basın açıkça faşizm tehlikesinden söz ediyor ve Alparslan Türkeş'in durdurulmasını istiyordu. 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı'nı kutlama töreni, Nazi Almanyası'nı hatırlatan bir gösteriye dönüştü. Stadyumda Başbakan Yardımcısı Türkeş kendisine "Baş-buğ-Tür-Keş!" diye bağırarak tezahürat yapanları selamladı (Başbuğ, Führer anlamına geliyordu). Demirel donakaldı ve sadece, 1930'larda Berlin'de genç bir deniz ataşesi olarak bulunmuş olan Cumhurbaşkanı Korutürk durumun önemini kavradı ve Türkeş'in elini sıkmadan stadyumdan çıkıp gitti.

1976, CHP için de zor bir yıldı. İktidarın dışında kalmak partide büyük bir düşkırıklığına neden oldu. Partinin radikalleştirilmesi konusunda hizipler ve görüş ayrılıkları vardı; sendikalardan gelen desteği sürdürmek, ancak bunu işadamlarını yabancılaştırmadan yapmak gerekiyordu.

İşçiler askeri rejim sırasında yaşadıkları baskıya rağmen, kendilerine olan güveni yeniden kazanıyorlardı. Artan işsizlik, yükselen enflasyon ve azalan ücretler onları kendilerini kanıtlamaya zorladı. CHP'nin solunda bir siyasal önderliğin bulunmadığı koşullarda (1973'ten sonra kurulan pek çok sosyalist partiye rağmen) Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) reform uğruna "Devrim" den vazgeçerek Cumhuriyetçileri desteklemeye karar verdi. 1924'ten beri ilk kez 1 Mayıs'ı kutlama kararı işçi sınıfının kazandığı güveni gösteriyordu.

Düşman bir hükümet karşısında DİSK'in aldığı bu kararın psikolojik önemi çok büyüktü. Böylece sağa, işçilerin ve onları destekleyen aydınların terörle yıldırılamayacakları mesajı veriliyordu. CHP'nin DİSK'le dayanışması işçi sınıfı arasında sosyal demokrasiye duyulan coşkuyu arttırdı ve bu durum 1977 seçimlerine yansıdı.

Aralık 1976'da Demirel ancak kendisini sağ ortaklarının boyunduruğundan kurtarması halinde, bir genel seçimin zorunlu olacağına inandı. Seçimlerin Ekim 1977'de yapılması gerekiyordu. Partisinin kazanma şansını yakaladığı bir sırada seçime gitmek siyasal bakımdan uygun olacaktı. Böylece 5 Nisan 1977'de AP ve CHP, Millî Selamet Partisi'nden gelen şiddetli itirazlara rağmen, seçimlerin 5 Haziran'da yapılması için oy kullandılar.

1970'lerde siyasal şiddet Türkiye'nin siyasal hayatında bir olgu haline gelmişti. Ancak seçim tarihi belirlendiğinde şiddetin temposu ve yoğunluğu keskin biçimde arttı. Ecevit'in mitingleri sürekli saldırıya uğruyor ve yarıda kesiliyordu. Buna rağmen Ecevit tutumunu değiştirmedi. Siyasal terör 1977 seçimlerine dört hafta kala yapılan 1 Mayıs gösterileri sırasında en yüksek noktaya ulaştı. DİSK "yükselen faşizm" olarak betimlediği şeye karşı İstanbul'da dev bir gösteri yürüyüşü düzenlemişti. Rejim yanlısı sendika federasyonu Türk-İş'in tavrı bu mitingin önemini daha da arttırıyordu. Türk-İş, yaklaşan seçimlerde tarafsız kalacağını ilan etmiş, böylece kendi önderlerinin CHP'yi desteklemediklerini ortaya koymuştu.

Yürüyüşe saldırılacağına dair söylentiler, DİSK'i "revizyonist işbirlikçi" olarak mahkûm eden uç soldaki Maoistler tarafından bile ciddiye alındı. Gösteriyi örgütleyenler yürüyüşün güvenli biçimde gerçekleşmesi için her türlü önlemi almışlardı. Ancak mitingin sonuna doğru birkaç el ateş edildi ve Taksim Meydanı'nda toplanan muazzam kalabalık birden paniğe kapıldı. Toplum polisinin kulakları sağar edici biçimde siren çalması paniği

daha da arttırdı. Polis meydana açılan geniş bulvarları kapadığı için paniğe kapılan kalabalık dar sokaklara yöneldi ve pek çok kişi ezilerek öldü. Polis, kaçışan insanlara mermilerden korunmaları için yere yatmalarını söyleyince pek çok kişi ayaklar altında ezilerek öldü. Ölenlerin sayısı kesin olarak belli olduğunda, sadece iki kişinin kurşun yarasıyla, 34 kişinin ise ayaklar altında kalarak ya da sıkışarak öldüğü anlaşıldı. Çok yaralı vardı. Bu katliamın devlet güçlerinin yardımı ve kışkırtmasıyla gerçekleştiğinden kuşkulanan pek az kişi vardı.

1 Mayıs katliamının ve genelde siyasal şiddetin seçim sonuçları üzerinde yarattığı etkiyi ölçmek imkânsızdır. Seçmenler seçim sandıklarına korkmadan gittiler. Haziran 1977 seçimlerinde oy kullananların oranı (% 72,4) 1973 seçimlerine kıyasla (% 66,8) daha yüksekti. Şiddet tehdidi olmasaydı katılım daha yüksek olabilir ve bundan da CHP yararlanabilirdi. Cumhuriyetçiler oyların % 41,4'ünü, AP ise % 36,9'unu kazandı. MSP dışındaki partilerin oylarında önemli azalmalar oldu, Demokratik Parti ile Güven Partisi fiilen silindi. Selametçiler, Meclis'teki sandalyelerinin yarısını kaybettiler. Bu durum dinin Türklerin oy kullanma tarzlarını belirleyen önemli bir etken olmadığını ortaya koydu. Küçük partiler arasında sadece Hareket Partisi 1977 seçimlerinde oy oranını yükseltti. Bu partinin oyları % 3,4'ten 6,4'e, Meclis'teki sandalye sayısı ise 3'ten 13'e çıkmıştı. Bu sonuç hem şiddetten hem de devlet iktidarında pay sahibi olmaktan kaynaklanıyordu.

Sonuçlar, seçimlerden güçlü ve istikrarlı bir hükümetin çıkacağını umanları düş kırıklığına uğrattı. Cumhuriyetçiler 213 sandalye kazanmışlardı ve çoğunluk için gerekli olan 226'ya ulaşmaları için sadece 13 sandaleyeye ihtiyaçları vardı. Ecevit Türkiye tarihinde ilk kez bir azınlık hükümeti kurdu, ancak 3 Temmuz'da yapılan güven oylamasını kazanamadı. Kendisine ülkenin geleceği hakkında ne düşündüğü sorulan bir emekli albay şu yanıtı verdi: "Ecevit güvenoyu alamazsa Allah Türkiye'nin yar-

dımcısı olsun." Bu Albay'ın kötümserliği yersiz değildi. Türkiye modern tarihinin en karanlık dönemine giriyordu. Bu dönem 1980'de askeri yönetimin kurulmasıyla sona erdi.

Ecevit'in yenilgisinden sonra hükümeti kurma görevi Demirel'e verildi. İş çevreleri bir kez daha iki büyük partinin koalisyon kurmasını önerdiyse de, kabul edilmedi. Görünüşe bakılırsa, Türkiye'deki siyasal partiler, bir ulusal mutabakat sağlamak için değil kendi önderlerinin çıkarlarına göre davranarak, belli başlı ekonomik çıkar gruplarından özerk olmaya devam ettiler. Demirel, Türk İşadamları ve Sanayicileri Derneği'nin (TÜSİAD) tavsiyelerine uyacak yerde, 21 Temmuz'da İkinci Milliyetçi Cephe Hükümeti denilen bir koalisyon kurdu. Bu koalisyonda AP'ye 13, MSP'ye 8, MHP'ye 5 bakanlık ayrılmıştı. Bu durum, Demirel'in ortaklarına ne kadar bağımlı olduğunu gösteriyordu.

Türkiye artık tam olarak kutuplaşmıştı ve seçimler ülkenin acilen ihtiyaç duyduğu istikrarı sağlamadığı için sağdaki ılımlılar arasında bile derin bir düş kırıklığı vardı. Kendine güveni artan Türkeş daha ılımlı bir tutum takınarak siyasal bakımdan güven uyandırmaya çalıştı. Ancak şiddet artarak sürüyordu: yeni hükümetin ilk on beş günü içinde 26 kişinin öldürülmesi yeni bir katliam döneminin başladığını ortaya koyuyordu.

İkinci Cephe hükümeti fazla uzun sürmedi. 11 Aralık 1977'de yapılan yerel seçimler hükümetin kaderini belirledi. Adalet Partisi içindeki düşkırıklığı istifalarla sonuçlandı. Yetersiz seçim performansı ve partinin neo-faşistlere çok yaklaştığını gösteren belirtiler açık isyana yol açtı. Demirel 31 Aralık'ta yapılan güven oylamasında 12 bağımsız milletvekilinin oylarıyla yenilgiye uğradı. Bu millletvekilleri "Cephe hükümetinin performansı, öldürme olayları [ikinci Cephe hükümeti sırasında 126 kişi] ve güneydoğuda [Kürtlere] yapılan baskılar," nedeniyle Demirel'e karşı oy kullanmışlardı.

Bir hafta sonra açıklanan Bülent Ecevit Hükümeti *de facto* bir CHP-AP koalisyonuydu, çünkü bağımsız ortaklar Adalet Partisi içindeki muhaliflerdi. Bağımsızlardan ayrı olarak Ecevit, hepsi tutucu olan, Güven Partisi'nden Turhan Feyzioğlu ve Salih Yıldız ile DP'den Faruk Sükan'a da yer verdi. Hükümette yer alan bu kişilerin engellemeleri nedeniyle Ecevit'in kendi programını uygulama girişiminde bulunması bile söz konusu değildi.

Ancak pragmatist Ecevit radikal önlemler almak niyetinde değildi. Hükümet programında sadece ülkede "barış ve birlik"i sağlama vaadinde bulunuyordu. Ancak tamamen kutuplaşmış bir toplumda bu görevi gerçekleştirmek imkânsızdı. Ve muhalefet daha fazla kan dökme pahasına da olsa Ecevit'i başarısızlığa uğratmaya kararlıydı. Ecevit'in programını okuduğu 15 Ocak 1978 günü bile Meclis salonunda büyük bir kavga çıktı ve oturuma ara verildi. 1978'in ilk 15 gününde siyasal amaçlı 30 öldürme ve 200'ün üzerinde yaralama olayı oldu.

Ecevit altı ay içinde, elindeki polis gücüne dayanarak ülkedeki terörist şiddetle başa çıkamayacağını anladı. Bunu, 1960'larda kurulan ve özel olarak donatılan toplum polisi gücüyle de yapamazdı. 2 Temmuz'da basın, hükümetin yasa ve düzeni sağlamak için Mavi Bereliler denilen jandarma komandolarını kullanmaya karar verdiğini duyurdu. Polis iki sendika arasında bölünmüştü. Bunlardan birinin neo-faşistleri, yasaları tam olarak uygulayıp uygulamadığı kestirilemeyen diğerinin ise solu desteklediği iddia ediliyordu.

Terörizm yeni ve sinsi bir rota izlemeye başladı. Katiller belirli kişileri başkalarını uyarmak için hedef almaya başladılar. 11 Temmuz 1978 günü Ankara'da Profesör Bedrettin Cömert, görev yaptığı Hacettepe Üniversitesi'nde sağ terör olaylarını soruşturmak için kurulan bir komitede yer aldığı için öldürüldü. Aynı derecede sarsıcı başka cinayetler de işlendi. Bütün ülkeyi sarsan bir cinayet *Milliyet* gazetesi başyazarı Abdi İpekçi'nin 1

Şubat 1979 günü öldürülmesiydi. İpekçi, demokrasiye bağlı, liberal, orta yolcu bir gazeteciydi. Kendisi de meslekten gazeteci olan Ecevit'in kişisel dostuydu. Onun öldürülmesi doğrudan başbakanın ve hükümetin prestijine indirilmiş bir darbeydi. Siyasal amaçla işlenen cinayetlerin çoğunda polis kimseyi tutuklamıyordu. Tutuklasa bile, teröristler devletin hem güçsüz hem de yetersiz olduğunu gösterecek şekilde hapisanelerden, hattâ askeri hapisanelerden bile, kaçabiliyorlardı.

İpekçi'nin katili sonunda yakalandı. Katil, daha sonra, 1981'de Roma'da Papa II. John Paul'e suikast yaparak dünya çapında kötü bir şöhret kazanacak olan Mehmet Ali Ağca idi. O da bazı gardiyanların yardımıyla İstanbul'daki, güvenlik önlemlerinin çok sıkı olduğu bir hapisaneden kaçmayı başardı.

Terörizm 1970'lerde Şii mezhebinin bir kolu olan Alevi cemaatine karşı girişilen saldırılarla bir başka çirkinlik sergiledi. Sünni çoğunluğun arasında yaşayan Aleviler daima laikliği desteklemişler ve bu nedenle CHP'ye oy vermişlerdi. Onları komünist olmakla suçlayan Hareket Partisi'ne bağlı Bozkurtlar'ın hedefi haline geldiler. İlk büyük saldırı 18/19 Nisan günü Malatya'da oldu. Bunu 1978 Eylül'ünde Sivas'ta, Ekim'de de Bingöl'de Alevi cemaatlarına karşı saldırılar izledi. Bu olaylarda Alevilere ve CHP'lere ait ev ve iş yerleri tahrip edildi. Amaç, cemaatin ekonomik temelini zayıflatmaktı. Belediye başkanının Hareket Partisi'ne mensup olduğu Bingöl'de kasabanın Bozkurtları çevre bölgelerden getirilen kadrolarla takviye edildiler. Bunlar çarşıya saldırdılar ve basında yer alan haberlere göre, el yapımı bombalar, dinamitler ve molotof kokteylleriyle yaklaşık 100 dükkânı tahrip ettiler.

Genellikle kendisinin sorumlu olduğu şiddete bir çare olarak muhalefet Ecevit'i sıkıyönetim ilan etmesi için zorlamaya başladı. 8 Kasım'da bir konuşma yapan Ecevit, ısrarla, " Terörizm hukuk düzeni ilkelerinden fedakârlık etmeden ve teröristlere kendi si-

lahlarıyla karşılık vermeden yok edilecektir," diyordu. Ecevit yeni yasalar önerdi. Ruhsatsız silah taşıyanlara verilen cezalar arttırılacak ve uzmanlaşmış sivil mahkemeler kurulacaktı. Ecevit, siyasal şiddet olaylarında 800 kişinin öldüğünü, hükümetin 1.052'si sağcı, 778'i solcu olmak üzere 1.999 tutuklama yaptığını açıkladı.

Küçük bir Güneydoğu Anadolu şehri olan Kahramanmaraş'ta meydana gelen katliam sıkıyönetimden kaçınabileceğini düşünen Ecevit'in umudunu kırdı. Katliam 22 Aralık'ta başladı ve ertesi gün 31 ölü ve yüzlerce yaralıyla sona erdi. Olaylar Bozkurtlar'ın birkaç gün önce öldürülen iki öğretmenin cenazesini "komünistlerin ve Alevilerin cenaze namazları kılınmaz," diyerek engellemeleri üzerine başladı. Saldırının hedefi olmayan dükkân ve evlerin üzerine boyayla Hareket Partisi'nin amblemi, uluyan kurt resmi, yapılmıştı.

Ecevit'in terörizm ve ekonomiyle başa çıkamayışı seçmenlerin ona bağladığı umutların aşınmasında önemli bir etken oldu. "Barış ve birlik" vaadiyle iktidara gelmiş, muhalefet de onun başarısızlığa uğraması için aynı derecede kararlı davranmıştı. Sıkıyönetimin ilanından sonra bile olaylar sürdü. Ecevit, komutanlar üzerinde sivil denetim kurmaya, deyim yerindeyse "insan yüzlü bir sıkıyönetim" uygulamaya çalıştığı için, muhalefet tarafından, orduya görevini yerine getirmesi için gerekli yetkileri vermemekle suçlandı. Muhalefet, Ecevit'in komutanların elini kolunu bağladığını ve onları tamamen etkisiz hale getirdiğini iddia ediyordu. Komutanlar bunu benimsediler; iktidara el koyduktan sonra bile, parlamenter yönetim altında şiddeti önleyemeyişlerini açıklamak için aynı argümanı kullanmaya devam ettiler.

Ecevit baskıcı bir hükümete başkanlık etmek zorunda kalan bir liberalin ikilemiyle yüz yüzeydi. Güneydoğu'da Kürtlerin yoğun olduğu bölgede uygulanan sıkıyönetim önlemleri bu bölgeden se-

çilen üç CHP'li milletvekilinin istifasına yol açtı. İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı'nın 1 Mayıs gösterilerini yasaklaması ve Ecevit'in bu kararı desteklemesi o zamana kadar ona destek veren radikalleri ve sendika çevrelerini yabancılaştırdı. Bu arada tutucu, bağımsız bakanlar tamamen ters yönde talepler öne sürüyor ve bunlar karşılanmadığı taktirde istifa edecekleri tehtidinde bulunuyorlardı. Haziran 1979'da Ecevit'in başı dertteydi. Partisi muhalefetin verdiği bir önergeden kurtulmak için bir Meclis oturumunu boykot etmek zorunda kaldı. Hükümet iflas etmişti ve yegâne umudu, 14 Ekim senato üçte bir yenileme ve milletvekili ara seçimlerinde makul bir başarı kazanarak kendini yenilemekti. Bu seçime neredeyse bir genel seçim kadar önem veriliyordu. Ecevit 5 Eylül'de şu yorumda bulundu: "Yaklaşan seçimlerde CHP'nin alacağı olumlu bir sonuç Türkiye'nin siyasal geleceği hakkında yapılan istikrarsızlık ve belirsizlik spekülasyonlarına son verecektir."

Sonuçlar Ecevit'in iktidardaki sicili hakkında açık bir suçlamaydı ve kendisi de bunu kabul etti. Partisinin oyları, 1960'ların düşük düzeyine, % 29'a düşmüştü. Öte yandan Adalet Partisi'nin oyları 1969'da görülen en yüksek noktayı geçerek, senato seçimlerinde % 46,83'e, milletvekili seçimlerinde ise % 54'e yükselmişti. Selamet ve Hareket partileri seçimlerden kazançlı çıkmadılar. Şiddet tehdidine rağmen etkin bir değişiklik için oy sandığını kullanmaya kararlı olan seçmenlerin katılım oranı (yaklaşık % 73) rekor düzeydeydi.

Ecevit 16 Ekim'de istifa etti ve Demirel, siyasal parti liderleriyle görüştükten sonra 12 Kasım'da bir azınlık hükümeti kurdu. İş çevrelerinin ve komutanların önerdikleri bir AP-CHP koalisyonu bu kez de gerçekleşmedi. Bir başka cephe hükümetinin kurulması fikri neredeyse bütün ülkede nefret uyandırıyordu. Ne var ki sağdaki partiler Demirel'i desteklemeye devam ettiler ve 25 Kasım'da ona güven oyu verdiler.

Politikacılar seçim siyasetlerine göre düşünmeye devam ettiler. Ancak komutanlar iktidara el koyana kadar parlamenter siyaseti geçici bir çare olarak gördüler. Mehmet Ali Birant'ın 1987'de yayımlanan ve General Evren'in günlüğü dahil, komployа yakın kaynaklardan sağlanan bilgiyi temel alan *The General's Coup in Turkey: an inside Story of 12 September* adlı kitabı, Eylül 1980 askeri müdahalesinin koşulları hakkında açık bir fikir verir. Buna göre, 13 Aralık 1979 gibi erken bir tarihte, yani Demirel'in güvenoyu almasından sadece birkaç gün sonra generaller, hükümet darbesinin ne zaman ve nasıl yapılacağını tartışmak için İstanbul'da toplandılar. Generaller o sırada politikacıları sadece kendi işlerini düzene sokmaları için uyarmayı kararlaştırdılar.[14]

Generaller sadece siyasal şiddete ve kan dökülmesine son vermek için müdahale etmek niyetinde değildiler. Amaç bu olsaydı, aynı şeyi darbeden önce de yapabilirlerdi ve yapmaları gerekirdi. Generallerin müdahale nedeni, Türkiye'nin acilen istikrara kavuşturulması konusunda duydukları endişeydi. İran Devrimi'nden sonra Türkiye'nin Batı için taşıdığı stratejik önem aniden artmıştı. O sırada olayları izleyen herkes bunu görebiliyordu ve bunu sadece Batı basınını dikkatle izleyerek anlamak bile mümkündü. Nisan 1979 gibi erken bir tarihte *Guardian*'ın Brüksel muhabiri şöyle yazıyordu: "Türkiye'nin sadece [NATO'nun] güney kanadı için değil, bir bütün olarak Batı için de stratejik bakımdan hayati bir bölge olarak görülmesi şaşırtıcı değildir."[15] Birant da bu etkeni vurgular ve 13 Aralık İstanbul toplantısının Genel Kurmay Başkanı Kenan Evren'in Türkiye'nin Batılı müttefikleriyle Brüksel'de yaptığı danışma toplantılarından döndüğü gün yapıldığını kaydeder.

İran Devrimi'nin yol açtığı karışıklıklar üzerine -Tahran'daki ABD büyükelçiliği 4 Kasım'da işgal edildi- istikrarlı bir Batı ileri karakolu olan Türkiye, Nato stratejistleri için büyük önem kazandı. Sovyetler'in 26 Aralık 1979'da Afganistan'a yaptığı müdahale

1970'lerin detantını sona erdirdi ve "İkinci Soğuk Savaş"ın başlangıcını belirledi. Bu durum, Türkiye'nin Batı ittifakı içindeki stratejik konumunu güçlendirdi. Bununla birlikte pek az Batılı uzman o günkü koşullarda Türkiye'nin yeni sorumluluklar yüklenebilecek durumda olduğuna inanıyordu.

8 Ocak 1980'de Dışişleri Bakanlığı'ndan Matthew Nimetz yeni ABD-Türkiye Savunma ve İşbirliği Anlaşması'nın şartlarını görüşmek üzere Ankara'ya geldi. Nimetz, Demirel'in bölgedeki duruma fazla önem vermediğini gördü. Demirel, o sırada Washington'ın çok önem verdiği Hızlı Müdahale Gücü'nün Türkiye'deki üsleri kullanmasına izin vermedi. Ayrıca Demirel, Türkiye'nin Ege'deki hakları kabul edilmedikçe, Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına dönmesini kolaylaştıracak bazı tavizleri verme konusunda da isteksizdi. Ayrıca Erbakan'ın Washington'a olan düşmanlığı ve Demirel'in hükümetin yaşaması için ona olan bağımlılığı vardı. Nimetz, Türkiye'nin Washington'ın ona verdiği bölgesel rolü oynayabilecek yetenekte olmadığı sonucuna vardı.

Hükümeti hemen değiştirmek mümkün olmasa da, generaller, Washington'ın bazı stratejik ihtiyaçlarının karşılanması için Yunanistan'a taviz vermeyi kabul ettiler. Nitekim Şubat ayı içinde, Dışişleri Bakanlığı'nın bilgisi dışında, sivil havacılık haberleşme anlaşması olan Notam 714 tek taraflı olarak kaldırıldı ve neredeyse bütün Ege'yi kaplayan ve 1974 Kıbrıs krizi sırasında kazanılan hava sahası herhangi bir *quid pro quo* (karşılık -çn.) olmaksızın Yunanistan'ın denetimine verildi. 29 Mart'ta Ankara Türk-Amerikan Savunma Anlaşması'nı imzaladı. *The Economist*'in Ankara muhabirinin sözleriyle bu anlaşma, "Bütün dünyaya, Türkiye'nin batıya kopmaz biçimde bağlı olduğunu gösteriyor; Bay Bülent Ecevit'in "çok yönlü" diplomasisinin bir parçası olan Rusya ya da bağlantısız dünya ile flört [etme siyaseti]... terk edilmiştir."[17]

Ne dış siyaset ne de Demirel'in acilen ele alınması gereken "terörizm ve enflasyon canavarları"na karşı tavrı, hükümet ile Yüksek Komuta Kademesi arasında bir sorun haline geldi. Terörizm konusunda Demirel komutanlara boş kart verdi ve böylece askerlerin Ecevit döneminde sivil otorite tarafından ellerinin bağlandığı konusundaki sürekli şikâyetlerini ortadan kaldırdı. Ayrıca, hükümet ve komutanlar, terörist tehtidin sadece soldan geldiği ve Bozkurtlar'ın aslında komünizme karşı mücadelede devletin yanında yer aldıkları konusunda anlaşmaya vardılar.

Sıkıyönetim rejiminin güçlendirilmesine rağmen, terörizm ezilemedi, giderek hız kazandı. Artık günde ortalama yirmi kişi öldürülüyordu. Kurşunlara hedef olanların çoğu, ölümleri sadece günlük basında haber olarak ya da ölüm istatistiklerinde yer alan gençlerdi. Ancak peryodik olarak eski başbakan Nihat Erim ya da DİSK eski başkanı Kemal Türkler gibi önemli kişiler de hedef olmaya başladı. Alevilere karşı toplu şiddet sürdü ve 1980 Temmuzu'nun ilk günlerinde Çorum'da, Alevilere karşı büyük bir saldırı gerçekleştirildi. "Devrimci Yol" grubundan solcuların işgal ettikleri iddia edilen Karadeniz kıyısındaki Fatsa'yı kurtarmak için askeri birlikler gönderildi.

Ordu yasa ve düzeni neden sağlayamadı? Komutanlar hâlâ görevlerini tam olarak yapabilmeleri için gerekli olan yasaların eksik olduğunu, hükümetin bu yasaları Meclis'ten geçiremediğini iddia ediyorlardı. Ancak pek çok kişi, generallerin ülkeyi bir terör ve belirsizlik ortamında tutmak, böylece iktidarı ele geçirdiklerinde iflasın ve iç savaşın eşiğine gelen vatanın kurtarıcıları olarak görünmek istediklerine inanır. Askerler, 12 Eylül 1980'de tam da bu şekilde karşılandılar.

Demirel enflasyon canavarıyla da uğraşıyordu. Milliyetçi Cephe koalisyonlarının önderi olarak enflasyonun artmasından daha çok kendisi sorumluydu. Ancak bu konuda yalnız değildi; 1970'lerde ekonomik krizle uğraşan tek bir hükümet yoktu. Ece-

vit, ikinci hükümet döneminde, 1978-1979'da, bu konuda tek başına mücadele vermek zorunda kaldı.

1973'ten sonraki yıllar, Türkiye'nin yönünü bulamayan zayıf ve kararsız hükümetler tarafından yönetildiği en kötü dönemdi. Bu dönemde ekonomi sadece 1973 petrol şokuyla uğraşmak zorunda kalmadı, Avrupa'nın Türk işçisi talebinin sona ermesine yol açan ekonomik krizin darbelerine de katlanmak zorunda kaldı. Avrupa'nın 1960'larda yaşadığı ekonomik mucize, işçi tasarrufları aracılığıyla sermaye sağlamak ve işgücü ihracatı sayesinde işsizliği azaltmak suretiyle Türkiye ekonomisine destek olmuştu. Şimdi siyasal iradeden yoksun olan hükümetler, hem sermaye yetersizliği hem de işsizlik sorunuyla yüz yüze gelmişlerdi.

Kıbrıs işgalinin hemen sonrasında ABD'nin 5 Şubat 1975'te silah ambargosu koyması ve Avrupa'nın ekonomik müeyyideler uygulaması da zaten kötü olan durumu daha da ağırlaştırdı. Türkiye uzun vadeli borçlanma yerine nakit ödemelerle askeri ekipman satın almak zorunda kaldı. Avrupa'nın uyguladığı müeyyideler, Kıbrıs sorununda ilerleme kaydedilmedikçe, her türlü yardım ve krediyi engelliyordu. Kıbrıs Türk hükümetine yapılan yardımların yanı sıra, Kuzey Kıbrıs'ın askeri işgalinin yol açtığı masraflar da buna ekleniyordu. Bu masraflar çok yüksek değildi, ancak kriz içindeki ekonomiye bir yük oluşturuyordu.[18]

1973 ile 1978 arasında siyaset her hükümetin ekonomik politikasını dikte ettirdi. Hükümetler, bir yandan tasarruf çağrısı yapıyor, öte yandan yüksek istihdam ve kamu yatırımlarıyla ekonomik büyüme politikalarını tercih ediyorlardı. Hedef daima bir sonraki seçimde oy kazanmaktı. Demirel'in Mart 1975'te iktidara geldiğinde gerçekleştirdiği ilk eylemlerden biri, gübre fiyatlarında önemli miktarda indirim yapmak ve çiftçilere yaklaşık 5 milyar TL ya da 33 milyon dolar teşvik uygulamak oldu. Aynı şekilde, hükümetler kırsal kesimden gelecek oyları garantilemek için ta-

hıla destekleme fiyatı uyguladılar. Bütün bu önlemler, 1970'li yıllarda yapılan seçimlerde iki büyük partinin kazandığı başarıları açıklamaya yardımcı olur. Ne var ki, bu fiyat ve destekleme politikaları sayesinde köylünün cebine para girdikçe ve köylüler ekonomik ve siyasal bakımdan giderek bağımsızlaştıkça, rantla yaşayan "feodal" toprak sahiplerinin iktidarı aşınmaya başladı.

Büyüme politikasına rağmen ekonomi giderek artan işgücünü asla özümleyemedi ve işsizlik artmaya devam etti. İşsizlik özellikle büyük beklentilerle okul bitiren gençler arasında yüksekti. Bu grup, radikal sağ ve solun saflarına katılıyordu.

Başlangıçta hükümetler ekonomik büyümeyi yurt dışında çalışan işçilerin tasarruflarından sağlanan geniş döviz rezerviyle finanse ettiler. Bu rezerv, 1969'da 169,2 milyon dolar gibi ılımlı bir düzeyden, 1973'te 2 milyar doların üzerine çıktı; daha sonra Avrupa'daki depresyon nedeniyle bir düşüş oldu. Bu tasarruflar ülkenin sermaye malları ithalatının yaklaşık % 15'ini karşılıyor ve hükümete ithal ikamesi ve iç pazar temelinde sanayileşme imkânı sağlıyordu.

İşçilerden gelen döviz 1973'ten sonra düşmeye başladığında hükümet dost ülke hükümetlerinden uzun vadeli borç alarak döviz miktarındaki azalmayı karşılayabildi. Ancak Kıbrıs işgali nedeniyle kapılar kapandı ve Cephe hükümetleri özel bankalardan yüksek faizle kısa vadeli borç almak zorunda kaldılar. 1975 ile 1977 arasında ayaklarının üzerinde durabilmek için bu şekilde 7 milyar dolar borçlandılar. Böylece ekonomiyi derin bir kuyuya sokmuş oldular ve kendilerinden sonra gelecek olanlara dev bir sorun bıraktılar.

Sosyal Demokrat Ecevit, ekonomik bakımdan suyun yüzeyinde durmanın bedeli olarak Uluslararası Para Fonu'nun sunduğu acı ilacı yutmak zorunda kaldı. Ancak büyük tereddütlerle verdiği tavizler bile IMF'yi ve Türkiye'deki iş çevrelerini yatıştırmaya

yetmedi ve kemer sıkma uygulaması kendi taraftarlarının yabancılaşmasına yol açtı. TÜSİAD, durumdan memnun değildi, çünkü Ecevit IMF'nin taleplerini karşılayacak kadar ileri gitmemişti. Öte yandan, geçimini maaş ve ücretle kazanan taraftarları da Ecevit'in fazla ileri gittiğini ve kendileri için zararlı olacak şekilde çok şey verdiğini düşünüyorlardı.

Ecevit hükümeti ülke içindeki tüketimde büyük bir azalmaya yol açacak şekilde ihracatı teşvik politikası uyguladı. Bu politikanın yararları ancak 1980'lerde görülecek ve bundan başkaları yararlanacaktı. Ne var ki, bu uygulamalar Ecevit için seçimler bakımından bir felaket oldu. 1979'da kent bölgeleri, özellikle İstanbul, hoşnutsuzluğunu ortaya koydu ve daha iki yıl önce coşkuyla desteklediği partiye yeterince oy vermedi.

İran Devrimi'nden sonra Amerikan desteğinin artmasıyla birlikte mali durum düzelmeye başladı. Ecevit'in yerini alan Demirel IMF'nin önerilerini Washington'ı ve TÜSİAD'ı memnun edecek şekilde uyguladı. Turgut Özal'ı baş ekonomik danışman olarak ataması gelecekte olacakları haber veriyordu. Politikada başarılı olamamış bir teknokrat olan Özal'dan siyasal kaygıları tamamen gözardı eden bir ekonomik politikayı uygulaması bekleniyordu. Özal'ın sorumluluğu altında alınan sert önlemler 24 Ocak 1980'de yürülüğe konuldu. Ecevit'in Haziran 1979'da yaptığı % 43 devalüasyonun ardından, Türk parasının dolar karşısındaki değeri % 30 oranında düşürüldü ve IMF'nin istediğinden ya da beklediğinden daha katı bir uygulamaya geçildi. Önceki politikalardan radikal bir kopuş gerçekleştiren program iç pazardan çok ihracat temelinde yeni bir ekonomi kurmak için tasarlanmıştı. *The Economist* bu durumdan çok etkilendi ve uygulamayı bir "ekonomik deprem" olarak betimledi.

> "Ekonomik devlet kuruluşlarının denetlediği neredeyse bütün mal fiyatları keskin biçimde yükseldi: petrol ve petrol ürünleri, çimento, şeker, kâğıt, kömür."

"Sigara ve alkol gibi tüketici mallarının fiyatı yaklaşık %70, tren bileti ücretleri % 170 oranında arttı."

"Bağımsız ekonomi girişimleri artık sona erdi. Ülke, batılı yatırımcılara, batılı petrol şirketlerine ve batılı bankacılara açılıyor...

"Zarar ederek hükümet açıklarını muazzam biçimde arttıran devlet işletmelerinin kendi fiyatlarını belirlemelerine izin veriliyor."[19]

Türk basınının "24 Ocak Önlemleri" dediği bu uygulama ekonomiyi "piyasa kuralları"na göre dönüştürme sürecinin sadece başlangıcıydı. Büyük şirketler tüketici ve ücretlilerin yanı sıra, küçük ve orta ölçekli girişimler pahasına kendi hegemonyalarını kurdukça, bu sürecin daha büyük toplumsal karışıklıklara neden olması bekleniyordu. Özal normal parti siyasetleriyle pek az şey yapılabileceğini biliyor ve ekonomiyi sağlığa kavuşturma görevini yerine getirilebilmesi için kendisine siyasal ve toplumsal uyumun sağlanacağı beş yıllık bir süre verilmesini istiyordu.

1980 askeri müdahalesinin amaçlarından biri tam da buydu: Özal'ın aradığı, siyasetin ve her türlü muhalefetin yokluğuyla belirlenen sükûnet dönemini sağlamak. Müdahalenin, Türkiye'nin geleceği açısından aynı derecede önemli sonuçlar yaratacak bir hedefi daha vardı: bütün toplumu depolitize ederek uzun vadeli istikrar sağlayacak yeni bir siyasal yapılanma. Düzenin entelektüelleri, çeşitli imkânları tartışmaya başlamışlar ve model olarak de Gaulle Fransası'nı ve 1958 Fransız Anayasası'nı önermişlerdi. Meclis'in, süresi 6 Nisan 1980'de dolan Cumhurbaşkanı Korutürk'ün ardılını seçmeyi başaramadığı bir sırada bu siyasal yapılanma ihtiyacı çok daha acil görünüyordu.

Türk kamuoyunun politikacılara artık tahammül edemeyişini ve yaşadığı düş kırıklığını anlamak kolaydır. Terörizmin - Demirel'in azınlık hükümeti döneminde 1.500 ölü- artan işsizlik ve yükselen enflasyonla birlikte yaşanan ekonomik durgunluğun, görünüşte sadece küçük meselelerle uğraşan politikacıları rahatsız etmediği görülüyordu. Siyasal şiddetin arkasında Hareket Par-

tisi'nin olduğunu herkes biliyor, ancak hükümet bu partinin desteğine ihtiyaç duyduğu için bu konuda soruşturma yapılamıyordu. Erbakan'ı yatıştırmak gerekliydi, çünkü partisinin oyunu geri çekerek hükümeti her an düşürebilirdi. Ecevit bile Demirel'i zor durumda bırakmak için siyasal oyunlar oynamak istiyordu. Haziran'da Ecevit, Demirel'i düşürmek için bir soruşturma önergesi verdi. Demirel'in düşmesinin büyük bir istikrarsızlığa yol açacağını ve kendisinden başka bir alternatif olmadığını biliyordu.

Ülkenin siyasal durumuna ve hâkim olan ruh haline bakıldığında askeri bir müdahalenin iyi karşılanacağı açıktı. Bu durumda General Evren 17 Haziran 1980'de "Bayrak Harekâtı"nı başlattı. 11 Temmuz'da iktidara el konulacaktı. Ecevit'in hükümete karşı verdiği önerge harekâtın ertelenme nedenlerinden biriydi: Evren, Yüksek Komuta Kademesi'nin, Ecevit'in önergesi başarısız olduğunda Demirel'i devirerek Ecevit'in yanındaymış gibi görünmesini istemiyordu.[20]

Demirel, Erbakan'ın son anda verdiği destek sayesinde önergeden kurtuldu. Ancak Ağustos ayı içinde Ecevit ve Erbakan, hükümeti taciz etmek için bir kez daha anlaştılar. Bu durum komutanlar tarafından, "Türkiye'nin Batı'yla ilişkileri gibi hayati konularda İslami köktenciliğin itibarını kaybetmiş solla işbirliğine gidebileceğini gösteren bir başka tehlike sinyali" olarak yorumlandı.[21] Hükümetin Batı yanlısı dış politikasını eleştiren ve Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen'in 5 Eylül'de istifasına yol açan CHP-MSP ortak soruşturma önergesi tam da böyle bir sinyaldi. Bu gelişme Yüksek Komuta Kademesi'ni öfkelendirdi. Ancak bir sonraki gün Selametçiler'in Konya'da düzenledikleri "Kudüs'ü Kurtarma" mitingi ve bu sırada laik devlete açıkça hakaret edilmesi komutanları biraz daha kızdırdı. Muhalefet, İslamcılar'ın "Faizci İsmet" dediği Maliye Bakanı İsmet Sezgin'e karşı soruşturma önergesi vererek taciz politikasını sürdüreceğini ortaya koydu. Ancak 9 ve 10 Eylül günlerinde Adalet ve Hareket

Partisi milletvekillerinin bulunmayışı nedeniyle Meclis oturum için yeterli sayıya ulaşamadı.Sezgin hakkında soruşturma açılamadı, ancak Meclis aylar süren oylamalara rağmen yeni bir cumhurbaşkanı da seçemedi. Siyasal hayat politikacıların kaprisi yüzünden felç olmuştu. İki gün sonra, 12 Eylül'de, Yüksek Komuta Kademesi önceden planladığı harekâtı başlattı ve siyasal tıkanmaya son verdi.

Notlar

1. Feroz Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy 1950-1975*, Londra 1977, s. 288
2. İbid., s. 293 vd. Bu yıllarda yaşanan terörizm için ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Margret Kruhenbuhl, *Political Kidnappings in Turkey, 1971-1972*, Santa Monica, California, Temmuz 1977.
3. Askeri rejimin yaptığı baskılar konusunda bk. Jane Cousins, *Turkey-Torture and Political Persecution*, Londra 1973. Bu kaynakta görüşmeler ve tek tek bazı olaylar ele alınmaktadır.
4. Krahenbuhl, *Political Kidnappings*, s. 48-70.
5. Ahmad, *Experiment*, s. 300-1.
6. Roger Nye, "Civil-Military Confrontation in Turkey: the 1973 Presidential Election," *International Journal of Middle East Studies*, c. 8, no.2, Nisan 1977, s. 209-28; ve George Harris, *Turkey: Coping with Crisis*, Boulder, Colorado 1985.
7. Ahmad, *Experiment*, s. 300-1.
8. Bk. "Islam and Electoral Behaviour: Changing Patterns and the Rise of the National Salvation Party" başlıklı bölüm, Binnaz Toprak, *Islam and Political Development in Turkey* içinde, Leiden 1981, s. 91-121.
9. Bk. Ergun Özbudun'un Türkiye'deki seçimler üzerine ustaca yazılmış makalesi, Myron Weiner ve Ergun Özbudun (ed.) *Competitive Elections in Developing Countries*, Durham, N. Carolina 1987, s. 328-65. Özbudun 1983 genel seçimlerine kadar Türkiye'deki bütün genel seçimleri tartışmaktadır.
10. Ahmad, *Experiment*, s. 330-41.
11. İş çevreleri haklıydı. Bu dönemde pek çok grev oldu ve sendikalı işçiler krize rağmen önemli ücret artışları sağlamayı başardılar. Bk. Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey*, Londra 1987, s. 192.
12. Ahmad, *Experiment*, s. 341 vd. ve 403 vd. Tam bir değerlendirme için bk. Christopher Hitchens, *Cyprus*, New York 1984; ve Tozun Bahçeli, *Greek-Turkish Relations since 1955*, Boulder, Colorado 1988.
13. Ecevit'in istifası ve Birinci Milliyetçi Cephe Hükümeti'nin kuruluşu için bk. Ahmad, *Experiment*, s. 344-53; ve hükümetteki Hareket Partisi'nin rolü için Mehmet Ali Ağaoğulları'nın "Ultranationalist Right" üzerine makalesi, I. Schick ve E. A. Tonak (ed.) *Turkey in Transition*,

New York 1987, s. 198 vd.

14. Mehmet Ali Birand, *The General's Coup in Turkey-an inside story of 12 September 1980*, Londra 1987, s. 93-4.
15. *Manchester Guardian Weekly*, 15 Nisan 1980, s. 5. 1980'lerde Batı'nın Türkiye ile ilgili kaygısı bu ülke üzerine pek çok yazının üretilmesine yol açtı. Burada sadece birkaç örnek verilecek. US House of Representatives, *Committee on Foreign Affairs, Turkey's Problems and Prospects Implications for US Interesest*, Washington DC 1980; Duygu Sezer, *Turkey's Security Policies*, Adelphi Paper no.164, Londra 1981; Paul Henze, *Turkey, the Alliance and the Middle East*, Working paper no. 36, Washington DC, 1982; Marcy Agmon, *Defending the Upper Gulf: Turkey's Forgotten Partnership*, Marina del Rey, California 1984; George Harris (ed.), *The Middle East in Turkish-American Relations*, Washington DC, 1985; David Barchard, *Turkey and the West*, Chatham House papers 27, Londra 1985; Danjwart Rustow, *Turkey America's Forgotten Ally*, New York 1987.
16. Birand, *Generals' Coup*, s. 122.
17. "Reoccidentation," *The Economist*, 5 Nisan 1980.
18. 1970'lerde yaşanan kriz konusunda bk. Keyder'in "Crisis Dynamics" başlıklı bölümü, *State and Class in Turkey* içinde, s. 165-96; ve Hüseyin Ramazanoğlu'nun makalesi, "The Politics of Industrialization in a Closed Economy and the IMF Intervention of 1979," ve Kutlay Ebiri, "Turkish Apertura," Hüseyin Ramazanoğlu (ed.), *Turkey in the World Capitalist System* içinde, Aldershot 1985, s. 80-129.
19. "Demirel shakes the ground," *The Economist*, 2 Şubat 1980, s. 73.
20. Birand, *Generals Coup*, s. 142-3.
21. Ibid., s. 162

Askeri Müdahale, Siyasal ve Ekonomik Yeniden Yapılanma: (1980-1991)

Saat 13.00'de radyo ve televizyondan yayımlanan mesajında General Kenan Evren, ülkenin "devletimizin ve milletimizin bekâsını" tehdit eden "tarihinin en ağır buhranına" sürüklenmiş olduğunu vurguladı. Partileri ve politikacıları sorumlu tuttuğu toplumsal bölünmeler, ekonomik çöküş, anarşi ve şiddet hakkında ayrıntılar verdikten sonra, şu sonuca varıyordu.

> "Sevgili Vatandaşlarım, işte bütün bu...nedenlerden dolayı, Türk Silahlı Kuvvetleri, ülkenin ve milletin bütünlüğü, milletin hak, hukuk ve hürriyetini korumak, can ve mal güvenliğini sağlayarak korkudan kurtarmak, refah ve mutluluğunu sağlamak, kanun ve nizam hâkimiyetini, diğer bir deyimle devlet otoritesini tarafsız olarak yeniden tesis ve idame etmek gayesiyle devlet yönetimine el koymak zorunda kalmıştır."[1]

Bu arada silahlı kuvvetlerin dört kuvvet komutanı -kara, deniz, hava ve jandarma komutanları- Genel Kurmay Başkanı Kenan Evren'in başkanlığında, Kasım 1983 genel seçimlerine kadar Türkiye'yi yöneten cuntayı, Milli Güvenlik Konseyi'ni (MGK) kurdular.

Milli Güvenlik Konseyi buzdağının şadece suyun üzerinde görünen ucuydu; gözden kaçan ama büyük bir etki yaratan güç, ülkenin günlük hayatını fiilen yöneten sıkıyönetim komutanlarıydı.

Birinci Ordu ve İstanbul Sıkıyönetim Komutanı General Necdet Üruğ böyle bir sima idi. Generallerin arkasında onların istedikleri politikalar doğrultusunda baskı yapan yüksek rütbeli subaylar yer alıyordu. Yüksek Komuta Kademesi içinde çıkan anlaşmazlıklar pek bilinmese de "ılımlılar" ve "aşırılar" olarak betimlenebilecek başlıca iki hizbin varlığı genellikle kabul edilir.

1960'ların ortasında Silahlı Kuvvetler'e yerleştirilen hiyerarşi ilkesi hizip farklılıklarının açığa çıkmasını önlüyordu. Her iki taraf da Kemalizm'in ideolojik şemsiyesi altına yer alıyordu. "Ilımlılar" fazla sert olmayan bir rejimi tercih ediyor ve iktidarın bir an önce sivillere devredilmesini istiyorlardı. Bunlar eski partilerin ikinci sınıf politikacılarıyla bir ittifak kurarak sivillerle bir anlaşmaya varma eğilimindeydiler. "Aşırılar," "eski politikacılar"ı bir an önce tasfiye ederek bütün siyasal sistemi yeniden yapılandırmak, iktidarı elde tutmak için kendi siyasal partilerini kurarak seçimlere girmek istiyorlardı. Ancak kararlar birlik görüntüsünü korumak için kolektif olarak alınıyordu. Kenan Evren, arabulucu ve sözcü gibi davranıyor ve "güçlü adam" olarak görünmek istemiyordu. [2]

Yasa ve düzenin bozulması, dört nala giden enflasyon ve temel tüketim malları kıtlığı, parti çekişmeleri ve felç olmuş parlamento yüzünden büyük sıkıntılar çeken halk, sıkıyönetimi ve istikrar vaadini memnunlukla karşıladı. Bazıları kendi kafalarındaki radikal dönüşüm için ya da kendi politikalarına uygun düşecek şekilde komutanlarla pazarlık yapmaya başladılar. Generallerin gündemi kısa süre içinde pek çok kişi tarafından karşı-devrimci olarak değerlendirildi. Amaç, ülkenin 1960'dan beri sağladığı bütün siyasal ve sosyo-ekonomik kazanımların geri alınmasından başka şey değildi.

MGK, anayasayı askıya alan, parlamentoyu dağıtan, siyasal partileri kapatan, parti önderlerini tutuklayan ve neredeyse bütün meslek kuruluşlarıyla sendika konfederasyonlarının faaliyetlerini

askıya alan kararnameler çıkardı. 14 Eylül'de grevler yasaklandı ve grevci işçilere işbaşı yapmaları emredildi. Bu önlem Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu Başkanı Halit Narin tarafından memnunlukla karşılandı. Narin, Grevlerin sona ermesinin Türkiye ekonomisinin gelişmesi yönünde atılan önemli bir adım olacağını kaydetti. Aynı gün, Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (ya da DİSK) yöneticilerine 48 saat içinde sıkıyönetim yetkililerine teslim olmaları emredildi. Aynı emir neo-faşist sendikalar konfederasyonu MİSK yöneticileri için de tekrarlandı. Bu emrin amacı rejimin sağ ile sol arasında ayrım yapmadığı izlenimini uyandırmaktı. MİSK üyeleri asla greve gitmemişlerdi. Eylül 1980'de grevde olan 51.000 işçinin 47.319'u DİSK'e, geri kalanı ise Türk-İş'e mensuptu. Bu arada, partizanlık yaptıkları düşünülen belediye başkanları ve valiler görevden alındılar ve yerlerine subaylar getirildi. Ordu ülkeyi bütünüyle avucunun içine almıştı.

Kenan Evren'in 16 Eylül'de verdiği basın konferansının başlığı ordunun uzun süre yönetimde kalacağına dair ilk ipucunu veriyordu. Evren "makul bir süre içinde" demokrasiye dönüleceğini bildiriyor, belirli bir süre vermiyordu. MGK'nın, "gelecekte benzer müdahalelerin önlenmesi için, demokratik düzenin sağlıklı biçimde işlemesini önleyen bütün engelleri kaldırmaya kararlı" olduğunu söylüyordu. "Sadece demokrasiye inananlar demokratik özgürlükleri hak ederler," diyerek, sol ve aşırı sağdaki partilerin siyasal sürecin dışında tutulacağını ortaya koyuyordu. Okul ve üniversitelerde "geleceğin kuşakları"na "demokratik değerlerin nasıl savunulacağı" öğretilecekti. Bu sözler de, yönetimdeki cuntanın demokratik bulduğu değerlere bağlı olmayan öğretmenlerin temizleneceğini ortaya koyuyordu. Sistemin yozlaşmasından sorumlu tutulan politikacılar ceza hukukuna göre yargılanacaklardı. Türk hayatının neredeyse bütün alanlarında geniş ve derin değişiklikler vaat ediliyordu. Sadece iki faaliyet alanına do-

kunulmadı: dış politika ve Demirel Hükümeti'nin 24 Ocak 1980'de yürürlüğe koyduğu ekonomik istikrar programı.[3]

Yeni hükümet 21 Eylül'de, yürütme yetkisi MGK'ne ait olmak üzere kuruldu. Başbakan emekli bir amiral olan Bülent Ulusu idi. Darbeyi planlayanlardan biri olan Ulusu, darbe bir ay önce gerçekleştirilmiş olsaydı MGK'nde olacaktı. Hükümet daha çok bürokratlar, profesörler ve emekli subaylardan oluşuyordu. En önemli atamalar, Turgut Özal'ın ekonomiden sorumlu başbakan yardımcılığına, Özal'ın yakın arkadaşı ve Merkez Bankası eski başkanı Kaya Erdem'in Maliye Bakanlığı'na getirilmesiydi.

Cunta, darbeden hemen sonra, batılı mali çevrelerle (özellikle IMF ve Dünya Bankası) yakın ilişkileri olan Özal'a danışmıştı. Özal, hazırladığı ekonomik programın uygulanmaması halinde Türk ekonomisinin çok büyük zarar göreceğini anlattı ve bu politikaları vargücüyle uygulaması için kendisine izin verilmesini istedi. Generaller Özal'ın önemini kavradılar ve kendisini "ekonomiden tam sorumlu" kişi olarak atadılar.[4] Washington'un dikte ettirdiği bir ekonomik politikaya paralel olarak, 12 Eylül rejimi, bölgede İran Devrimi yüzünden zarar gören Batı'nın çıkarlarına hizmet etmek için tasarlanan bir dış ve askeri politikayı da benimsedi.

Parlamentoda ve basında hiçbir muhalefetin olmadığı koşullarda MGK'nin olağanüstü yasama yetkilerini arkasına alan hükümet istediği her önlemi uyguladı. Nitekim Avrupa'daki NATO güçleri komutanı General Bernard Rogers'ın ricası üzerine hükümet Ekim ayı içinde Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına dönmesine karşı Türkiye'nin vermiş olduğu vetoyu kaldırdı. Batı (özellikle Washington ve Bonn) borca batmış bir ekonomiyi suyun yüzeyinde tutmak için kredi vaadinde bulunarak bu jeste karşılık verdi.

Bunu izleyen aylarda Turgut Özal'a ülkenin ekonomik so-

runlarını halletmesi için tam bir serbestlik tanındı. Bunun anlamı, fiyatları serbest bırakarak enflasyonun aşağı çekilmesi, ücretlerin düşük düzeyde tutularak tüketimin engellenmesi, ihracatın arttırılması, 18 milyar doları bulan dış borç ödemelerinin ertelenmesi için yabancı finans çevreleriyle anlaşmaların yapılması idi. Dış politika , Moskova ve Atina büyükelçiliklerinde bulunmuş meslekten bir diplomat olan ve yakın zamana kadar Demirel'in Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen'in yardımcılığınıyapan İlter Türkmen'e teslim edildi. Ancak generaller zaman zaman meslekten diplomatları dehşete düşürecek şekilde Dışişleri Bakanlığı'ndan bağımsız kararlar alıyorlardı. Yunanistan konusunda alınan karar da bunlardan biriydi ve Atina'dan hiçbir karşılık beklemeden alınmıştı.

Cuntanın başlıca kaygısı ülkenin siyasal ve kurumsal olarak yeniden yapılandırılmasıydı. Cunta kendini bu göreve adadı. 1960'lardan beri önemli bir rol oynayan kent gençliğini siyasetten arındırmaya kararlıydılar. Bu arındırma işlemi, devrimciler, sosyal demokratlar, sendikacılar ve hattâ Barış Derneği içinde örgütlenen ve Türkiye seçkinlerinin en üst tabakasının içinde yer aldığı nükleer silahsızlanma hareketinin üyeleri de dahil olmak üzere, soldan gelebilecek her türlü muhalefet belirtisinin ezilmesini gerektiriyordu. Milliyetçi Hareket Partisi'nin temsil ettiği aşırı sağ, kendi ideolojisinin "Türk İslam Sentezi" denilen bir form içinde kabul edilmesine ve "Aydınlar Ocağı" olarak bilinen bir grup tarafından savunulmasına rağmen, ezildi. 18 Kasım'da yaptığı bir konuşmada Evren kendisini dinleyenlere şöyle diyordu:

> "Terörle mücadele başlıca görevimizdir, çünkü ülkenin en büyük ve yurttaşları en çok rahatsız eden problemi budur... Sol örgütlere mensup on binlerce kişi her gün ölü ya da yaralı olarak ele geçiriliyor ve adli makamlara teslim ediliyor."

İstanbul'daki sıkıyönetim yetkilileri Evren'in bu sözlerini doğrular gibi, 21 Kasım'da, ordunun iktidara el koymasından bu yana

1.245, son 11 gün içindeyse 460 kişinin tutuklandığını bildirdi. Bütün ülkede yaklaşık 8.000 kişi hapisteydi ve 90 günlük süre içinde gözaltında tutulup, dayak yiyen, tehdit edilen ve yargılanmadan serbest bırakılanlar da hesaba katılırsa, bu sayı çok daha fazlaydı. Daha önce de uygulanan işkence, bu kez iyice yaygınlaştı ve sistematik hale geldi. Gözetim altına alınan pek çok kişi kuşkulu biçimde öldü. Rejim, işkencenin varlığını asla inkâr etmedi; bunun bir siyaşet olmadığını, eğitim görmemiş polislerin işi olduğunu, iddiaların soruşturulduğunu ve suçluların cezalandırıldığını iddia etti. [5]

Yabancı basın, İstanbul'un sosyal demokrat belediye başkanı Ahmet İsvan'ın "gözleri bağlanarak bir sandalyeye oturtulduğu, günlerce bu durumda tutulduğu ve kendisini sorguya çekenlerin yıkıcı sol örgütlerle olan ilişkilerini öğrenmeye çalıştıkları"nı bildirdiği zaman, işkence konusu uluslararası çevrelerin dikkatini çekti.[6] Avrupa kamuoyu bu olaydan sonra rejimi eleştirmeye başladı. Ancak Washington hem maddi hem de moral destek sağladığı sürece cunta, Türkiye'nin bölgede artan stratejik önemine dayanarak Washington'la ilişkisini sürdürebileceğini biliyor ve kendinden emin bir tutumla baskıyı sürdürüyordu.

Tutuklamalar ve yargılamalar (diğerlerinin yanı sıra, neo-faşist Milliyetçi Hareket Partisi, Milli Selamet Partisi, radikal sendika konfederasyonu DİSK, Barış Derneği, Türkiye Öğretmenler Derneği'ne) 1980'lerde Türkiye'deki günlük hayatın başlıca özellikleri oldu. MGK ancak Ekim 1981'de siyasal yeniden yapılanma için ilk adımı attı ve yeni anayasa taslağını hazırlaması için bir danışma meclisi atadı. Bu sırada bir yasa çıkarılarak, bütün siyasal partiler feshedildi, arşivleri de dahil olmak üzere partilerin bütün varlıkları müsadere edildi.

Kasım'da Yüksek Öğretim Yasası kabul edildi. Yasanın başlıca amacı, merkez soldaki bütün öğretim elemanlarını temizleyerek ve öğretim kurumlarını, 12 Eylül rejiminde ideolojik

saflığın bekçileri olan "milliyetçi-tutucular"ın eline teslim ederek üniversiteleri siyasetten arındırmaktı.

5 Kasım 1981'de Batı Almanya Dışişleri Bakanı ve darbeden bu yana Ankara'ya gelen ilk Batılı Devlet adamı olan Hans Dietrich Genscher'in resmi bir ziyarette bulunmasıyla birlikte rejimin tecrit durumu sona erdi. Genscher, baskı önlemlerinin Türkiye'nin Avrupa Konseyi'nden çıkarılmasına ve son derece hayati olan ekonomik yardımın askıya alınmasına yol açabileceğini söyleyerek generalleri uyardı. Ne var ki, Aralık'ta ABD Savunma Bakanı Caspar Weinberger'in Türkiye'ye gelmesi ve daha fazla yardım vaadinde bulunması, rejimin kendine olan güvenini ve kararlılığını güçlendirdi.

Yeni yıl mesajında Kenan Evren Türkiye'nin siyasal hayata dönme takvimini açıkladı. Danışma Meclisi, anayasa komisyonunun anayasa taslağını tartışacağını ve 1982 yazında MGK'ne sunacağını, söylüyordu. MGK, gerekli gördüğü değişiklikleri yaptıktan sonra taslak bir referandumla halkın oyuna sunulacaktı. Halkın yeni anayasayı kabul etmesi halinde, siyasal partiler ve seçimlerle ilgili yeni yasalar çıkarılacak ve 1983'ün sonunda genel seçimlere gidilecekti.

Yeni anayasanın kamuoyunda tartışılması siyaset kapılarının yeniden açılmasını sağladı. Yapılan eleştiriler karşısında endişeye kapılan hükümet 12 Şubat'ta kapatılan partilerin önderlerinin tartışmalara katılmalarını yasaklayan bir yasa çıkardı. Halka ülkenin hâlâ askeri yönetim altında olduğunu hatırlatmak için Barış Derneği'nin 44 üyesi tutuklandı. O sırada Ankara'da bulunan bir İngiliz gazetecisi bu olayı "entelektüellere karşı açılan bir savaş" olarak betimledi. Eski başbakan Bülent Ecevit'in gözaltına alınması, yargılanması ve hapsedilmesi siyasal gerilimi arttırdı. Evren hemen bir uyarıda bulunarak Türkiye'nin hâlâ demokrasiye geçiş aşamasında bulunduğunu, 12 Eylül'ün Türkiye'nin son fırsatı olduğunu ve bu fırsatın kaçırılmaması gerektiğini söyledi.

Anayasa taslağı 17 Temmuz'da bir tanıtma kampanyasıyla kamuoyuna sunuldu. Anayasa bir başkanlık anayasası niteliğindeydi ve 1958 de Gaulle anayasasıyla dikkat çekici bir benzerlik taşıyordu. Başlıca amaç cumhurbaşkanının yetkilerini aarttırarak yasa ve düzenin güvence altına alınmasıydı. Bununla birlikte anayasa başbakana de Gaulle anayasasına kıyasla daha çok yetki veriyordu. Cumhurbaşkanı, tıkanması halinde parlamentoyu feshedebiliyor ve ülkeyi genel seçimlere götürebiliyor; bir "national emergency" nin varlığına inanması halinde ülkeyi kararnamelerle yönetebiliyor; courts and council'lerin belirlediği adaylar arasından anayasa mahkemesinin üyelerini seçebiliyordu. Cumhurbaşkanı, MGK'nin yeni biçimi olan bir cumhurbaşkanlığı konseyinin tavsiyelerini dikkate alacaktı."Doğru olmayan ve uygunsuz haberler"in yayımlanmasını önleyen bir maddeyle basın susturuluyor; grev hakkını "carefully defined circumstances" altında kabul eden şartlarla sendikalar ya sakatlanıyordu. Rejim yanlısı sendika önderleri bile, önerilen anayasanın "sendikasız bir demokrasi" yaratmayı amaçladığından şikâyet ettiler. Anayasa hukuku uzmanı Mümtaz Soysal bir gazetedeki köşesinde şöyle yazdı: "Türk halkı yirminci yüzyılın son çeyreğinde böyle bir anayasaya mahkûm olacak kadar barbar değildir." [7]

Anayasa taslağı üzerinde yapılan tartışma, Temmuz, Ağustos ve Eylül ayları boyunca sürdü. Cunta, 19 Ekim'de taslağı onayladı. Anayasanın siyasal faaliyetle ilgili maddeleri daha da ağırlaştırılmıştı.Yukarıda sıralanan yetkilerinin yanı sıra cumhurbaşkanının, anayasa değişikliklerinin yanı sıra çıkarılan yasaları da veto etmesine ve anayasa değişikliklerini referanduma sunmasına izin veriliyordu. Cumhurbaşkanı, yüksek bürokratların yanı sıra bütün askeri mahkeme hâkimlerini seçme, genel kurmay başkanını (başbakana danışarak) atama, MGK'yı toplama ve başkanlık etme yetkilerini kazandı. 7 Kasım referandumunda onaylanması halinde, Devlet Başkanı Evren otomatik olarak yedi yıl

süreyle cumhurbaşkanı olacak ve MGK'nın öteki dört üyesi de bu süre içinde Cumhurbaşkanlığı Konseyi'ni oluşturacaktı. Nihayet 1982 Anayasası, cumhurbaşkanının imzaladığı emir ve kararlara karşı dava açılmasını da yasaklıyordu.[8]

"Yeni politikalar" ve "yeni politikacılar" için, 1980 parlamentosunun bütün üyeleri beş yıl, bütün siyasal parti liderleri on yıl süreyle siyasal faaliyetten men edildiler. Bu uygulama özellikle Bülent Ecevit ve Süleyman Demirel'i hedef alıyor, öteki parti liderleri artık bir tehdit olarak görülmüyorlardı. Yeni partiler, üyelerinin çoğunluğu eski partilerden gelecek şekilde kurulamayacaktı; bu önlem, 1983 seçimlerinden önce partiler kurulmaya başlandıklarında sorun yarattı.

Cunta'nın aşırı ısrarı bir süre için insanları anayasayı onaylamak zorunda bıraktı. Ancak doküman açıklandığında her yandan eleştiriler gelmeye başladı: En çok eleştirilen maddeler Evren'e "evet" ile anayasaya "evet"i birleştiren ve eski politikacıların siyasal faaliyetini yasaklayan maddelerdi. Bu öfke patlaması karşısında şaşıran ve endişeye kapılan MGK, anayasanın ya da Evren'in anayasa konusunda yaptığı konuşmaların eleştirilmesini yasakladı. MGK'ne göre Evren'in yaptığı konuşmaların amacı, "dokümanın niteliği hakkında kamuoyunu aydınlatmak ve bilgi vermek" idi. Evren 24 Ekim günü yaptığı bir televizyon konuşmasıyla kampanyayı başlattı ve 5 Kasım'a kadar bütün ülkeyi dolaşarak, radyo ve televizyonlardan hemen her gün yayımlanan konuşmalar yaptı.

Aktif bir muhalefetin bu kampanyaya bütün gücüyle katılması halinde referandumdan farklı bir sonuç çıkar mıydı, bilemeyiz. Ancak şu nokta açıktır: seçmenler, anayasayı reddetmeleri halinde askeri yönetim altında sözde "demokrasiye geçiş" süresinin uzayacağını gayet iyi biliyorlardı. Evren halkı tekrar tekrar uyardı. Cunta, ancak Türkiye'nin 1980 öncesi anarşi ortamına dönmeyeceğinden emin olursa iktidarı bırakacaktı. Böylece halk ana-

yasa için oy verirken aslında sivil yönetim için oy vereceğini anladı. Ancak % 91,37 evet oyunu generaller bile beklemiyorlardı. Kamuoyuna, % 80 oranında evet oyu beklediklerini söylediler; 1961 Anayasası'na verilen % 62'ye bile razı olacaklardı. Referandum bir güven oylaması ve 9 Kasım 1982'de cumhurbaşkanlığı makamına resmen oturan sert ve pederşahi Kenan Evren'in kişisel zaferi olarak yorumlandı.

Sonuçlar, generallerin ve onların özellikle iş dünyasındaki sivil taraftarlarının güvenini arttırdı. Artık gelecekten umutluydular, silip süpürdükleri eskilerin yerini alacak yeni siyasal güçler yarattıklarına inanıyorlardı. Cumhurbaşkanı Evren, 12 Kasım'da, beklenmedik bir gelişme olmadığı taktirde seçimlerin Ekim 1983'te yapılacağını ilan etti.

Anayasa meşrulaştırılmıştı. Generaller bu kez dikkatlerini 12 Eylül felsefesine sadık partilerin kurulması görevine yönelttiler. Ilımlı grup Başbakan Bülent Ulusu'nun bir "devlet partisi" kurmasını istiyordu ve Ulusu, 17 Kasım'da, kendisine çağrı yapılması halinde bu görevi yerine getireceğini söyledi. Beş ay sonra, 13 Nisan 1983'te ise bu görevi üstlenemeyeceğini bildirdi. Bir gün sonra, Necdet Üruğ'a bağlı sertlik yanlılarıyla yakın ilişki içinde olan bir emekli general, Turgut Sunalp, merkez sağda bir "devlet partisi" kuracağını açıkladı. Askeri oligarşinin partiyi hangi grubun kuracağı konusunda sert bir tartışmaya girdiği ve ılımlıların kaybettikleri açıktı.

Yeni partiler yasası 24 Nisan'da yürürlüğe girdi, bir gün sonra MGK siyaset yapma yasağını kaldırdı ve ülkenin siyasal hayatında yeni bir sayfa açıldı. Yeni yasa, partilerin en az otuz kişi tarafından kurulmasını (723 eski politikacı dışında) öngörüyor ve MGK'ne hiçbir gerekçe göstermeden kurucu üyeleri veto etme yetkisi veriyordu. Ayrıca, 97. madde bütün partileri 12 Eylül rejiminin meşruluğunu kabul etmeye zorluyor, böylece siyasal yaşamın ortak bir ideolojik kalıba sokulacağı umuluyordu.

Birkaç hafta içinde 17 parti kuruldu. Bunların hemen hepsi kısa ömürlüydü, sadece ikisi kalıcı oldu. Bunlardan biri SODEP olarak bilinen, Sosyal Demokrasi Partisi idi; partinin lideri, 1938'den 1972'ye kadar Türkiye'nin siyasal hayatına hâkim olan İsmet İnönü'nün oğlu, Erdal İnönü idi. SODEP'in, kendi solundaki seçmenlerin yanı sıra, kapatılan CHP'nin eski taraftarlarını da çekeceği umuluyordu. Diğeri, Demirel'in Adalet Partisi'nin hiç kimseyi, en azından generalleri kandıramayan kılık değiştirmiş hali, Büyük Türkiye Partisi idi. Bu iki partinin seçimlerde yarışmasına izin verilmiş olsaydı, Türkiye iş çevrelerinin siyasal istikrarın çerçevesi olarak gördüğü iki partili sistem gerçekleşmiş olacaktı. Ancak generaller yeni bir siyasal ortam yaratmak istiyorlardı ve bu partiler geçmişi temsil ediyordu. Bu nedenle Büyük Türkiye Partisi kapatıldı ve parti önderleri yedi eski Cumhuriyet Halk Partisi yöneticisiyle birlikte gözaltına alındı. SODEP yasaklanmadıysa da (içinde yasaklanmış önderlerin hiçbiri yer almıyordu) MGK'nin adayları veto etme politikası, bu partinin Kasım seçimlerine girmesini engelledi.[9]

Bu arada Kasım seçimlerine katılacak üç parti kurulmuş durumdaydı. Emekli general Sunalp'in Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) sağı işgal ediyordu; Turgut Özal'ın Anavatan Partisi merkezi tutuyordu (Eylül 1980'den önce var olan bütün siyasal eğilimleri temsil etme iddiasında olsa da); ve İsmet İnönü'nün eski özel kalem müdürü Necdet Calp, CHP'nin bıraktığı boşluğu doldurma umuduyla Halkçı Parti'ye önderlik ediyordu. İnsanlar cuntanın neden Anavatan Partisi'ni kapatmadığını ve seçim mücadelesini denetim altında tutarak sadece iki partiye izin vermediğini soruyorlardı. Öyle anlaşılıyor ki, Batı'dan, özellikle finans çevrelerinden aldığı destek Özal'ı kurtardı. Emekli General Alexander Haig, bu dönemde Evren'i ziyaret ederek, Batı'nın Özal'a güven duyduğunu söyledi.

Başlangıçta pek az kişi Özal'ın partisinin seçimleri ka-

zanacağını düşünüyordu, çünkü her şey MDP'den yana gibiydi. Özal 1982'de patlak veren "Bankerler skandalı" nedeniyle itibarını kaybetmişti. Bu olayda, orta gelir düzeyinde binlerce aile, Özal'ın serbest faiz politikasını yönlendirmelerine ve kullanmalarına izin verilen bankerlerce dolandırılmıştı. Ayrıca ülke hâlâ sıkıyönetim altındaydı ve askeri rejim açıkça "kendi partisi"ni destekliyordu. Ağustos 1983'te Başbakan Ulusu ve hükümetin dört üyesi bağımsız olarak Milliyetçi Demokrasi Partisi'ne katıldılar ve bu partiye resmi bir imaj kazandırdılar. Böylece Anavatan Partisi'ndeki ılımlıları kazanacakları ve birleşmeyi kolaylaştıracaklarını umuyorlardı.

16 Ekim'de açılan resmi seçim kampanyası cuntanın umutlarını kırdı. MDP'nin seçim kampanyası fazla ilgi uyandırmadı. Bunun nedeni muhtemelen Sunalp'in parlak bir önder olamamasıydı. Sunalp ülkeyi sivil yönetime götürmesi beklenen bir partiye önderlik edebilecek mizaçta biri değildi. Bir asker karikatürüydü ve ancak kendisini dinleyen birileri varsa konuşabiliyordu. Kendi kampanyasını sabote edercesine, "önce devlet, sonra demokrasi ve daha sonra parti" diyordu. Türkiye'deki seçmenlerin büyük çoğunluğunun askerlerce yönetilen devleti bir baskı gücü olarak gördüğünü ve sivil yönetim özlemi içinde olduğunu fark etmiyordu. Necdet Calp de oldukça sönük bir önderdi ve bürokratik baskıcı devletle yakın ilişkiler içindeydi. Liberal, anti-devletçi, anti-bürokratik bir imajı olan ve bir an önce sivil yönetime dönüleceğini vaat eden tek kişi Özal oldu.

Kamuoyu yoklamaları Özal'ın önde gittiğini gösteriyordu. Generaller, ikisi de halk arasında popüler olan Cumhurbaşkanı Evren ile Başbakan Ulusu'nun Sunalp'i açıkça desteklemelerine ve Özal'a saldırmalarına karar verdiler. Bu karar seçimlerden iki gün önce, 4 Kasım'da uygulandı. Sonuç, beklenenin tam tersi oldu. Seçmenlerin "devlet partisi"ne duydukları düşmanlık biraz daha arttı. Katılımın düşük olmasından korkan hükümet oy kul-

lanmayanlara 2.500 lira (yaklaşık 25 dolar) ceza uygulaması getirdi. Katılımın % 92,9 gibi rekor düzeyde olmasını bu önlem sağlamış olabilir. MDP oyların sadece % 23,27'sini alabildi. Halkçı Parti % 30,46, Anavatan Partisi ise % 45,15 oranında oy aldı.

1983 seçimleri Turgut Özal'ın konumuna meşruluk kazandırmadı, çünkü iki ana parti -SODEP ve Doğru Yol Partisi- seçimlerin dışında tutulmuştu. Halk, serbest bir seçimde Özal'ın kazanacağından kuşku duyuyordu. Bu durumda Özal, Kasım 1984'te yapılacak belediye seçimlerinde kendisini kanıtlamak zorundaydı. Bu seçimler son derece önemliydi, çünkü sonuçlar yönetimdeki partinin durumunu zayıflatabilir ve ülkeyi bir erken genel seçime zorlayabilirdi. Bütün bu nedenlerden ötürü, "demokrasiye geçiş" denilen bu dönem, belirsizlik, heyecan ve beklentilerle belirlendi. Siyasal terörizm neredeyse tamamen tasfiye edilmişti. Ancak hâlâ devam eden yargılamalar 1980 öncesi "anarşi ortamı"nı sürekli hatırlatıyor ve sivil yönetime geçilmesinden sonra bile sıkıyönetimin sürmesine gerekçe sağlıyordu.

Turgut Özal yaklaşan seçimleri çok ciddi bir tehdit olarak gördü ve partisinin zaferini garantilemek için önlemler aldı. Belediye seçimlerini sadece genel seçimlere katılan partilerle sınırlamayı sağlayacak bir yasa çıkarmayı düşündü. Ancak Cumhurbaşkanı Evren'in böyle bir yasayı veto edeceğinden korktu. Bu nedenle hemen seçimlere gitmeye, muhalefete kampanya örgütleyecek vakit bırakmamaya karar verdi. Bu arada kendi konumunu güçlendirmek için yönetimdeki parti olmanın bütün avantajlarını kullandı.

Türkiye'de hiçbir politikacı iktidarda olmanın avantajlarını Turgut Özal kadar büyük bir beceriyle kullanmamıştır. Bu cömertliğin temeli 1980'lerin başında kurulan ve seçimle oluşmuş ama ne yapacağı önceden kestirilemeyen bir yasama sistemine karşı yürütmeyi güçlendirme amacıyla oluşturulmuş fonlar sistemiydi. Ancak Özal yönetiminde fonlar, bütçe dışı, dolayısıyla Meclis'in

ya da bürokrasinin yaptığı denetimin dışında kalan hükümet harcamaları için kullanılan bir kaynak haline geldi.

Fon ekonomisi denilen bu uygulama 1984'de bütçenin bir çeyreğinden 1986'da neredeyse yarısını kapsayacak şekilde genişletildi. "Otopark fonu"ndan, fak-fuk-fon olarak bilinen "fakir fukara fonu"na kadar değişen çok çeşitli fonlar vardı. *İstikrar Programından Fon Ekonomisine* başlıklı kitaplarında bu konuyu araştıran yazarlar, Oğuz Oyan ve Ali Rıza Aydın, bu türden 134 fon olduğunu saptadılar ve bunların sayısının daha da çok olduğu sonucuna vardılar. Fonlar neredeyse tamamen keyfi biçimde yaratıldığı için halk bir yana, hiç kimse kesin rakamı bilmiyordu. Başbakan bir yerel futbol takımına bir kaç milyon lira verebiliyor ve seçim günü geldiğinde halkın bu cömertliği hatırlayacağını umuyordu. Bulgaristan'dan kaçan halterci Naim Süleymanoğlu'nu madalya kazandığı için ödüllendirebiliyordu. Fonlardaki bütün paralar Özal'ın takdirine göre harcandı; Meclis, 28 Mayıs 1986'da bu konuda başbakana yetki veren bir yasa çıkardı.

Fonların geliri, yurt dışına çıkanlardan alınan konut fonu gibi özel vergilerden sağlanıyordu. Turistik amaçlarla da olsa yurt dışına çıkan her yurttaş (işçiler dışında) 100 dolar ödemek zorundaydı. Bu tür vergilerin miktarı o anki ihtiyaca göre belirleniyor ve sadece bir hükümet kararnamesi yeterli oluyordu. Gümrük resminin yerine bir "ithalat fonu" geçirilebiliyordu; alınan miktar aynıydı, sadece ismi değişmişti.

Oyan ve Aydın fonların hukuksal yapısının, temel yasaların tamamen dışında kalacak kadar karmaşık olduğunu saptadılar. Hükümet ya da herhangi bir bakanlık bu fonlardan kendi kurallarına göre harcama yapıyordu. Bu durumda yolsuzluğu saptayacak bir yöntem bulunamıyordu. Yazarlar, fonların meşrulaştırılmış ve yasalara uydurulmuş bir rüşvet olduğu sonucuna vardılar. Bunlar "siyasal iktidarın özel bütçesi" haline gelmişti ve amaç, neredeyse tamamen siyasaldı: seçimleri satın almak. Fon uygulaması 1984

belediye seçimlerinde ve ondan sonraki bütün seçimlerde önemli bir etken oldu.

Seçim tarihi Kasım'dan Haziran'a alındı ve sonunda 25 Mart 1984 olarak belirlendi. Özal'ın stratejisi sonuç verdi ve seçim sonuçları, partisinin oyları % 45,2'den % 41,5'e gerilemiş olsa da, durumunu sağlamlaştırdığını ortaya koydu. Bu seçimlerin önemi parlamentodaki muhalefetin oylarında görülen dramatik azalmaydı. Halkçıların oyları % 30,5'ten % 8,7'ye, MDP'nin oyları ise % 23,4'ten % 7.1'e, gerilemişti. SODEP ve Doğru Yol Partisi (sırasıyla % 22,93 ve % 13,72 oy almışlardı) parlamentoda temsil edilmemelerine rağmen, ikinci ve üçüncü partiler haline geldiler. Bu anormallik ancak dört yıl sonra yapılacak genel seçimlerde giderilecekti. Şimdilik muhalefet askeri rejimin karşısına çıkardığı engelleri kaldırmaya çalışıyordu. Ancak bu engellerin kalkması anayasanın değiştirilmesini gerektiriyordu.[10]

Yerel seçimler Özal'ı iyice yerleştirdi ve sonuçlar, muhalif basın tarafından hükümete verilen güven oyu olarak kabul edildi. En kararlı muhaliflerinin, Sosyal Demokratlar'ın, Halkçı Parti ve SODEP olarak ikiye bölündüğünü, saf dışı bırakılmış ama harekete geçmeyi bekleyen Ecevit'i temsil eden Demokratik Sol Parti'nin ise yolda olduğunu gören Özal, rahatladı. Bölünmüş Sosyal Demokratlar Özal için asla bir tehdit olamazlardı. 12 Eylül rejiminin bu konuda gösterdiği çaba başarılı olmuş, 1970'lerin birleşik solu tamamen tahrip edilmişti.

Ne var ki Özal, Süleyman Demirel'in arkasında yer aldığı Doğru Yol Partisi'nin temsil ettiği sağdan gelen bir tehditle de başetmek zorundaydı. Anavatan Partisi 1970'lerin bütün sağ partilerinden gelen unsurları biraraya getirmeyi başarmıştı. Ancak bunları ne kadar süre birarada tutabilirdi? Yeni seçim yasasının getirdiği, seçimlere giren her partinin parlamentoda temsil edilmek için en az % 10 oy alma zorunluluğu Özal'ın işini kolaylaştırdı. Özal, yönetimdeki parti olmanın sağladığı avantajdan ve her gru-

bun (İslamcı, neo-faşist ya da eski Adalet Partisi) önderliğini, parti, hükümet ya da bürokrasi içinde görevlerle ödüllendirme yeteneğinden de yararlandı.

Özal'ın hükümeti, kendi deyişiyle sağın üç eğlimini birleştiriyor ve bu durum, partiye felsefi bir nitelik kazandırıyordu. Özal'ın partisi, kapatılan partilerin en nitelikli unsurlarını biraraya getirmekle birlikte, bunların hiçbirinin devamı değildi. Anavatan Partisi, tıpkı Adalet Partisi gibi muhafazakâr, Millî Selamet Partisi gibi geleneklere bağlı (İslamcıların parolası), Milliyetçi Hareket Partisi gibi milliyetçi idi ve hattâ Sosyal Demokratlar gibi o da sosyal adalete inanıyordu. Ne var ki, parti ve hükümet bütünüyle tutucuydu ve liberal, demokratik değerlere pek ilgi göstermiyordu. Zamanla, Vural Arıkan (Maliye Bakanı) ve Kaya Erdem (başbakan yardımcısı ve Devlet Bakanı) gibi daha liberal bazı üyeler, parti politikalarını sorguladıkları ve Özal'ın önderliğine meydan okudukları için konumlarını kaybettiler.[11]

Özal, bazıları tarafından "Turgut Özal fan club" diye tanımlanan partisinin tartışılmaz lideriydi. Çevresine topladığı insanlar taşra kökenli genç adamlardı. Cunta, yüzlerce tanınmış siyaset adamını devre dışı bırakıp bu yabancılara kapı açmış olmasaydı, siyasete girmeyi belki rüyalarında bile görmeyeceklerdi. Bu "yeni politikacılar"ın farkı, sadece tecrübesiz ve yeterli eğitim görmemiş olmaları değil, yerine geçtikleri kişilerden daha düşük nitelikte adamlar -kadınlar bir yana- olmalarıydı. Meclis'teki kadınların niteliği, sadece iyi eğitim görmüş kadınlar siyasete girme eğilimi gösterdikleri için, yüksek düzeyde olmaya devam ediyordu. Parti'ye giren "yeni politikacılar"ın çoğu, siyasetteki yeni kariyerlerini tamamen Özal kardeşlere -Turgut, Korkut ve Yusuf (ve hattâ Turgut Özal'ın oğlu Ahmet)- borçluydular. Siyasete girmesi yasaklanan "İslamcı" politikacı Korkut Özal, partiye tutucuları getirdi; Dünya Bankası ve ABD bağlantılı Yusuf ve Ahmet Özal, liberalleri ve Turgut Özal'a kişisel olarak bağlı oldukları için "prens-

ler" diye anılan kişileri topladılar. Bunlar, Reagan Amerikası'nın fikir ve projelerini benimseyen, hızlı ve kolay para kazanma yollarını bilen, bilgisayarlara ve uzay çağı cihazlarına aşina olan "parlak genç adamlar" idi. Aslında bu evrensel bir fenomendi ve Hindistan'da Rajiv Gandhi de 1984'te kendi hükümetini benzer tiplerle kurmuştu.

Özal'ın hükümeti parti üzerinde mutlak bir denetime sahipti. Özal, atama yapmadan önce partiye nadiren danışırdı. Makam ve mevkiler yakın dostlara ve akrabalara veriliyordu ve bazı bakanlar bakanlık görevine getirildiklerini ancak basından öğreniyorlardı. Bakanın en önemli niteliği, başbakana sadakatti; hükümetteki isimlerin çoğu kamuoyu tarafından bilinmiyordu.

Özal yönetimi altında demokrasiye geçiş sadece yüzeysel bir ilerleme sağladı. Özal ekonomiyle uğraşıyordu; yasa ve düzenin korunmasını sıkıyönetime bırakmıştı. 18 Mayıs 1984'te, sanatçı, yazar ve profesörlerden oluşan bir grup, anayasanın kendilerine verdiği hakkı kullanarak Cumhurbaşkanı Evren'e 1.254 imzalı bir dilekçe verdiler. Demokrasiye ters düşen yasaların kaldırılmasını istiyorlardı. Sıkıyönetim yetkilileri imzacılara soruşturma açarak karşılık verdiler ve 15 Ağustos'ta onları yargıladılar. Siyaset ile ekonomi arasında bir simetri vardı, çünkü Özal'ın ekonomik politikası (aşağıda tartışılıyor) Eylül 1980'den önce kabul etmiş olduğu gibi, bir demokratik ortam içinde gerçekleştirilemezdi.

Yerel seçimlerden sonra Özal muhalefeti pek dikkate almadan yönetmeye devam etti. Seçim sonuçları Meclis'teki muhalefet partilerinin moralini bozmuştu. Meclis dışındaki partiler ise etkili olamayacak kadar bölünmüşlerdi ve örgütlenmeleri yeterli değildi. Halkın gözünde, birkaç yıl daha iktidarda kalmayı garantileyen Özal'ın alternatifi yoktu. 1983 seçim kampanyasından beri Özal, Türkiye'de yaşayan herkes, özellikle "orta direk," yani toplumun "dayanağı" ya da Amerika'daki "sessiz çoğunluk"un Türkiye'deki eşiti için konuştuğunu iddia ederek, muhalefetten de çok sayıda ta-

raftar edinmişti. Refah içinde ve mutlu bir gelecek vaadi halkın hayal gücüne hitap ediyordu. Özal, Türkiye'yi kısa süre içinde büyük bir güce dönüştürecek projelerden söz ediyor, kendi hükümetini konuşmaktan çok "iş yapan" bir hükümet olarak betimliyor ve ülkenin yeniden ileri doğru hamle yapmakta olduğu izlenimini yaratıyordu. Bütün bunlar, birleşmeye çalışan, sadece eleştiren ama geçerli bir alternatif sunamayan bölünmüş Sosyal Demokratlar'ın durumuna taban tabana zıttı.

Anavatan Partisi de bölünmüş durumdaydı ve sadece çıkar bağlarıyla birarada tutuluyordu. Özal, hizip önderlerine makam vererek onları satın aldı ve Özal ailesinin çıkarlarına ters düşmedikleri sürece kendi kişisel çıkarlarını daha da çok gözetmelerine izin verdi. Temmuz 1984 gibi erken bir tarihte, eski başbakan Bülent Ulusu, Özal'ı eski İslamcı ve neo-faşist parti taraftarlarını kilit noktalara yerleştirmekle suçladı. Bazı bakanlıklarda "namaz kılanlar ve kılmayanlar" ayrımı yapılıyordu. Bazı bakanlıklarda rüşvet ve yolsuzluk yapıldığı söylentileri vardı, ancak bunları kanıtlamak kolay değildi. Ne var ki, Ocak 1985'de Özal'ın hükümetteki gözdelerinden, Devlet Bakanı İsmail Özdağlar, bir iş adamından büyük miktarda rüşvet almakla suçlanınca görevinden istifa etmek zorunda kaldı. Bunu daha da kötüsü izledi. Liberal hizbin önderlerinden ve Özal'a karşı geldiği için hükümet dışı bırakılan Vural Arıkan, Mayıs ayı içinde Özal'ı tek başına hareket etmekle suçlayarak partiden ayrıldı. İstifasına neden olan olay kendisine bağlı yüksek bürokratlardan birinin poliste işkence görmesiydi. Arıkan gibi bağımsız düşünebilen kişiler ayrıldıkça Özal'ın parti içindeki konumu güçleniyor, ancak ülke çapında itibarı giderek azalıyordu.

1986'nın başında askeri yöneticilerin oluşturdukları parti yapısı fiilen dağılmıştı ve yasaklı liderlerin en önde gidenleri başka isimler taşıyan partilerin başında ortaya çıkmışlardı. Demirel, Doğru Yol Partisi'ne; Ecevit, Demokratik Sol Parti'ye; Necmettin

Erbakan, Refah Partisi'ne ve Alparslan Türkeş, Milliyetçi Çalışma Partisi'ne önderlik ediyordu. Halkçı Parti ve SODEP birleşmişler ve solun ana partisi olarak Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) adını almışlardı. Dokuz partiden oluşan sağ her zamankinden daha fazla bölünmüş durumdaydı. Sağın başlıca partileri şimdilik sadece Anavatan ve Doğru Yol partileri idi.

12 Eylül rejiminde meydana gelen erozyon öylesine büyüktü ki, ülke tam bir kısır döngüye girmiş gibiydi. Askeriyenin gerçekleştirdiği siyasal yapılanma hızla aşındı, çünkü cunta sadece yenilerin iş başına gelmelerine izin vererek "lider partileri" temelinde işleyen eski siyaset modelini yıkmaya çalışmıştı. Özal Hükümeti'nin dayandığı demokratik olmayan kurumlar ülke genelinde benimsenmiyor ve muhalefetin bu kurumları ortadan kaldırma vaadi giderek taraftar kazanıyordu. 7 Mart 1986'da yayımlanan bir kamuoyu araştırması, seçimlere gidilmesi halinde sosyal demokratların neredeyse 1977'deki kadar, % 41,4 oranında oy kazanacaklarını ortaya koydu. Özal'ın 1983'te % 45 olan desteği % 32'ye inmişti; Türkiye halkı kaderini bir kez daha sosyal demokrasiye bağlıyordu.

Genel seçimlere daha iki buçuk yıl vardı, ancak ülke seçim havasına girmişti. Erken seçim beklentisine kapılan hükümet Nisan'da seçim yasasında değişiklik yaparak tepki gösterdi. Muhalefeti bölmek için küçük partilerin seçime girmelerini önleyen kısıtlamalar kaldırıldı. Özal, Demkratik Sol Parti kurulduğu için özellikle mutluydu; bu gelişmenin Sosyal Demokratlar'ın beirleşmesi sorununu ağırlaştıracağını umuyordu.

28 Eylül 1986 seçimleri gelecekteki seçim kampanyaları için bir model oluşturdu. Özal, 1960 ve 1971 askeri müdahalelerinden sonra koalisyon hükümetlerinin yol açtığı istikrarsızlığı vurguladı ve 1983'ten sonra istikrarın sağlandığını öne sürdü. Demirel ve Ecevit'i 1970'lerin terörizminden sorumlu tutuyor ve seçmenlerden bu liderleri desteklememelerini istiyordu. 1980'leri eski ile yeni

arasında bir mücadele dönemi olarak niteledi ; yeniyi temsil eden kendi partisi birinci rauntu kazanmıştı, ikinci raund yaklaşan seçimlerdi.

Hâlâ yasaklı olan Demirel, Özal'a sağdan gelen başlıca tehdidi oluşturuyordu. (Kampanyanın konularından biri eski parti liderlerine getirilen yasağın kaldırılmasıydı.) Demirel liberal ve demokratik güçlerin çoğunu kendi partisine çekerken, Özal giderek islamcı ve neo-faşist unsurlara yaklaşıyordu. Ancak bu strateji başarısız oldu ve Anavatan'ın oyları % 32'ye düştü. Bu oy oranı parti içindeki hizipleri ortadan kaldırmaya yeterli değildi. Demirel % 23.7 oranında oy kazanarak siyaset yorumcularını şaşırttı. Doğru Yol ikinci büyük parti olmuştu. Bölünmüş Sosyal Demokratlar sadece geleneksel oyları (% 31) alarak seçimi kaybettiler. SHP % 22,7, Ecevit'in Demokratik Sol Partisi % 8,5 oranında oy almıştı.

Gözlemciler 1980'lerde yapılan seçimlerde yeni bir eğilimin ortaya çıktığını gözlemlediler: kampanyalarda muazzam paralar harcanıyordu. En yüksek harcamaları iş çevrelerinin finanse ettiği Anavatan Partisi yapıyordu ve en zengin parti durumundaydı. Seçimlerde Demirel de büyük harcama yaptı. Bu durum, Özal'ı destekleyen güçlerin tutum değiştirmeye başladıklarını ve Demirel'i de desteklediklerini gösteriyordu.

Seçimlerden sonra Özal kamuoyunun baskısı altında rakiplerinin siyasal haklarını iade etmek zorunda kaldı. Meclis'te çoğunluğa sahip olduğu için anayasayı değiştirebilirdi. Ancak konuyu bir referandumla halka götürmeye karar verdi. Halk siyasal hakların iadesine karşı oy kullanırsa Demirel'in meydan okumasından (İnönü de Evevit'inkinden) kimsede nefret uyandırmadan kurulmuş olacaktı. Özal, yaz boyunca "hayır" oyu verilmesi için kampanya yürüttü. Kendisini dinleyenleri "evet" oyunun askeri müdahaleye yol açan şiddet ve kaos kâbusuna yeniden dönülmesi anlamına geleceğini söyleyerek uyarıyordu.

Özal neredeyse başarılı olacaktı. 6 Eylül 1987'de siyasal hakları iade eden yasa % 1'den daha az bir farkla ucu ucuna çıkarıldı. Eski parti liderleri geri geldiler ve cuntanın en radikal önlemlerinden biri ortadan kaldırılmış oldu. Bu sonuç erken seçimlere de kapıyı açtı. Özal muhalefet örgütlenmeden seçimlere gidilirse zafer kazanma şansının daha fazla olacağını hesapladı. Seçimler 29 Kasım'da yapıldı.

Seçim sonuçları sürpriz olmadı. Anavatan Partisi seçim yasasında yapılan değişiklikler sayesinde oyların % 36,29'unu, Meclis'teki sandalyelerin % 64,9'unu (292) kazandı. 1983'te oyların % 45,1'i 211 sandalye sağlamıştı! Zaten karmaşık olan seçim yasası 1983 ile 1987 arasında dört kez değiştirildi. Bu değişiklikler, oyların % 10 barajını aşamayan ve bu nedenle Meclis'te temsil edilemeyen küçük partiler pahasına, iktidardaki partinin milletvekili sayısını daha da arttırmasını sağlıyordu. Sosyal Demokratlar (SHP) % 24,81 oranında oy alarak ana muhalefet partisi oldular. Demirel, % 19,15'le ikinci parti oldu. Daha iyi sonuç bekleyen ve düş kırıklığına uğrayan Demirel yeni Özal hükümetini "seçim yasası hükümeti" olarak betimledi. Dört parti % 10 barajını geçemediği için Meclis'e giremedi. Ancak Demokratik Sol Parti'nin % 8,53 oranındaki oyları Sosyal Demokrat oyları böldü ve SHP'ye pahalıya mal oldu. Bu parti pek çok seçim bölgesinde önündeki engeli aşamadı ve Özal'ın partisine 58 sandalye kaptırdı.

1987 seçimleri Özal Hükümeti'nin meşruluğunu ortadan kaldırdı; Demirel'in sürekli iğnelediği Özal, seçim yasasını kendi çıkarı için maniple etmekle suçlanıyordu. Ne var ki Özal, kâğıt üzerinde hem Meclis'te hem de partide daha güçlü görünüyordu. Aralık ayında kurulan hükümet bu durumu yansıttı. Özal, kardeşi Yusuf Özal'ın ekonomik işlerden sorumlu devlet bakanı olarak katıldığı yeni hükümeti kendisine sadık kişilerden oluşturdu. Yusuf'un, ağbisi Korkut ve Suudilerle olan yakın ilişkisi, hem partinin İslami kanadı, hem de onu ideolojiden çok sayılarla uğraşan

bir teknokrat olarak gören liberaller tarafından benimsenmesini sağladı. AP bağlantılı daha çok sayıda kişiye, Demirel'in partisine katılmalarını önlemek için, bakanlık verildi. Hükümette bir kadın bakan da vardı. O güne kadar Türk hükümetlerinde yer alan kadın bakanların üçüncüsüydü. İmren Aykut, muhtemelen sendika önderlerinin (hepsi erkekti) bir kadınla pazarlık ederken kendilerini rahatsız hissetmeleri için, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı olarak atandı.

1988'de Özal siyasi sorunlardan uzak durmaya çalıştıysa da bunun mümkün olmadığı anlaşıldı, çünkü muhalefetten gelen baskı giderek artıyordu. Meclis'te sağladığı büyük çoğunluk teorik olarak Özal'a istediğini yapma yetkisi veriyordu; pratikte ise partisinin sağ kanadının baskısı altındaydı. Ayrıca Özal demokratik sürecin ilerletilmesiyle pek ilgilenmiyordu. Özal'ın felsefesi şu sözlerle özetleniyordu: "önce ekonomi, sonra demokrasi." Askeri hükümetten devralınan antidemokratik yasaların değiştirilmesi için hiçbir girişimde bulunulmadı. Sendikalar yasası, yüksek öğretim yasası, seçim ve siyasal partiler yasası, basın yasası, ceza yasası ve Türkiye Radyo Televizyon Kurumu'nun yönetimiyle ilgili yasa değişmedi.

Siyasal atmosfer 1980'lerin başından bu yana yumuşamış olmakla birlikte, hapisanelerin çok kötü koşullarda olması ve açlık grevleri, durumun henüz normale dönmediğini gösteriyordu. "Komando Kartal" olarak bilinen Kartal Demirağ'ın 18 Haziran 1988'de Özal'a suikast girişiminde bulunması, cinayetin hâlâ siyasal hayatın bir özelliği olduğunu ortaya koydu.

Bu tür şoklar yaşayan ülke, süresi Kasım 1989'da dolan Cumhurbaşkanı Evren'in yerine kimin geçeceğini düşünmeye başladı. Turgut Özal, partisinin Meclis'te yeterli oya sahip olduğunu belirterek, aday olabileceğini ima ediyordu. Ancak muhalefet bu fikri alaya aldı. Özal'ın artık siyasal meşruluğunun olmadığını ve 1987'de kazandığı % 37 oranındaki destek daha da azaldığı için, hiçbir moral otoritesinin kalmadığını öne sürüyorlardı.

Özal'ın, vaat ettiği gibi enflasyonu düşürememesi ya da ekonomik durumu iyileştirememesi seçmen tabanının hızla aşınmasına yol açıyordu. Kimse pragmatik Özal'dan daha iyisini beklemiyordu. Ağustos 1988'de Özal, durumu daha da kötüleşmeden, Mart 1989 yerine Kasım ayı içinde erken yerel seçimlere gitmeye karar verdi. Ancak bu önlem bir anayasa değişikliği gerektirdiği için 1982'den o yana dördüncü kez referanduma gitti. Muhalefet ve basın 25 Eylül referandumunu Özal için yapılan bir güven oylamasına dönüştürdü ve önerinin % 65'e 35 reddedilmesi, Özal'ın prestijine ağır bir darbe indirdi.

26 Mart 1989 yerel seçimleri Özal için büyük bir felaket oldu. Anavatanlı belediye başkanlarının izledikleri kayırma ve popülist politikalara rağmen, partisinin itibarı beş yıl içinde % 45'ten 22'ye düşmüştü. Bir "Özal hanedanı" hakkında çıkarılan söylentilerle belirlenen büyük yolsuzluklardan kurtulmak mümkün olmadı. "Özal hanedanı"nın üyeleri büyük bir servet biriktirmişlerdi ve bunu aşırı bir gösterişle sergiliyorlardı. İstanbul'un popüler belediye başkanı Bedrettin Dalan bile Anavatan Partisi'yle özdeşlenen yolsuzlukların lekesinden kendisini kurtaramadı. Partisinden istifa etti, kendisi bir parti kurdu ve sonunda Demirel'e katıldı.

Bu büyük yenilgiden sonra pek çok insan Özal'ın cumhurbaşkanı olma isteğinden vazgeçtiğini düşündü. Ama yanıldılar. Özal bir zonraki genel seçimlerin -1992'de yapılacaktı- siyasal kariyerinin sonu olacağını biliyordu. Seçimleri kaybetmesi halinde asla muhalefete geçmeyeceğini ilan etmişti. Öte yandan cumhurbaşkanlığı ona yedi yıl daha işbaşında kalma imkânı sağlayacaktı. Parti, bu görüşe karşı çıkmadı, çünkü hizipler, özellikle de İslamcılar ile Milliyetçiler arasındaki "Kutsal İttifak" Özal'ın partiden ayrılmasının denetimi ele geçirmeleri için kendilerine bir şans sağlayacağını hesaplıyorlardı.

1989 yazında ülkenin en önemli siyasal sorunu Evren'in yerine

kimin geçeceği idi. Ancak iki yüz elli binden fazla Türk'ün kitle halinde Bulgaristan'dan göç etmesi dikkatleri başka yöne çekti. Nihayet 31 Ekim günü Meclis Özal'ı Türkiye'nin sekizinci cumhurbaşkanı olarak seçti. Sadece kendi partisinin üyeleri oy verdiler, muhalefet seçimi boykot etti. Cumhuriyet tarihinin ikinci sivil cumhurbaşkanı olan Özal, 9 Kasım'da göreve başladı.

Uzmanlar, yasalara uygun biçimde seçilmesine rağmen Özal'ın, ülke çapında sadece bir azınlık tarafından desteklendiği için moral otoriteden yoksun olduğunu belirttiler. Seçmenlerin yaklaşık % 20'sinin desteğini alan bir Meclis tarafından seçilmişti. Seçim sonrası yapılan araştırmalara göre bu oran daha da düşüktü. Özal'ın Cumhurbaşkanlığı makamına yükseltilmesinin bir sonucu olarak Türkiye, tamamen Özal'a tabi, zayıf ve renksiz bir başbakan olan Yıldırım Akbulut'un başbakanlığı altında yeniden siyasal bir istikrarsızlık dönemine girdi. İktidardaki parti denetimi sağlamak için birbiriyle mücadele eden hiziplere bölündü. Muhalefet cumhurbaşkanını tanımıyormuş gibi davranıyordu. Demirel yeni seçimlerden sonra kurulacak Meclis'in ilk görevinin anayasayı değiştirmek ve Özal'ı cumhurbaşkanlığından indirmek olacağını açıkça ilan etti.

Hükümetin zayıflığı, Güneydoğuda giderek büyüyen Kürt isyanı, Ankara ve İstanbul'da meydana gelen siyasal cinayetler (31 Ocak'ta Profesör Muammer Aksoy'un, 7 Mart 1990'da *Hürriyet* gazetesinden Çetin Emeç'in öldürülmesi), sürekli olarak "İslami köktenciler"in tehdidinden söz edilmesi, yüksek enflasyon ve çözülemeyen ekonomik sorunlar karşısında halk, yeni bir askeri müdahaleden endişelenmeye başladı. Türkiye yeniden bir siyasal kısır döngüye girmiş, generallerin siyasal alanda yaptıkları düzenlemelerin çoğu boşa çıkarılmıştı. Demirel yeniden dikkate alınması gereken bir güç haline gelmiş, Erdal İnönü sosyal demokrasinin umudu olarak Bülent Ecevit'in yerini almıştı. Yargılanan ve hapse atılan Erbakan ve Türkeş gibi liderler bile si-

yasete geri dönmüşlerdi.

Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz'ın 20 Şubat'ta istifa etmesi ve Başbakan Akbulut'a ve dolaylı olarak Özal'ın liderliğine karşı çıkmaya hazırlandığına dair söylentiler, iktidardaki partinin içindeki derin çatlakları açığa çıkardı. Bu siyasal belirsizlik ortamı içinde TÜSİAD Başkanı Cem Boyner, 12 Mart'ta, politikacıların yeni bir seçim yasası çıkarmaları ve "demokrasiyi baskı altında" bırakmamak için erken seçime gitmelerini istedi. Aynı gün Kenan Evren Ankara'ya geldi. Evren'in, Genel Kurmay Başkanı General Necip Torumtay'ı ve Cumhurbaşkanı Özal'ı ziyaret etmesi başkentte Yüksek Komuta Kademesi'nin tutumu hakkında spekülasyonlara yol açtı.

14 Mart'ta Hava Kuvvetleri'nde temizlik yapıldığına ve soruşturmaların devam ettiğine dair haberlerin basında yer alması endişenin daha da artmasına yol açtı. Bu arada Kürt isyanı hiçbir yatışma belirtisi göstermiyordu: olayların başladığı 1984'ten itibaren PKK (Kürdistan İşçi Partisi) ve güvenlik güçleri tarafından 2000'den fazla kişi öldürülmüştü. 9 Nisan'da hükümet "anti terör" yasasını çıkararak karşılık verdi. Bu yasa yetkililere terörizm olarak gördükleri şeye karşı olağanüstü yetkiler veriyordu.

"Olağanüstü Hal Bölgesi'nde meydana gelen olayları gerçeğe uygun olmayan biçimde yansıtmak, bölgede yaşayan insanları endişeye sevkedecek ve güvenlik güçlerinin görev yapmalarını engelleyecek şekilde haberleri çarpıtmak ya da gerçekdışı yorumlarda bulunarak okurları yanıltmak" söz konusu olduğunda yetkililer her türlü yayını yasaklayabiliyor ya da yayınlara el koyabiliyordu.

Milli Güvenlik Konseyi 17 Temmuz'da Güneydoğu'daki sekiz ilde ilan edilen olağanüstü halin dört ay daha uzatılmasını tavsiye etti ve Meclis iki gün sonra uzatma kararı aldı.

2 Ağustos'ta başlayan Körfez Krizi ülkenin dikkatini iç po-

litikadan dış politikaya yöneltti. Türkiye'nin izlemesi gereken tutum konusunda muhalefet tereddüt içindeyken Özal inisiyatifi ele geçirdi ve Başkan Bush'un izlemekte olduğu siyasetin desteklenmesini sağladı, Hükümeti ve Meclis'i atlayarak doğrudan Beyaz Saray'la ilişkiye geçerek telefon diplomasisi yapmaya başladı. Bu kişisel ve gizli diplomasi muhalefetçe eleştirildi. Ancak, ihtiyatlı olmaya zorlama, ve Meclis'e danışılmasını, bilgi verilmesini talep etme dışında pek bir alternatif oluşturulamadı.

Kriz, Özal'a yaradı. Bush ve dünya liderleri Türkiye'ye kur yapıyor ve Irak'a karşı aldığı tutum nedeniyle Özal'ı övüyorlardı. 7 Ağustos'ta Türkiye, Birleşmiş Milletler müeyyidelerini destekledi ve Kerkük'ten Akdeniz'deki Yumurtalık Limanı'na günde 1,5 milyon varil petrol taşıyan boru hattını kapattı. Eylül'de Meclis hükümetin Körfez'e asker gönderilme ve yabancı askerlerin Türkiye topraklarına yerleştirilmesi için yaptığı öneriyi onayladı. Türk birlikleri Irak'ın kuzey sınırına kaydırıldı ve bir de facto ikinci cephe oluşturuldu.

Bu politikalar, Özal'ın sözleriyle, "Türkiye'nin öteki ülkeler karşısındaki konumunu" güçlendirmiş ve ülkeye " dünya kamuoyu içinde önemli bir konum" sağlamıştı. Ancak bütün bunlar huzursuzluğa neden oldu, çünkü halk, Türkiye'nin hazırlıklı olmadığı bir savaşa sürüklenebileceğinden korkuyordu. Bu arada Anavatan Partisi içindeki tutucular iki liberalin protesto amacıyla hükümetten istifa etmesinin ardından, konumlarını güçlendirdiler. Dışişleri Bakanı Ali Bozer 12 Ekim'de, Savunma Bakanı Sefa Giray ise 18'inde istifa ettiler. Ancak Genel Kurmay Başkanı Necip Torumtay'ın 3 Aralik'ta istifa etmesi, bütün ülkede bir şok dalgası yarattı. İstanbul'da çıkan 31 Aralık tarihli *Milliyet* gazetesi bu gelişmeyi yılın olayı olarak betimledi.

Torumtay'ın ayrılışı pek çok spekülasyona yol açtı. Torumtay, Özal'ın maceracı dış politikasına, özellikle de bu politikayı tek başına uygulama tarzına ters düşmüştü. Beyaz Saray gibi o da Türk

birliklerinin Körfez'e gönderilmesini istemiyordu. Torumtay istifa mektubunda şöyle diyordu: "Benimsediğim ilkelere ve devlet anlayışıma uygun olarak görevimi yerine getiremeyeceğim için istifa ediyorum."

Haftalık *Nokta* dergisi (16 Aralık 1990) bu istifayı eski asker-sivil rekabetinin en yüksek noktası olarak betimledi. Bu rekabetin kökleri Nisan 1988'e kadar uzanıyordu. Bu tarihte, Savunma Bakanı Ercan Vuralhan Genel Kurmay'dan daha yetkili olduğunu öne sürmüştü. O sırada başbakan olan Özal, Vuralhan'ı desteklemiş, ancak bu bakan 29 Mart 1989'da rüşvet ve yolsuzluk suçlamalarıyla istifa etmek zorunda kalmıştı.

Körfez Krizi 3 Ağustos'ta Milli Güvenlik Konseyi'nde tartışılırken, komutanlar adına konuşan Torumtay ılımlı bir beklegör politikasını savunmuştu. Özal kaba bir üslupla yanıt vererek şöyle demişti: "Türkiye'de pek çok şey değişti... Dış politikada korkakça ve zayıf tutum alma dönemi geçti. Bundan sonra koşullara uygun aktif bir politika izleyeceğiz. Bu tamamen siyasal bir seçimdir." Torumtay yalnız bırakıldı ve Özal, kendisine bağlı "gölge genel kurmay başkanı" haline gelen emekli general Kemal Yamak'ın tavsiyelerine göre hareket etmeye başladı. Sonunda Torumtay istifa etti ve pek çok kişi bu istifayı, Yüksek Komuta Kademesi'nin, tutumunu değiştirmesi için Özal'a yaptığı bir uyarı olarak yorumladı. Özal, 5 Aralık'ta bu uyarıya bir yanıt olarak basına şöyle dedi: "Hiç kimseden korkum yoktur!"

Torumtay'ın istifası ülkedeki siyasal gerilimi arttırdı ve durumun normale dönmesi için bir erken genel seçimden söz edilmeye başlandı. Özal anayasada bazı değişiklikler yapıldıktan sonra seçimlere gidilmesini önerdi. Meclis üye sayısının 450'den 600'e çıkarılmasını, oy verme yaşının 18'e indirilmesini ve cumhurbaşkanının doğrudan doğruya halk tarafından seçilmesini istiyordu. Demirel bunları kabul etti, ancak seçimlerin öne alınmasını ve anayasa değişikliklerini yeni meclisin yapmasını istiyordu.

Siyasal hayat bir süre kadar krizin ve 16 Ocak 1991'den sonra savaşın gölgesi altında sürdü. Savaş karşıtı hareket bu savaşa girilmesini gereksiz buluyor ve bu konuda hükümeti destekleyenleri protesto ediyordu. Ne var ki yüksek teknolojili Amerikan savaş makinesinin televizyonlardan bir video oyunu gibi seyredilen korkunç yıkıcı kapasitesi muhalefeti etkisiz bıraktı. 28 Şubat'ta ilan edilen ateşkesten sonra Iraklı Kürtlerin akın etmesi ülkeyi iç sorunlardan uzaklaştırdı. Ancak herkes krizin ve savaşın ekonomik etkisini hissediyordu. Müttefiklerinin ekonomik yardım vaatlerine rağmen Türkiye için durum çok ağırdı.

Mart 1991'de yapılan seçimler iktidardaki partinin İstanbul'daki desteğinin % 22'den 18'e gerilediğini gösterdi. Ancak Sosyal Demokratlar'a verilen destek de azalmış ve seçimlerden sadece Doğru Yol Partisi kazançlı çıkmıştı. Haziran'da Mesut Yılmaz'ın Anavatan Partisi Genel Başkanlığı'na seçilmesi, böylece milliyetçi-dinci grubun yenilgiye uğraması, partinin ülke içindeki konumunda bir düzelme vaadediyordu.

Siyasal bilimler eğitimi gören 43 yaşındaki Yılmaz seçmenlere güven veren, kozmopolit, pragmatik bir imaja sahipti. Başbakan olur olmaz bütün ülkeyi dolaşmaya karar verdi. Genel seçimlerin, ekonomik durumun daha da kötüleşeceği 1992'de değil de 1991'de yapılmasının daha akıllıca olacağını düşündü. Böylece Meclis 24 Ağustos'ta yapılan oylamada genel seçimlerin 20 Ekim'de yapılmasına karar verdi.

Seçim sonuçları sürpriz oldu. Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) 1989'da en popüler parti olmuştu, ama bu kez oyların % 20,8'ini ve Meclis'teki sandalyelerin 88'ini alarak üçüncü parti oldu. Bu düşüş, çeşitli hizipler arasında yaşanan ve parti taraftarlarının moralini bozan, hükümet karşısında belirgin bir alternatif oluşturulamamasına yol açan sürekli mücadeleden ötürüydü. SHP'nin rakibi olan Ecevit'in Demokratik Sol Partisi'nin seçimlerde % 10,8 oranında oy ve yedi sandalye kazanması Sosyal

Demokrat taraftarların kafasını biraz daha karıştırdı.

Anavatan Partisi'nin performansı da şaşırtıcı oldu. Sağdaki partiler faaliyete geçince çeşitli hiziplerin kendi ideolojik yuvalarına dönecekleri ve bu partinin parçalanacağı umuluyordu. Bu ilerde gene olabilirdi, ama şimdilik Anavatan Partisi bir kimlik kazanmış ve oyların % 24'ünü ve Meclis'teki sandalyelerin 115'ini kazanarak ikinci parti haline gelmişti.

Demirel'in Doğru Yol Partisi, beklendiği gibi, % 27 oy ve 178 sandalye kazanarak seçimlerden galip çıktı. Demirel 1960'ların ortalarından beri sağın esas lideri olmuştu ve ordu kendisini ne zaman görevden uzaklaştırsa aynı konumu yeniden kazanıyordu.

Dinci Refah Partisi ilk bakışta daha iyi bir konuma gelmiş % 16,9 oy ve 62 sandalye kazanmıştı. Ancak sonuçlar yanıltıcıydı, çünkü Refah Partisi % 10 barajını aşmak için, neo-faşist Milliyetçi Çalışma Partisi ve İslami Demokratik Parti (Islahatçı Demokrasi Partisi olacak -çn.) ile koalisyon halinde seçimlere gitmişti ve bu partilerin ikisi de barajı aşamamışlardı. Bu koalisyon fazla uzun sürmedi; yeni Meclis'in toplanmasından kısa süre sonra MÇP milletvekilleri ayrıldılar ve kendilerini Bağımsızlar olarak ilan ettiler.

Önceden tahmin edildiği (ve korkulduğu!) gibi 1991 seçimleri bir koalisyon hükümeti çıkardı. Ancak bu 1970'lerde olduğu gibi istikrarsızlığa ve kaosa yol açan tipte bir koalisyon değildi. İş çevreleri (ve neredeyse bütün ülke) 1970'ler boyunca böyle bir koalisyon önermiş, ancak bu gerçekleşmemişti. Bu kez geçmişten ders alan bir Süleyman Demirel'in başkanlığında kurulan yeni hükümet Doğru Yol Partisi -AP'nin devamı- ile Erdal İnönü'nün lider olarak Ecevit'in yerini aldığı Sosyal Demokratlar arasında kurulan bir ortaklıktı. İki parti bir arada % 48 oy desteğine ve Meclis'te 226 sandalyeye sahipti. Her iki tarafın da iyi niyetiyle bu hükümet istikrarlı bir Türkiye'yi gerçekleştirme ve ülkenin pek çok sorununu çözme kapasitesine sahipti.

12 Eylül rejiminin bütün çabalarına rağmen Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal hayatı tam bir kısır döngüye girdi. Bu durumda ekonomik ve toplumsal yeniden yapılanma kolayca gerçekleştirilemeyecekti. Son bölümde, Demirel'in azınlık hükümetinin başlattığı yeni ekonomik politikayı, rekabetçi parti politikalarının ve demokratik kurumların yapısı içinde gerçekleştirmenin nasıl imkânsız olduğunu gördük. Sendikalı işçileri IMF'nin kemer sıkma politikalarını kabul etmeye zorlamak için yapılan girişimlerin bile ne kadar pahalıya mal olduğu görüldü. 12 Eylül günü elli dört bin işçi grevdeydi ve ülke Ocak-Eylül 1980 arasında 7,7 milyon iş günü kaybetti. Cunta bu tür engelleri hemen kaldırdı ve Özal'ı ekonomiyle ilgili konularda serbest bıraktı.

Karma ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçiş pek çok önemli yeniliği gerektiriyordu. Başlıca reform devletin 1960'dan sonra çok önemli bir rol oynadığı üretim alanından çekilmeye ve ülkenin altyapısı, enerji ihtiyacı, karayolu ve ulaştırma şebekesi ve barajları üzerinde yoğunlaşmaya karar vermesiydi. Ancak devletin bu alandan çekilmesi ve özelleştirme, ekonomide önemli rol oynamaya devam eden devlet mülkiyetindeki işletmeleri satın almak için gerekli özel sermayenin yokluğuyla sınırlandı. Bununla birlikte Boğaz Köprüsü gibi bazı kârlı (ve yüksek profilli) girişimler özelleştirildi ve özel sektöre (tercihan yabancı ortaklarla birlikte) imalatta öncelikli rol verildi. Aynısı tasarruf ve yatırım alanı için de geçerliydi; devlet bu alandan da çekildi ve özel girişimcilere yol verdi.[12]

Bir başka yenilik, ekonomiyi dünya piyasasına açma ve ülkenin korunmuş iç pazara ve ithal ikameci sanayilere olan bağımlılığını kaldırmaktı. Özal, 1950'lerin ve 1960'ların korumacı siyasetlerinin Türkiye endüstrisini etkisiz ve pahalı hale getirdiğini, rekabet dışı bıraktığını öne sürdü; rekabet, endüstriyi etkin olmaya zorlayacak ve sadece en iyi olanlar hayatta kalacaklardı. Bundan herkes, özellikle daha ucuz ve daha kaliteli mallara sahip olan tüketiciler ya-

rarlanacaklardı. Bu argüman kalitesiz yerli ürünleri yüksek fiyatla satın alan halk arasında rağbet buldu. Sanayi dışa açılmaya ve dışarda pazar bulacak kaliteli mallar üretmeye teşvik edildi. İhracat yönelimli strateji, kısmen sanayinin temeli 1960'larda kurulduğu için ama daha çok, İran-Irak savaşı 1980'lerin ortasına kadar iki kârlı pazar açtığı için başarılı oldu. Ne var ki, Balkanlar ve eski SSCB'nin yeni devletleri, Türk ihraç ürünleri için gelecekte de benzer bir gelişme vaat ediyordu.

Gelir dağılımı modeli, çoğu yoksulluğa itilen orta ve alt sınıflar pahasına, zenginler lehine değiştirildi. Dünya Bankası raporları Türkiye'yi gelir dağılımı en kötü yedi ülke arasına yerleştirdi. Bu türden bilgileri karşı propaganda olarak gören Özal Hükümeti bu konularda bizzat araştırmalar yapmayı reddetti. Ne var ki Türk ekonomistlerinin bulguları, 1980 ile 1986 arasında ücretlerden (tarımsal iş gücü dahil) ve maaşlardan 30 trilyon liranın kâr, faiz ve rant olarak kapitalist sektöre transfer edildiğini ortaya koyuyordu.

Bu türden bir politika, çeşitli grupların hükümetlere baskı yaparak kendi çıkarlarını savunabildikleri çoğulcu siyasal hayatta mümkün olmamıştı. Siyasetin askıya alındığı ve 1985'e kadar bu durumda kaldığı 12 Eylül'den sonra, bu türden baskılar yapılamadı. 1985'ten sonra daha serbest seçimler yapıldı ve politikacılar halktan gelen baskıya yeniden yanıt vermek zorunda kaldılar. En çok köylüler (teşvikler azaltıldı) ve işçiler zarar gördü. En kârlı çıkanlar ise büyük iş adamları ve sanayi şirketleri idi.

1980 hükümetinin ücretlerde keskin bir düşüşle belirlenen ücret politikası yapısal değişimin köşe taşı haline geldi. Devlet Planlama Teşkilatı'nın hesaplarına göre ülkenin GSMH'nda ücretlerin payı 1977'de % 36 gibi yüksek bir orandan, 1987'de % 18 gibi düşük bir orana doğru keskin bir düşüş gösterdi. 1980'den sonra gerçek ücretler yaklaşık % 45 azalırken, işsizlik on yıl boyunca yaklaşık % 15 (resmi olmayan rakamlara göre daha da fazla) arttı.

Ücretler ve maaşlar ihracat için gerekli fazlayı yaratmak amacıyla talebi düzenlemek ve tüketimi kısmak için kullanıldı. Özal, ücret talebi önemli ölçüde kısılmadığı taktirde ülkenin iflas edeceği uyarısında bulundu Bu politikaya moral destek sağlamak için kent toplumunun bütün tabakalarında (entelijansiya, esnaf ve küçük üreticiler) emeğe karşı kampanyalar açıldı. İşçilerin aşırı ücret aldıkları ve bu durumun, Türk mallarının dünya piyasasındaki fiyatlarını arttırdığı için ekonomik kalkınmanın önünde bir engel oluşturduğu iddia ediliyordu. Kenan Evren bile, işçilerin gerçekten yüksek ücret aldıklarını, kendisinin Hilton Oteli'nde çalışan garsonlardan bile daha az maaş aldığını iddia ederek bu kampanyaya destek verdi. Ücretler düşük tutuldu. Bunun nedeni sadece baskıcı toplu sözleşme ve grev yasaları değildi. Aslında fabrikaların düşük kapasiteyle çalışması da, işsizlik ve işadamlarının sömürüsüne açık geniş bir işgücü havuzu yarattı.

Ekonomik daralma nüfusun büyük çoğunluğu için acı verici olsa da, bazı önemli sonuçlara yol açtı. Azalan enflasyonu (asla vaat edilen düzeyde olmasa da) bir yana bırakırsak, ülkede yeterli miktarda döviz vardı ve 1970'lerde yaşanan yokluklardan sonra yabancı tüketim malları ithalatı Türkiye'nin kentleşmiş kesimlerindeki ruh halini olumlu yönde değiştirdi. Ancak yeniden yapılanmanın en dramatik ve en çok dile getirilen kazanımı "ihracat mucizesi" idi. İhracat, ülkenin gelirlerini 1979'da 2,3 milyar dolardan, 1988'de 11,7 milyar dolara çıkardı. Yeni servet kapıları açıldı ve iktidardaki partiye yakın iş adamları ve politikacıların rüşvet ve yolsuzluk ilişkilerinde artış oldu. İş çevrelerinin hükümetten teşvik ve prim almak için yaptıkları "hayali ihracat" pek çok skandala yol açtı.

1970'lerin sonunda kısa bir eksi büyüme döneminin ardından ekonomi bir bütün olarak yeniden büyümeye başladı. 1980 ile 1988 arasında ortalama büyüme oranı % 4,6 idi. Bu oran 1963 ile 1977 arasındaki büyüme oranından düşük olmakla birlikte, önemliydi.

1980'lerin ekonomik politikası, büyük birimlerin küçük birimler pahasına büyümesine uygundu. Argüman basitti: büyük şirketler daha etkin, daha zengin ve daha güçlüydü ve bu nedenle yabancı rakipleriyle daha iyi rekabet edebiliyor ya da yabancı hükümetlerle daha sıkı pazarlık yapabiliyorlardı. Sonuç olarak, *New York Times*'ın (3 Şubat 1980) bütün dünyaya uzanan Üçüncü Dünya şirketleri olarak betimlediği Koç ve Sabancı gibi iyi örgütlenmiş bir avuç holding hızla büyüyüp çeşitlenerek hükümet desteğinden yararlandı. Bazı yeni şirketler, en tanınmışı Türkiye'nin "Bechtel"i olan ENKA, ya iflas eden ya da birleşmelerle yutulan küçük şirketler pahasına bu yıllarda gelişme gösterdi. Bu ekonomik Darwinizm ortamında, bu türden şirketlerin elenmesi sağlıklı bir belirti olarak yorumlandı; zayıflar piyasadaki yerlerini güçlü ve rekabetçi olanlara bırakıyorlardı.

Hükümet dış piyasa araştırmalarında fiilen özel sektörün ortağı haline geldi ve diplomasi yeni bir ticaret alanı oldu. İş adamlarından oluşan gruplar Başbakan Özal'ın resmi ziyaretlerinin bir parçası olarak dünyayı dolaştılar. Bu seyahatler özellikle, Çin, Sovyet Bloku ve Arap ülkeleri gibi Türk malları için potansiyel pazar olarak görülen yerlere yapıldı.

1 Temmuz 1980'de faiz oranlarının serbest bırakılması bir dizi işlevi olan bir politikanın uygulanmasını sağladı. Bu uygulama başlangıçta para arzında keskin bir düşüş ve bir kredi baskısı yaratarak % 100'ün üzerinde olan enflasyonun % 40'lara inmesinde rol oynadı. Ancak faiz oranlarının yılda % 50'nin üzerine çıkması ve bankalarda % 80'e kadar yükselmesi üzerine para, ödünç alınamayacak kadar pahalı olmanın yanı sıra, en spekülatif araç haline geldi. Oranlar daha küçük girişimler için çok yüksekti ve bu nedenle düşürüldü. Büyük holding şirketleri bu meydan okumayı banka satın alarak karşıladılar. Böylece, bir bankaya komisyon ödemeksizin parayı doğrudan doğruya yatırımcıdan almaya başladılar.

Ekonomik yeniden yapılanma özellikle uygun bir dönemde başlatıldı. İran'daki 1978/9 devrimi ve bu ülkede Batı'ya düşman bir rejimin oluşması ve Afganistan'a Sovyet müdahalesi Türkiye'nin "stratejik değeri"ni bir gece içinde arttırdı. Reagan'ın 1980'de kazandığı zafer ve Papandreou'nun sosyalist partisinin 1981'de Yunanistan'da kazandığı başarı Türkiye'nin rolünü Washington'ın gözünde daha da önemli hale getirdi. Reagan yönetiminin Dışişleri Bakanı General Alexander Haig gibi Pentagon stratejistleri için Türkiye "kesinlikle yeri doldurulamaz" ve bedeli ne olursa olsun desteklenmesi gereken bir ülke haline geldi. Bir Pentagon uzmanının bölgede Birleşik Devletler'in gücüyle ilgili bir değerlendirmesinde, Wolfowitz Raporu'nda, şöyle deniyordu: "Türkiye'ye yeniden bir müttefik olarak davranmamız gerekir: düşmanımızın geleneksel düşmanı dostumuzdur."[13]

Bu durum, IMF ve ABD hükümetinin Ankara'ya neden yardım ettiklerini açıklayabilir. Dünyanın öteki bölgelerindeki sorunlar karşısında bir başarı öyküsü yaratmanın yanı sıra, Türkiye'nin serbest piyasa ekonomisini benimsemesini de istiyorlardı. Böylece IMF kredileri ve dış ödemelerin ertelenmesiyle birlikte, 1983'ün ortalarına kadar artarak süren ABD ekonomik ve askeri yardımları beklenen sonuçları verdi. 1980 ile 1987 arasında ekonomiye 13 milyar dolar enjekte edildi. Sonuç olarak Türkiye 1980'den sonra hiçbir resesyon yaşamadı ve bu yıllarda yaklaşık % 5 oranında büyümeden yararlandı.[14]

1980'lerde ihracatta yaşanan patlama Türkiye'nin, Özal'ın sözleriyle, "köşeyi döndüğü," ve "çağı yakaladığı" yanılsamasını yarattı. "Hiç kimsenin cesaret edemeyeceği şeyi yaptık...; ve Türkiye, Allah'ın izniyle Batı Asya'nın Japonyası olacak." Bu iyimserlikle ve bir kısmi kemer sıkma politikasına rağmen, Özal, 1987 genel seçimlerini kazanmayı başarabildi. Bunun asıl nedeni, Özal'ın bir umut yaratabilmesi, muhalefetin ise hiçbir alternatif sunamamasıydı.

Bölgesel durum da Özal'ın lehineydi. Kaddafi'nin Libyasına yapılan ihracatın ve inşaat sektöründe yaşanan, Türk şirketleriyle iş gücünün yararlandığı boom'dan ayrı olarak, İran-Irak savaşının patlaması Türk malları için talep yarattı ve ihracat hamlesini kamçıladı. Ne var ki İran ile Irak'ın sağladığı pazar geçiciydi. Her iki ülke de savaşa büyük meblağlar ayırdıkları için, Türkiye'den ithal edilen malların parasını ödeyemediler. Ankara savaşan iki ülkeyle takas ve daha fazla kredi müzakerelerine girmek zorunda kaldı. Petrol fiyatlarında 1985'ten sonra meydana gelen düşüşten sonra Libya bile borçlarını ödeyemiyordu. Ancak Türk ihracatçıları ve inşaat şirketleri kredileri arttırdılar, çünkü bu pazarları kaybetmek istemiyorlar, savaştan sonra yeniden inşa faaliyetlerine katılmayı umuyorlardı.

Türkiye ekonomisi 1980'lerde etkisi uzun vadeli olacak bir dönüşüm geçirdi. 1960'larda başlayan, büyük girişimlerde ekonomik konsolidasyon süreci Özal politikalarıyla birlikte hızlandırıldı. Ekonomi büyüdü, ancak sanayi kesimine yapılan yatırımlar, hizmet sektöründeki yatırımlara göre azaldı; turizm gibi alanlar önemli bir yatırım ve döviz kaynağı haline geldi.

Ulusal servet de arttı, ancak servet dağılımı sanayiciler lehine değil, iş adamları ve rantiyeler lehine oldu. İhracat patlaması bile, ülkenin kendine olan güvenini zayıflatan muazzam dış borçlanmalarla finanse edildi. Maliyeti yüksek muazzam dış borçlanma - 1984'te ihracat gelirlerinin % 38'inden 1985'te % 45'ine, 1986'da % 58'ine ve 1987'de % 60'ına ulaşıyordu- politikaları belirleyen kişileri zor durumda bırakıyordu. Bu yükün 1995'e kadar devam etmesi, Türkiye'nin bu tarihte borçlarını ödemesi umuluyor. O zamana kadar mevcut ekonomik politikaya hiçbir alternatifin olmadığı görülüyor.

Ekonomide meydana gelen değişim sayesinde Türk toplumu, özellikle kentlerde ve kasabalarda radikal biçimde dönüştürülmüştür. 1950'lerden beri devam eden sürecin 1980'lerde

hızlandığı görüldü. Genellikle bir "zenginler ve yoksullar" toplumu olarak betimlenen Türkiye, Thatcher'ın Britanyasında benzer bir fenomeni betimleyen John Rentoul'ün sözleriyle, bir "zenginler, yoksullar ve çok zenginler" toplumu haline geldi. Orta sınıfı oluşturan eski "zenginler"in çoğu "yoksullar" düzeyine inmek zorunda kaldı ve yoksullar daha da yoksullaştılar. Ancak pek çok kişi, özellikle Özal ve onun partisiyle bağlantılı olanlar yükseldiler; bu tür insanlar yeni Türkiye'nin omurgası haline geldiler.

Bunlar Türkiye'nin, eski siyasal seçkinler sahneye hâkimken geri planda kalan taşra burjuvazisini simgeliyorlardı. Tek parti rejiminin 1950'de sona ermesinden sonra yavaş ve ihtiyatlı biçimde ve Demokrat Parti önderliğini bir darbede tasfiye eden 1960 askeri darbesinden sonra daha güçlü bir biçimde ortaya çıktılar. Süleyman Demirel bu taşralı tabakanın bir üyesiydi ve onun hükümette olduğu dönemde daha da geliştiler. Turgut Özal isminin ilk kez 1967'de, Demirel tarafından Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı'na atandığında işitilmesi rastlantı değildi.

Bu sınıf ancak 1980'den sonra, generaller "yeni politikalar"a ve "yeni politikacılar"a yol açmak için bütün siyaset seçkinlerini gerilere ittiklerinde, tek başına ortaya çıktı. 1983'ten beri iktidarda olan bu taşra burjuvazisi dindarlığını saklamıyordu, çünkü söylemi ve kültürel değerleri hâlâ dinsel olan bir ortamda yetişmişti. Laik dünya karşısındaki duruşları, mesleki yaşamlarıyla sınırlanmıştı ve teknik uygarlığı dışında Batı kültürüyle yakınlaşma eğilimi taşımıyorlardı. Onlara göre Batı'yı esas olarak Amerika temsil ediyordu, çünkü çoğu Amerika'da eğitim görmüş ve orada uzmanlaşmıştı. Aldıkları eğitime ve modern dünya deneyimlerine rağmen genellikle dar kafalıydılar ve eksikliklerini İslami söylemle kapatıyorlardı. Bu, aynı zamanda, İslami uyanışın neden son on yıl içinde hız kazandığını da kısmen açıklar. Bunlar eski seçkinlerin *noblesse oblige*'inden (soylulara özgü sorumluluk duygusu -çn.) yoksundular ve bu nedenle bir bütün olarak halkın refahına

pek ilgi göstermiyorlardı; başlıca kaygıları servet edinmek ve yakın zamanda kurdukları yeni düzeni korumaktı.

Bu sınıfın kurduğu hegemonyanın sonuçlarından biri ideoloji ve kültüre yeni bir yaklaşım oldu. Seçkinlerin sosyal refah ve adaletten ve devletin bu konularda güvence sağlama yükümlülüğünden söz ettikleri günler artık geride kalmıştı. Anavatan Partisi iktidara geldikten sonra seçkinler sadece en iyi para kazanma ve kazanılan parayı en iyi şekilde harcama yollarından söz ediyorlardı. Artık her şeyin bir fiyatı vardı ve 1983'ten beri (bir tanığın belirttiği gibi) "Türkiye bir devlet adamını değil bir iş adamını seçmişti."

Giderek İslamileşen, ancak enflasyonun giderek arttığı bir toplumda, çok az parası olan birinin bile başlıca kaygısı, bankaların, kendilerini "banker" olarak tanımlayan kişilerin ve bankacılık sisteminin yarattığı komisyoncuların verdikleri aşırı faizlerdi. Bu "banker"lerden biri İller Bankası'nda çalışan 18 yaşında bir "çaycı" idi. Milyonlarca lira topladı ve daha sonra olay patlak verince hapse atıldı. Ancak gazeteci Emin Çölaşan 1987'de "Banker Yalçın"ın öyküsünü yazdığında, bu kişi bir kahraman haline geldi ve kitap çok satanlar listesinde yer aldı. Yazar, mevcut normları eleştiren bir okurun kendisine sunduğu bir gözlemden alıntı yapar.

> "Anavatan Partisi kutsal bildiğimiz bütün değerleri tahrip etti. Dolandırıcılık, hırsılık, rüşvet ve yolsuzluk on yıl önce bizim için bir şerefsizlikti. Şimdi bunlar normal karşılanıyor. Yalçın olayı bu durumu yansıtıyor. Daha bir kaç yıl önce böyle birini suçlar ve ayıplardık. Oysa bu kişi bugün herkesin sevgilisi oldu. bu tür şeyler ne aman sona erecek?"

Yeni para ilişkileri Özal'ın liberal ithalat politikasıyla beslenen bir tüketim patlaması yarattı. Yüksek fiyatla da olsa her türlü mal kısa süre içinde vitrinlerde yer aldı. Reklamcılık, özellikle de belirli tüketicileri hedefleyen televizyon reklamcılığı, giderek daha ince yöntemler kullanmaya başladı. Örneğin futbol maçları sırasında yapılan reklamlar erkekleri hedef alıyor, araba, motor yağı,

bira ve giysi satın almayı teşvik ediyordu. Bira imalatçısı Efes Pilsen'in bir sözcüsü içtenlikle şöyle diyordu: "Amacımız izleyicinin leblebi, fındık fıstık yerken bir bira açmasını sağlamaktır."

Araba talebinde, sadece yerli arabalara değil Mercedes, BMW ve Jaguar gibi statü sembolü olan ve Türkiye için astronomik rakamlarla, 30 ile 55 milyon lira (ya da 38 ve 70 bin dolar) satılan arabalara talepte de muazzam bir artış oldu. Antikalar, İslami el yazmaları ve nadide kitapların yanı sıra, tabloların da parasal değer kazanması üzerine her yerde sanat galeri açılmaya başladı.

Bu servet parıltısı doğal olarak gençleri de etkiledi. Artık devlete hizmet etmeyi tatmin edici bulmuyorlardı. Devlet sektörü 1980'lerde saygınlığını tamamen kaybetmişti ve artık kariyer yapmak isteyen üniversite mezunlarını cezbetmiyordu. Gençler devlet hizmeti idealini terk ederek özel sektöre döndüler ve liberalizmle serbest girişim düşüncesini benimsemeye başladılar.

Yükseköğretim de giderek büyüyen özel sektöre hizmet edecek şekilde yeniden örgütlenmişti. İki basamaklı bir sistem kuruldu. İngilizce öğretim yapan en tepedeki birkaç üniversiteden giderek gelişen menacer ve teknokrat sınıfa katkıda bulunması bekleniyordu. Bu tür görevler için Türkçe gazetelerde bile İngilizce ilanlar yer alıyordu. Mesaj açıktı: bu ilanı okuyamayan başvurmasın!

İngilizce hemen her alanda başarılı bir kariyer için gerekli ön koşul haline gelmişti. Ana babalar çocuklarının dil öğrenmesi için çırpınıyorlardı. Türkçe öğretim yapan okullar ve üniversiteler, hattâ İstanbul Üniversitesi gibi yerleşik kurumlar bile, sadece seçkin öğretim kurumlarına giremeyen öğrencileri cezbettikleri için zayıfladılar. Din okulları en yoksul ve en geri öğrencileri cezbediyordu. Bütün üniversitelerin fakülteleri akademik özerkliğe pek yer bırakmayan aşırı merkezileştirilmiş yönetimden rahatsızdı. İstanbul'da çıkan günlük *Milliyet* gazetesinde (26-29

Mart 1987) "Acılar İçindeki Üniversite" başlıklı yazı dizisi yayımlayan Profesör Tolga Yarman, bu kurumların üniversite olmaktan çıkarak sadece "boş umutlar yayan ticarethaneler"e dönüşmesinden şikâyet ediyordu. Standartlar düştü; artık sadece hizmet endüstrisine, bankalara, otellere ve turizm sektörüne eleman yetiştirilmesi isteniyordu. Yüksek Öğretim Yasası'nın mimarlarından Profesör İhsan Doğramacı, seçkin devlet üniversitelerine giremeyen zengin çocukları için, Türkiye'nin ilk özel üniversitesi olan Bilkent'i açtı. Bu üniversite, Amerikan üniversite kampüsünü model aldı ve kafetarya menüsü de dahil olmak üzere her şey İngilizce yazıldı.

Yeni zenginler sadece buzdağının görünen ucudur ve tıpkı bir buzdağının ucu gibi, onlar da, Türk toplumunun en göze çarpan kesimini oluştururlar. Nüfusun yaklaşık % 10'unu (5 milyon) oluştururlar, ancak kendi umut ve özlemlerini açıkça ortaya koyarlar ve statüsü düşenler için bile bir model oluştururlar. Umutsuzluğa kapılan pek çok entellektüel bile tüketimcilik felsefesine sürüklenmiş ve daha önce eleştirdikleri iş dünyasına katılmışlardır. Direnmek için gerekli iradeyi sadece, Özal Türkiyesi için en yüksek bedeli ödeyen işçi sınıfı göstermiştir.

Türkiye işçi sınıfı 1980'lerde kelimenin hem gerçek hem de mecazi anlamında müthiş bir darbe yedi. Genç işçiler ve öğrenciler hapse atıldılar ve sadece siyasetten vazgeçmeye zorlama amacıyla işkence gördüler. Genç işçi ve öğrencilerin militanlıklarının da gösterdiği gibi, bu strateji başarısızlığa uğradı. Yüksek işsizlik oranı (1986'da yaklaşık % 25) insanlara hiçbir çare bırakmayan enflasyon ve grev hakkının olmadığı koşullarda, işçilerin yaşam standardı hızla düştü.

Ancak işçiler siyasal direnişlerini sürdürdüler. Ilımlılık ve sosyal barış vaaz eden sendika konfederasyonlarının (merkezci Türk-İş, neo-faşist MİSK ve İslamcı Hak-İş) ayartısına kapılmayı reddettiler. 12 Eylül karşıtı partilere oy verdiler ve sosyal demokratları bir süre için ana muhalefet partisi haline getirdiler.

Türkiye işçi sınıfı, Dayanışma hareketinin komünist devleti yenilgiye uğrattığı Polonya'daki olaylardan doğal olarak etkilendi. İşçiler, verdikleri mücadelenin politik olması, sadece ekonomik taleplerle sınırlı kalmaması halinde daha çok şey kazanabileceklerini anladılar. Bir tersane işçisi ve yeni kurulan Sosyalist Parti'nin üyesi olan Zeynel Coşar'a "Türkiye'nin Dayanışma'sı" hakkında soru sorulduğunda şu karşılığı verdi: "Türkiye'nin Dayanışma'sı mı?... Dayanışma Polonya'ya ait. Bizim işçi sınıfımız onlardan daha az militan değildir; yaratıcı eylem konusunda iyi bir örnek verecek kadar bilinç birikimine sahiptir."

Askeri rejimin pençesi gevşerken işçiler de Ekim 1980'de kaybettikleri hakları geri almak için kendilerini göstermeye başladılar. 2 Nisan 1987'de *Milliyet* gazetesi, "Grev Dalgası Büyüyor," manşetini attı. Bu dalga, işçilerin, daha yüksek ücretler ve daha iyi çalışma koşullarının yanı sıra, demokrasi talep ettikleri 1989 baharında en yüksek noktaya ulaştı. Aylık *Saçak* dergisi (Haziran 1989) bütün Türkiye'de 224 grev olduğunu bildirdi. Bu grevler 7 Mart ile 18 Mayıs arasında gerçekleşti ve yüzbinlerce işçi katıldı.. Bu grevler Türkiye işçi sınıfının gelişiminde yeni bir aşamanın başlangıcı olarak görüldü.

Demokratik haklar iade edilirken, sendikalar eski güvenlerini yeniden kazanmaya ve örgütlenmeye başladılar. Bu arada, morali bozulmuş önderlerinden bağımsız davranan işçiler kendi değerlerini yeniden keşfettiler. Kendi yayın organlarını okudukça bu güven duygusu arttı. Güçlerini seçim sandığında göstermişlerdi ve demokrasiye geçişin bir engelle karşılaşmaksızın sürmesi halinde, yeni burjuvazinin gücünü dengeleyebilirler ve onu daha adil ve insani bir Türkiye yaratmaya zorlayabilirlerdi.

Notlar

1. Ankara Radyosu, 12 Eylül 1980. Ayrıca BBC'nin Summary of World Broadcasts (ME/6523/C/1) yayını da konuya yer vermiştir. 1980'ler hakkında ciddi bir analiz içeren iki çalışma, Metin Heper ve Ahmet Evin'e (ed.) aittir: Ahmet Evin, *State, Democracy, and Military: Turkey in the 1980s*, Berlin ve New York 1988; Metin Heper (ed.) *Strong State and Economic Interest Groups: the Post-1980 Turkish Experience*, Berlin ve New York 1991.
2. Ordu'nun rolü konusunda bk. Hülya Tufan ve Semih Vaner, "L'armèe, la sociètè et le nouvel ordre politique (1980-1983), *Les Temps Modernes*, no.456-7, Juliette-Aout 1984, s. 175-94; ve Vaner'in "The Army" başlıklı bölümü, I. Schick ve E. A. Tonak (ed.) *Turkey in Transition*, New York 1987, s. 236-65.
3. Ankara Radyosu, 16 Eylül 1980, SWB/ME/6525/C/1 ve basın, 17 Eylül 1980.
4. *The Times*, (Londra) 16 Eylül 1980.
5. Evren'in konuşması için bk. Ankara Radyosu, 20 Kasım 1980, SWB/ME/6580/C/1. Ayrıca bk. Uluslararası Af Örgütü'nün bu yıllarda Türkiye'ye ilişkin hazırladığı sayısız rapor; Helsinki Watch, *Human Rights in Turkey's Transition to Democracy*, New York, Kasım 1983; ibid., *Paying the Price: Freedom of Expression in Turkey*, New York 1989; Robin Dahlberg et al., *Torture in Turkey: the Legal System's Response*, tarihsiz [1989].
6. Kenneth McKenzie, "Generals don't wear velvet gloves," *The Economist*, 14 Şubat 1981, s. 46; ve David Barchard'ın makalesi, *Manchester Guardian Weekly*, 15 Şubat 1981, s. 9.
7. K. McKenzie, "Democracy with strings attached," *The Economist*, 24 Temmuz 1982, s. 41.
8. *The Constitution of the Republic of Turkey*, 1982, Basın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü yayını, Ankara 1982.
9. Bu dönemle ilgili daha fazla ayrıntı için bk. Feroz Ahmad, "The Turkish Elections of 1983," *MERIP Reports*, Mart/Nisan 1984, s. 3-12; George Harris, *Turkey: Coping with Crisis*, Boulder, Colorado 1985, passim; ve Dankwart Rustow, *Turkey: America's Forgotten Ally*, New York 1987, s. 57-60 ve passim.

10. Feroz Ahmad, "The Transition to Democracy in Turkey," *Third World Quarterly*, c.7, sy.2, Nisan 1985, s. 223-6.
11. Özal'ın partisinde ve hükümetinde sağın oynadığı rol konusunda bk. Ahmad "Islamic Reassertion in Turkey," *Third World Quarterly*, c. 10, sy.2, Nisan 1988, s. 764-9; Paul Magnarella, "Desecularization, State Corporatism and Development in Turkey, *Journal of Third World Studies*, c. 6, sy. 2, 1989, s. 32-49; ve Üstün Ergüder, "The Motherland Party, 1983-1989" Metin Heper ve Jacob Landau (ed.) *Political Parties and Democratric Life in Turkey*, Londra 1991, s. 152-69
12. 1980'lerde Türkiye ekonomisi üzerine giderek gelişen bir literatür vardır. Bu literatüre en geç eklenenlerden biri: Tosun Arıcanlı ve Dani Rodrik (ed.) *The Political of Turkey: Debt, Adjustment, and Sustainability*, Londra 1990. Burada yaptığım tartışma bu kitapta yer alan makalelerden bazılarını, özellikle yazarların "Introduction and Overview" başlıklı makalerini (s. 1-8) temel alıyor. Korkut Boratav, "Inter-Class and Intraclass Rlations of Distribution under Structural Adjustments: Turkey during the 1980's" (s. 199-229); ve Tosun Arıcanlı, "The Political Economy of Turkey's External Debt: The Bearing of Exogenous Factors" (s. 250-53). Ayrıca bk. Z. Y. Hershlag, *The Contemporary Turkish Ekonomy*, Londra 1988.
13. William Saffire, "Sending in Marines," New York Times, 14 Şubat 1980; ve Arıcan'ın makalesi, ibid.
14. Boratav'ın yazısı, n. 12 içinde; ve Altan Yalpat, Turkey's Economy under the Generals," *MERIP Reports*, Mart/Nisan 1984, s.16-24

Son söz: Türkiye'nin Bugünü ve Yarını

Bir toplumun geleceğini belirli bir doğruluk derecesiyle önceden görmek imkânsızdır. Çünkü bir toplumun geleceği önceden belirlenemez ve çeşitli dış etkenlere bağlıdır. Ancak geçmişin incelenmesi toplumun ilerleyebileceği yön hakkında bir fikir verir. Çağdaş Türkiye'nin geleceği hakkında tahminde bulunmak iki kat zordur, çünkü bu ülkenin siyasetini belirleyenler genellikle olaylara kendi sınırlarının ötesinde ve bu nedenle kendi denetimlerinin dışında karşılık vermek zorunda kalırlar.

Modern Türkiye'nin tarihi bu olguyu sürekli hatırlatır. Yeni devlet büyük karışıklıklara rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun enkazından yaratıldı. Daha sonra cumhuriyetçi rejim kendisini dış dünyadan tecrit etti ve tutucu bürokrasi ile umutsuz köylülüğün yerini alacak güçlü ve ilerici bir burjuvaziye sahip modern bir toplum kurma fırsatını ele geçirdi. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda yeni orta sınıf tek parti rejiminin sona ermesini ve çoğulcu, çok partili bir sistemin kurulmasını talep edecek kadar olgunlaşmıştı. Sonraki yıllarda, üç kez, 1960'da, 1971'de ve 1980'de askeri müdahalelere yol açan siyasal ve toplumsal gerilimlere rağmen burjuvazinin toplumu nasıl yeniden biçimlendirdiğini gördük. Her defasında ordu politikacıları kendi kitlelerinden ayırmak için müdahale etmişti. Günümüzde insanlar Türkiye'nin çözülmeyen sorunları -siyasal, toplumsal ve ekonomik- karşısında ordunun ne zaman müdahale edeceğini merak ediyorlar.

Türk ordusu kendisini cumhuriyetin ve Kemalizm'in bekçisi olarak gördüğü sürece yeni bir darbe olasılığı her zaman vardır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, ordu nüfusun önemli bir bölümünün yanı sıra en azından yönetimdeki seçkinlerin bir kesimi askeri yönetimin krizi çözebilecek yegâne yol olduğuna inandığı ve orduyu yönetimi ele almaya alenen davet ettiği iktidarı ele geçirmiştir. Cumhurbaşkanı Evren 2 Temmuz 1987'de yaptığı bir konuşmada şöyle diyordu:

> "Silahlı Kuvvetler akıllarına estiği için darbe yapmazlar. Milletin davet etmesi üzerine yaparlar. Millet 12 Eylül'ü istedi, [orduyu harekete geçmeye] zorladı. Darbe büyük bir zorlamayla gerçekleştirildi. Bu olmasaydı 12 Eylül'e kadar beklemezdik."

Türk siyasal hayatının pek çok gözlemcisi Washington yeşil ışık yakmaması halinde darbenin olmayacağına da inanır. Bu kişiler geçmişte de aynı şeyin olduğunu iddia eder ve gelecekte de böyle olacağına inanırlar. Evren ordunun ancak durumun umutsuz olduğu ve ülkenin darbeyi memnunlukla karşılayacağı bir sırada müdahale ettiğini belirtmekte haklıdır. Bugüne kadar hep böyle olmuştur. Bu durumun devam edip etmeyeceği gelecekte görülecektir.

1980'lerde siyasal hayat, ordunun sivillerin bozduklarını düzelten bir kurum olduğu efsanesini zayıflatmıştır. Cuntanın önce Milli Güvenlik Konseyi (1980-1983) ve daha sonra cumhurbaşkanlığı danışma konseyi (1983-1989) olarak iktidarda çok uzun süre kalması bu durumu kısmen açıklayabilir. Bu yıllar boyunca siyasal tartışmalar daha açıktan yapıldıkça cuntanın politikaları eleştirilmeye başlandı. Pek çok politikacının Kemalist ortodoksluğun uygulamalarına, özellikle cuntanın her türlü sol siyasetin panzehiri olarak gördüğü İslamı teşvik etmesi ve cesaretlendirmesi, Kemalist devletçilik ilkesiyle, dürüst ve adil bir toplum anlayışıyla çelişen piyasa ekonomisini benimsemesi nedeniyle ters düştüğü görüldü. Paşalar köylü toplumlarında (Tür-

kiye bütün değişikliklere rağmen bu özelliği taşımaya devam eder) çok popüler olan eşitlik anlayışını terk ettiler ve araçları hiçbir şekilde önemsemeden servet birikimini teşvik eden bir rejimin başında yer aldılar.

Ülkenin siyasal bakımdan giderek olgunlaşması da orduya yönelik tutumların değişmesinde etkili oldu. Entelijansiya artık orduyu sivillerin yolsuzluklarına ve yetersizliklerine karşı bir sigorta olarak görmüyordu ve bu kurumun demokrasi ve sivil toplumun karşısında bir engel olduğu sonucuna vardı. Askeri yönetim mevcut sorunları daha da ağırlaştırıyordu ve darbe toplumu yolundan saptırarak siyasal evrimi engelleyen bir olaydı. İronik olan, 1980 cuntasının 1960 darbesinin meşruluğunu sorgulayarak ve Türkiye gibi gelişmekte olan bir ülke için lüks olarak görülen liberal 1961 Anayasası'nı ve demokratik yasaları suçlayarak, bu tarihsel revizyonizm sürecini başlatmasıydı. Sonuç olarak 27 Mayıs'ın bayram olarak kutlanmasına son verildi. Bu da 27 Mayıs 1960 askeri darbesinden çok farklı değerlendirilen 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980 darbelerini sorgulamanın ilk adımı oldu. Entelektüellerin yapmaya başladıkları şey tam da buydu.

Militarizme karşı oluşan bu hava Turgut Özal'ın silahlı kuvvetler içindeki en etkili hizbi tasfiye etmesini sağladı. Bu hizbin önderi General Necdet Üruğ, 2000 yılına kadar kendi hizbinin silahlı kuvvetleri denetlemesini sağlayacak bir plan hazırlamak niyetindeydi. Üruğ, Kara Kuvvetleri Komutanı General Necdet Öztorun'un kendi yerine geçeceği düşüncesiyle, Temmuz 1987'de emekliye ayrılmaya karar verdi. Bunu yapabilseydi, 1989'da Evren'in süresi dolduğunda cumhurbaşkanı olabilirdi. Ancak Başbakan Özal, Üruğ'un planını bozdu. Evren'in de onayını alarak General Necip Torumtay'ı Genel Kurmay Başkanlığı'na atadı. Karşılığında Evren'e muhtemelen anayasada değişiklik ve cumhurbaşkanı olarak görev süresinin bir dönem daha uzatılması vaadinde bulundu.

Özal'ın, gazeteci Uğur Mumcu'nun "sivil darbe" olarak betimlediği bu kararı, onu eleştirenler tarafından bile ulusal savunma sorumluluğunun yeniden Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne iade edilmesi yönünde atılmış bir adım olarak alkışlandı. Halk bütün önemli askeri atamaların Yüksek Komuta Kademesi tarafından yapılacağını ve hükümet tarafından onaylanacağını düşünmüştü. General Üruğ, 28 Haziran'da şöyle diyordu:

> "2 Temmuz'da Genel Kurmay Başkanlığı görevini Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Necdet Öztorun'a teslim edeceğim... Bir başka gelişme söz konusu değildir... Bu, normal hiyerarşinin, Orgeneral Öztorun'un Genel Kurmay Başkanı olmasını gerektiren kıdem ve komuta ilkelerinin bir gereğidir. Şu anda kendisi Genel Kurmay Başkanı'dır. Kendimi emekli olarak görüyorum ve sadece kararnamenin çıkmasını bekliyorum."

Emekliye ayrılan Genel Kurmay Başkanı'nın kibri genelde hemen her hükümet eylemini eleştiren muhalefetin bile Özal'a üstü kapalı destek vermesine yol açtı. Sosyal Demokratlar son kongrelerinde savunma kurumu üzerinde sivil denetim ilkesini benimsemişlerdi ve Özal'ın hareketini Türkiye'deki siyasal hayatın sivilleşmesi ve bir sivil toplumun oluşması yönünde atılmış önemli bir adım olarak benimsediler.

Üruğ'un 'emekliye ayrılması ve Öztorun'un Genel Kurmay Başkanı olmasının reddedilmesi silahlı kuvvetlerdeki "siyasal hizip" için bir yenilgiydi. Necdet Üruğ başından beri ordu siyasetlerinde aktif ve hizipler içinde yer almış, siyasal hırsları olan bir subay olarak biliniyordu. Hiziplerin amacı ideolojik değildi; daha çok zirveye mümkün olduğu kadar çabuk tırmanmak amaçlanıyordu. Dayısı Faruk Gürler'in (politikacılar 1973'te onu cumhurbaşkanlığına seçmeyerek zor durumda bırakmışlardı) himayesi sayesinde Üruğ albay olduğu dönemde bile etkili olmuştu. Ordu 1980'de iktidarı ele geçirdiğinde İstanbul'daki Birinci Ordu Komutanı ve cuntanın belki de en güçlü tek üyesiydi. Milli Gü-

venlik Konseyi Genel Sekreteri olarak Haydar Saltık'ın yerini aldığında, iktidarın merkezine yerleşti. Aralık 1983'te Genel Kurmay Başkanlığı'na atanması kendi adamlarını önemli görev yerlerine getirmesini sağladı. Necdet Öztorun, Üruğ'a bağlı kişilerden biriydi. İstanbul'daki iş çevreleri kentin sıkıyönetim komutanı olduğu sırada onlara tepeden baktığı için Üruğ'u sevmiyor hattâ ondan nefret ediyorlardı. Özal iş çevreleriyle olan bağlantıları nedeniyle bu durumu biliyordu ve eline geçen ilk fırsatı değerlendirdi.

Öte yandan Necip Torumtay "siyasal" değil "profesyonel" bir subay olarak tanınıyordu. İyi İngilizce konuşuyor, klasik Batı müziğinden hoşlanıyor ve çok okuyordu. Bunlar bir subayda ender rastlanan özelliklerdi. 1962-1964 yıllarında Washington'da çalıştığı için Pentagon çevrelerince gayet iyi tanınıyordu. ABD Savunma Bakanlığı Müsteşarı Richard Perle, "muhteşem bir subay" dediği Torumtay'ın göreve gelmesi halinde, ülkesiyle Türkiye arasındaki anlaşmazlıkların kısa süre içinde çözümleneceği görüşündeydi. Perle'ün Torumtay hakkında söyledikleri Türk basınında yayımlandığında Washinton'ın Torumtay'ın atanmasında oynadığı rol hakkında çeşitli söylentiler çıktı. Ancak Ankara'daki Amerikan büyükelçisi konuyla ilgili olduğunu ve Orgeneral Turgut Sunalp'in "Amerika Genel Kurmay Başkanlığı meselesini biliyordu" iddiasını reddetti.

1960 cuntasının bir üyesi olan Orhan Erkanlı, Türkiye'nin dış ilişkilerini Torumtay'ın atanmasında önemli bir etken olduğunu düşünüyordu. Şu görüşteydi:

> "Torumtay'ın [Öztorun'a] tercih edilmesinin nedenleri mesleki ve profesyoneldir. NATO, Amerika ve Avrupa'yla olan sürekli ilişkilerimiz nedeniyle Genel Kurmay Başkanı yabancılarla sürekli temas halindedir ve kararların alınmasında etkili olur. Torumtay bu görev için gerekli olan niteliklere fazlasıyla sahiptir. Uzun süre ülke dışında görev yapmıştır ve çok iyi İngilizce bilir. Türkiye'nin stra-

tejik sorunlarını anlar ve yabancı ülkelerdeki komutanları yakından tanır."

Tam aksine gerek Üruğ gerekse Öztorun daha az kozmopolit ve dar görüşlüydüler ve muhtemelen Türkiye'nin çıkarlarını ittifakın çıkarlarından daha çok gözetiyorlardı. Aslında Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması için yapılan müzakereler sırasında, yapılan önerilerin başbakan tarafından kabul edilmesine rağmen zorluk çıkarmışlardı. Özal gelecekte Türkiye'nin savunma gerekleri konusunda kendisiyle aynı görüşleri paylaşan bir genel kurmay başkanı istiyordu. Ancak yukarda gördüğümüz gibi, Torumtay, Özal'ın Körfez politikasına karşı çıktı ve istifa etti.

Özal, Ekim 1989'da kendisini cumhurbaşkanlığına seçtirerek ve böylece Celâl Bayar'dan bu yana ilk sivil cumhurbaşkanı olarak sivil otorite adına bir darbe daha indirdi. Ülke Çankaya'da sivil bir cumhurbaşkanı görmekten hoşnuttu. Bununla birlikte çoğu kişi Özal'dan daha az tartışmalı ve siyasal olarak daha tarafsız bir kişiyi tercih ederdi. Bir asker cumhurbaşkanı ordunun kaygılarını hükümete iletmişti; sivil bir cumhurbaşkanı sayesinde ordunun etkisi azaltılacaktı. Ne var ki, 1960'larda oluşturulan Milli Güvenlik Kurulu gibi kurumlar varolmaya devam ettiği sürece ordunun azalan etkisi abartılmamalıdır.

1971'den beri Türk Sanayici ve İşadamları Derneği'nin (TÜSİAD) temsil ettiği iş çevreleri askeri yönetimi bir istikrar etkeni olarak görme eğilimindeydi. İş çevreleri işçi hareketinin ezilmesinden, grevlerin sona ermesinden ve ücretlerin dondurulmasından, bunun yanı sıra onlara kendi kaynaklarını örgütleme ve pekiştirme fırsatı veren siyasal iklimden kazançlı çıktılar. Ne var ki, 1980'lerin sonunda TÜSİAD'ın bazı üyeleri, geçmişte Evren ve Özal ile yaptıkları gibi vekâlet verme yerine doğrudan siyasete girmeleri gerektiğini anlamaya başladılar. 1980'lerde yaşadıkları deneyimlerden çok şey öğrendiler. Buna göre genelde yararlı olmakla birlikte askeri yönetimin ne yapacağı

belli olmuyordu. TÜSİAD'ın eski başkanı Cem Boyner'e göre Özal hükümeti bile kendi ekonomik programını 1985'te terk etmişti ve artık TÜSİAD'ın tavsiyelerine kulak asmıyordu. Cem Boyner bu konuda, Türk girişimcilerinin siyasette varlık göstermeleri gerektiğini ve patronların ailelerinin kendi aralarından politikacı çıkarmaları zamanının geldiğini öne süren, iş dünyasının önemli simalarından Can Kıraç'la aynı görüşteydi. Bu görüşler iş çevreleri arasında giderek gelişen bir güven ve olgunlaşma duygusunu yansıtır. Artık bu çevreler ordu gibi başka güçleri işe karıştırmaksızın sorunları çözebileceklerine inanıyorlardı. Tutumlarda meydana gelen bu değişiklik, sendikalardan gelen tehdit ciddi bir tehlike olarak görülmediği sürece, askeri müdahaleye karşı da bir önlem oluşturur.

Ne var ki, neredeyse her an askeri bir geleceğe yol açabilecek ağır bir sorun vardır: Güneydoğu Anadolu'da gelişen Kürt isyanı. Bu sorunu basit biçimde çözmek zordur, çünkü hükümetler bu isyanın nedenlerini henüz anlamamışlardır. Bu yerel özerklik arzusu ile ulusalcı kültürel özlemlerin birleştiği bir harekettir. Kürtler bir Hint-Avrupa dilini konuşan ve nüfusun yaklaşık yüzde onunu oluşturan bir etnik azınlıktır. Konuya ilişkin nüfus sayımı rakamları olmadığı için bu sayı tartışmalıdır. Resmi politika Kürtleri ayrı bir etnik grup olarak tanımaz. Bununla birlikte hükümet Kürtçenin kullanımına getirilen birçok kısıtlamaları kaldırmış, Kürtçe kitap ve gazeteler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu durum gelecek için daha büyük bir serbestlik vaat etmektedir.

Kürtlerin çoğunlukla iller Anadolu'nun en yoksul ve en az gelişmiş yöreleridir. Buraları, zengin Batı ile geri kalmış Doğu arasında büyük bir zıtlık yaratan eşitsiz ekonomik gelişmeyi yansıtırlar. Nitekim Kürt hareketinin özünde Kürtlerin bir azınlık oldukları için kendilerine karşı ayrımcılık yapıldığına dair görüşlerini temel alan ekonomik ve kültürel şikâyetler yatar. Aslında bölgedeki Türkler de (ve Araplar) aynı derecede yoksül ve yok-

sundurlar, ancak bu olgu çatışma içinde kaybolmuştur.

Modern Kürt hareketinin geçmişi 1960'ların başına kadar uzatılabilir. Bu tarihte Kürt entelektüelleri eşitlik ve kültürel özerklik mücadelesi içinde ve doğu illerinin ekonomik kalkınması talebiyle, o sırada giderek gelişen sola katıldılar. Hareket 1960'ların sonunda militanlaştıkça, daha büyük bir devlet baskısıyla karşı karşıya geldi; 1979'da doğudaki pek çok il sıkıyönetimle yönetiliyordu.

1980'de iktidarı ele geçiren generaller Kürt sorununu öteki sorunlar gibi zor kullanarak çözmeye kararlıydılar. Bütün ülke sıkıyönetim altındaydı. Sıkıyönetim öteki bölgelerde kaldırıldıktan sonra uzun süre doğu illerinde devam etti. Kürtlerin Kürdistan İşçi Partesi'nin (PKK) arkasına geçerek daha örgütle biçimde direnmeye başlamalarıyla birlikte durum daha da kötüleşti. 1980'ler boyunca ordu ile Kürt gerillaları arasında sürekli çatışmalar oldu. Bu çatışmalar yeni bir askeri müdahale riskini arttırıyor. Türkiye'de, generallerin Kürt sorununu çözmek istemediklerini, bu sorunu her an iktidara el koymak için kullanabileceklerini iddia eden kuşkucular vardır. Bu türden kuşkuculuk bir ölçüde paranoya olabilir, ancak bütünüyle gözardı edilemez. Kürt çatışmasının İstanbul gibi bir milyondan fazla Kürdün yaşadığı batı kentlerine yayılabileceğinden de korkulmaktadır. Bu gelişme Türk toplumunu daha da kutuplaştıracak ve demokratikleşme sürecini tehdit edecektir.

Türk toplumu üzerindeki askeri müdahale tehdidinin bir diğer nedeni, İslami canlanmanın cumhuriyetin laik temellerini zayıflatmakta olduğu korkusudur. Çok partili dönemde, 1950'lerde başlayan İslami uyanış o zamandan beri hız kazanmıştır. 1960'larda sosyalist ve demokratik güçlerin artan etkisi karşısında endişeye kapılan tutucular, dini, ideolojik bir karşı güç olarak kullanmaya başladılar ve askeri rejim bu uygulamayı büyük bir gayretle sürdürdü.

Kemalizm'i layık olduğu yere koyacaklarını vaat etmelerine rağmen generaller dinin toplumda oynadığı rolün pekişmesinde anahtar rolü oynadılar, ilk ve ortaokullara zorunlu din dersi getirmek için devlet kaynaklarını kullandılar. İmam hatip okulları bu üç yıl içinde 258'den 350'ye çıktı. Bu tür okullara katılan öğrencilerin sayısı da hızla artarak 270.000'e çıktı ve 40.000 kız öğrenciyi kapsadı. Bu okullardan mezun olanlar genellikle binlerce camide iş buluyor ve devlet memuru olarak maaş alıyorlardı. Ancak imam hatip mezunları üniversitelere ve bürokrasiye girerek bu iki kurumun laik geleneğini zayıflattıklarında alarm çanları çalmaya başladı. Ne var ki generaller bu okullardan mezun olan öğrencilerin silahlı kuvvetlere girmelerine izin vermediler. Gerici fikirlerin bu yolla silahlı kuvvetlere bulaşmasından korkuyorlardı. Silahlı kuvvetlere katılmayı başaranlar sistematik biçimde temizlendi.

Türkiye gençliğinin kullandığı sol söylem de generalleri endişelendirdi. Gençlik zenginlerle yoksullar arasında giderek derinleşen uçurumu, işçilerin ve köylülerin sömürülmelerini eleştiriyor, eşitlik ve toplumsal adalet için mücadele etmek istiyordu. Okullar ve üniversiteler bu durumdan sorumlu tutuldular ve bu kurumlarda çalışan liberal ve sol görüşlü kişiler tasfiye edildiler. Paşalara göre 1961 liberal anayasası din bilgisine tamamen yabancı, inançsız bir gençlik kültürü yaratmıştı. "Genç zihinleri zehirleyen" bir kültür yerine bir "dini kültür" yaratacak yasalar çıkardılar. Milli Güvenlik Konseyi'nin yayınlanmış tartışmalarında bu durum açıkça görülmektedir.

İslami konularda genel cehalet, aile hayatında dine yer verilmemesi ve ana babaların çocuklarına dini değerleri öğretememeleri konusunda yükselen şikâyetle, laikliğin (ve modenizmin) Türk toplumunun içlerine doğru gerçekleştirdiği akının bedeli oldu. Britanya ve Amerika'da Hıristiyan okullarında okuyan okullarında okuyan pek çok öğrencinin artık İsa'nın Öğ-

retisi'ni (ya da Hıristiyanlık hakkında daha çok şey) bilmemeleri gibi, Türk çocukları da İslam hakkında bilgisizdiler. (Yayımlanmış bir söyleşide Turgut Özal ancak İstanbul'a gelip üniversiteye girdiğinde dua etmeyi öğrendiğini itiraf etmişti.)

Çocuklar aile hayatı içinde İslami bilgileri edinemedikleri için MGK devletin bu bilgileri okullarda öğretmesine karar verdi; tarih, coğrafya ve matematik gibi, İslam da okullarda öğretilecekti. Generaller ve danışmanları, İslam'ı, uygun biçimde maniple edildiği takdirde Türk toplumu içindeki pek çok bölünmenin üstesinden gelecek ya da en azından bu bölünmelerin üzerini örtecek birleştici bir etken olarak gördüler. Böylece dini geliştirmek için ciddi bir çaba harcadılar ve bu miras 1983'te kurulan Anavatan Partisi hükümeti tarafından benimsendi.

Özal, İslam'ın tezlerini sadece sola karşı bir panzehir olarak kabul etmekle kalmadı, aynı zamanda hem kendisi hem de partisindeki çoğunluk nüfusun büyük çoğunluğu Müslüman olduğu için genellikle İslami olarak betimlenen unsurlarla yüklü bir kültüre gerçek anlamda bağlandılar. Bu, Türkiye'nin alt orta sınıfının kültürüdür. Bu sınıfın üyeleri Kemalist devrimin ve bu devrimle birlikte anılan batılılaşmanın periferisinde yer alırlar. Bunların batılılaşmaları, Batı'nın sadece maddi dünya ile başa çıkmak için gerekli araçları sağladığına, kendi ahlaki ve toplumsal değerlerinin Batı'nınkinden üstün olduğuna inandıkları için oldukça yüzeyseldi. Kemalist rejiminin Türklere yeni bir kimlik sağlamakta başarısız oduğunu ve onları İslam'dan koparark bir kimlik krizine yol açtığını öne sürüyorlardı. Bu nedenle Türkiye'deki İslami canlanma ülkenin gerçek kimliğini iade etme girişimi oldu. Bunun da çoğunluk yönetimi olarak tanımladıkları demokrasiyle bağdaşabilir olduğunu söylüyorlardı. Türkiye'de çoğunluk Müslüman idi.

Bu bakış açısını paylaşan politikacılar doğal olarak bu trendi ne "köktenci" ne de gerici olarak görüyorlardı. Din özgürlüğünü iade etmekte ve halka istediği şeyi vermekte olduklarını iddia et-

tiler. Bazı sınıflar İslami eğitimi teşvik etme politikasından yararlandılar ve doğal olarak hükümeti desteklediler. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yönetimi altında din kurumunun sürekli büyümesi, taşra alt orta sınıflarının eğitimi ve iş bulmaları ve yerel politikacıların kayırılmaları için kullanılan bir kaynak haline geldi.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yakınlarda yayımladığı bir rapor son on yıl içinde sürdürülen faaliyetlerdeki artışla ilgili ayrıntılı bilgi verir. Bu kurumda çalışanların sayısı 1979'da 50.765'ten 1989'da 84.712'ye çıktı ve bütçesi 232 milyar lira ya da kabaca 115 milyon dolar oldu. Yılda ortalama 1.500 cami yapılıyordu. Cami sayısı 1984'te 54.667'den 1988'de 62.947'ye çıktı 857 kişiye bir cami düşüyordu.

İmam Hatip okullarının yanı sıra Kuran kurslarında da bir artış oldu. Bu kurslara devam eden çocuklara Arapça okuma yazmanın yanı sıra İslam'ın temel kuralları öğretiliyor. 1980 darbesinden önce bu türden 2.610 okul vardı. 1989'da bu sayı 4.715'e çıktı. Bu kurslara katılan öğrencilerin sayısı aynı dönem içinde 68 486'dan 155.403'e ulaşmıştı. Bunların 58.350'si kız öğrencilerden oluşuyordu. Mekke'ye hac için gidenlerin sayısında da benzer bir artış oldu: 1979'da 10.805'ten (3.409'u kadın) 1988'de 92.006'ya (40.057'si kadın) çıktı. Diyanet İşleri Başkanlığı Avrupa'dan Avustralya'ya kadar yurtdışındaki Türk cemaatleri arasında da faaliyet gösterdi. 1980'de Başkanlık'ın yurtdışında çalışan sadece 20 görevlisi vardı; 1989'da bu sayı 628'e çıkmıştı.

Raporda yer almakla birlikte, bu görevlilerin çoğunun maaşını Humeyni'nin İran'ına karşı ideolojik bir mücadele içinde olan Suudi Arabistan Hükümeti ödüyordu. Aslında, Suudilerin (Washington'ın emrinde) Türkiye'deki İslami canlanmada anahtar rolü oynadığını ve bunu, ülkeyi istikrarsızlaştırmak ve bir askeri darbeye yol açmak içinyaptığı iddia eden sol eğilimli bazı araştırmacılar vardır.

Arap dünyasındaki tutucu güçlerle iyi ilişkiler kurma ar-

zusunun yanı sıra Suudi (ve İran) parası da rejimin Türkiye'nin İslami yüzünü yansıtmasında etken olmuştur. Ancak din kartının petrol alımlarını kolaylaştıracağı ve Türk mallarına pazar açacağı umudu asla gerçekleşmedi. Sonuç olarak Ankara, Arap dünyasına yönelik politikasını yeniden değerlendirmeye başladı ve 1990'ların başında İsrail ile olan ilişkilerini geliştirdi.

Günümüzde İslam'ın on yıl öncesinden daha etkili olduğunu Türkiye'yi tanıyan herkes bilmektedir. Bu durum büyük kentlerden çok Anadolu'nun küçük kasabaları için geçerlidir. Laik basında Ramazan'da oruç tutmayan kişilere karşı şiddet kullanılmasıyla ilgili endişe verici öyküler yer almaktadır. Anadolu'daki bir ilin belediye başkanı sadece kadınların bineceği otobüsler tahsis etti. Yöredeki kadınlar daha rahat seyahat edebilecekleri düşüncesiyle bu uygulamayı memnunlukla karşılarken, kentteki feminist akranları ve bu durumu protesto ediyorlardı. Bir başka belediye başkanı laikliğe inanmadığını açıkladı ve anayasayı ihlal ettiği için devlet tarafından cezalandırıldı.

Bu trend, İslam'ın kendi sızdırmaz ortamında kapalı tutulduğu militan laiklik döneminde yetişen kuşağı endişelendirmektedir. Ülkede her şey değişmekte, siyasal katılım yeni sınıfları kapsayacak şekilde genişledikçe İslami kültür ile Batı'dan ithal edilen Hollywood, televizyon ve tüketim kültürü yan yana gelişmektedir. Bunun dışında, yeni burjuvazinin, Özallar'ın sembolize ettikleri ve eleştirmenleri tarafından Arabesk olarak betimlenen sentetik bir kültür oluşmuştur.

Türkiye'de olanlar esas olarak pek çok Üçüncü Dünya ülkesinde görülen bir fenomendir: yeni sınıfların siyaset sahnesine çıkması. Türkiye örneğinde bu gelişme, İslam hukukuna, *şerîat*'a göre yönetilen bir İslam devletinin kurulmasına yol açabilir mi? Böyle bir sonuç mümkün olmakla birlikte ülkenin yakın tarihi dikkate alındığında mühtemel değildir. Üç ayrı kuşak laik bir rejim

altında yaşamıştır. Bunlar özellikle islami bir rejim olduğunu iddia eden komşu İran'ın fiyaskosuna tanık olduktan sonra laikliğin sağladığı yararlardan vazgeçmeyeceklerdir. Binlerce Türk'ün geçici işçi olarak yaşadığı Suudi Arabistan ve Libya cazip birer model olmamışlardır.

Halkın İslam'a karşı tutumu konusunda *Milliyet* gazetesinde (26 Mayıs-1 Haziran 1986) yayımlanan bir araştırmada şu sonuca varılmaktadır: "Bizler [Türkler] dindar kişileriz, ancak fanatik değiliz." Bireylerin agnostik (bilinemezci -çn.) ya da ateist olduklarını nadiren açıkladıkları bir toplumda, din konusunda yapılan bir araştırma ne kadar ciddiye alınabilir? Bununla birlikte, araştırmaya katılan kişilerin % 60,5'i kendisini dindar olarak betimlerken sadece % 26,3'ü düzenli olarak ibadet ettiğini söylemektedir. İslam'ın önemli bayram günlerinde -Şeker ve Kurban Bayramları- ibadet ettiklerini söyleyenleri gösteren % 54,4 rakamı, çoğunluğu Müslüman olan bir ülke için oldukça düşüktür ve laik değerlerin toplumun hemen her düzeyine nüfuz ettiğini ortaya koyan bir gösterge olarak kabul edilebilir.

İslam devletine dönüş gerçek bir tehlike olmasa da, birkaç dogmatik İslamcı'nın siyasal hayata hâkim olması halinde ülkede bilimsel ve akılcı eğitimin niteliği zayıflayabilir. Birleşik Devletler'de olduğu gibi, Türkiye'de de okullarda evrim teorisi yerine yaratılış teorisinin öğretilmesini isteyen küçük bir hareket vardır. Bu türden kişiler, çoğalmaları halinde (şimdilik çok fazla değiller) Türkiye'nin bilim alanında gerçekleştirdiği mütevazı gelişmeyi engelleyebilirler. Ancak İslamcılar, içinde yaşamak zorunda oldukları dinamik dünya ile başa çıkmak için pragmatik davranmak zorunda oldukları için, bu kişilerin başarı kazanma ihtimali zayıftır. Bir örnek olarak günümüz Türkiyesinin turizm sorununu alalım.

Turizm Türkiye'nin yaklaşık 3 milyar dolar gelir sağlayan en kârlı endüstrilerinden biri haline gelmiştir. Önceleri yabancı tu-

ristlerin çıplak güneşlenmeleri Özal hükümetindeki turizm bakanında panik yarattı. Bakanın ilk tepkisi, "Çıplak güneşlenen kadın turistler ülkemize giremezler," şeklinde oldu. Ancak bakan Türkiye'nin aşırı muhafazakâr bir ülke olarak şöhret kazanması halinde ülkenin turizm gelirlerinde keskin bir düşüş olacağını öğrendiğinde yumuşadı. Ancak çıplak güneşlenme olayı turistlerle sınırlı kalmadı. Kısa süre sonra bazı Türk kadınları da çıplak güneşlenme hakkını talep ettiler ve bir yabancıya tanınan hakkın bir Türk'e tanınmaması mümkün olmadığı için bu hakkı elde ettiler.

İngiliz gazeteci Robert Chesshyre Türkiye üzerine hazırladığı parlak bir dokümanter filmde gösterdiği gibi, turizmin etkisi çok büyük oldu. Batı Anadolu'daki küçük ve tutucu bir kasabada geleneksel roller 14 yaşında bir kızın biraz İngilizce bildiği için kendisinden yaşlı erkeklere hizmet etmesine izin verecek kadar değişmekle kalmadı, aynı zamanda yöredeki cami cuma günleri herkes turistlere hizmet etmekle meşgul olduğu için boş kaldı.

Özellikle statüleri erkeklerinkinden daha radikal biçimde değişen kadınlar arasında görülen sürekli tutum değişiklikleri nedeniyle, ülkenin, geçirmekte olduğu dönüşüme sırt çevirebileceğini düşünmek zordur. Daha orta sınıf kadınlar, iş ve kariyer hayatlarının temeli haline geldiği için, tek başlarına yaşamaktadırlar. Sonuç olarak kadınlar yaratıcı çalışmayı evlilik ve aileye kurban etmek istemedikleri için boşanma oranları yükselmeye devam etmektedir. Artık küçük bir feminist hareket vardır ve *Feminist* dergisi Mart 1987'den itibaren görüşlerini yaymaktadır. Kadınlar aile içi şiddet gibi kendilerini doğrudan ilgilendiren sorunlarla ilgilenmenin yanı sıra, insan hakları ve çevre gibi daha kapsamlı sorunlarla da yakından ilgilenmektedirler. İslam'ın 1980'lerde kazandığı cazibe kısmen solun ezilmesinin yol açtığı boşluktan ötürüydü. İslam'ın eşitsizliğe ve sömürüye yönelttiği eleştiriler bu boşluğu doldurmaya başladı. Siyasal hayat normale döndükçe, siyasete yönelen İslami dürtüler de za-

yıflayacaktır.

1990'larda yaşanan bir başka sorun Türkiye'nin, Soğuk Savaş'ın sona ermesine ve kendi çevresinde, Sovyetler Birliği'nde, Balkanlar'da, Orta ve Doğu Avrupa'da meydana gelen devrimlere gösterdiği tepkidir. Bu gelişmeler Türkiye'nin, bu kadar karmaşık olmamakla birlikte benzer boyutlarda bir durumla karşı karşıya kaldığı İkinci Dünya Savaşı'nın sona erişinden bu yana karşılaştığı belki de en büyük meydan okumadır.

Bir ülkenin dışişlerinin, o ülkenin iç politikasının sadece bir uzantısı olduğu kabul edilir. Bu durum modern Türkiye için de geçerlidir. Cumhuriyetin ilk dönemlerindeki dış ilişkiler, kurucuların kendilerini dış maceralardan uzak tutma arzularını ve yeni bir Türkiye yaratma girişimlerini de yansıtıyordu. Rusya, (ve Yunanistan) ile geleneksel olduğu söylenen düşmanlığı da kapsayan ideoloji bir yana bırakıldı ve her iki komşuyla yakın ilişkiler kuruldu. Bu yıllarda Ankara, Britanya ve Fransa'dan kuşkulanıyor ve Mussolini İtalyası'nın güney batı Anadolu'ya hâkim konumdaki Oniki Ada'yı işgal etmesi korku ve rahatsızlık yaratıyordu.

İlk dönemlerde cumhuriyetin güvenliği Sovyetler Birliği'yle imzalanan 1925 Dostluk Antlaşması'nı temel aldı. Ancak 1930'ların başında faşist İtalya'dan gelen tehdit ciddileştiğinden, Ankara, İtalyan saldırısını caydıracak yegâne deniz gücüne sahip olan Britanya'ya yaklaştı. Bu sırada Türkiye "Yatıştırma" siyasetine fiilen muhalif oldu ve Milletler Cemiyeti'nin kolektif güvenlik siyasetini destekledi. Daha sonra Britanya ve Fransa ile barış antlaşması (19 Ekim 1939) imzaladı. Ancak bu anlaşmada Türkiye'nin bir savaş durumunda tarafsız kalmasını sağlayacak boşluklar da vardı. Ankara, Nazilerden gelebilecek bir işgal tehdidini savuşturmak için, Sovyetler Birliği'ne karşı Nazi saldırısından birkaç gün önce, 18Haziran 1941'de, Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı imzaladı. Türkiye daha sonra,

23 Şubat 1945'te, Birleşmiş Billetler'e katılma şartını yerine getirmek için Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etti.

Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması 1945'te Stalin'in kaba ve baskıcı tavırları nedeniyle geçersiz hale geldi. Ancak toprak ya da Boğazlar'ın ortak savunulması için (sık sık iddia edildiği gibi) herhangi bir resmi Sovyet talebi olmadı; bu türden taleplerin öne sürüldüğü hiçbir müzakere yapılmadı. Bu noktada Türkiye dış politikasını Batı'ya yönelerek değiştirmeye karar verdi. Moskova ile yapılacak bir antlaşma bu türden ilişkilerin geliştirilmesini imkânsız hale getirecekti.

Batı'ya yönelme ülke içinde çok partili sistemin kurulmasını ve ekonomi politikada devletçilikten uzaklaşmayı gerektiriyordu. Devletin, burjuvazinin tasarladığı ölçekte ekonomik büyümeyi finanse edemeyecek kadar yoksul olduğu düşünülüyordu. Yabancı yatırım ve yardımın hızlı büyümenin yegâne kaynağı olduğu düşünüldü. Dış yatırım sürece Marshall Planı'ndan sağlanan fonlarla başlatıldı ve Türkiye'nin askeri olmanın yanı sıra ekonomik olarak da her zaman değer verdiği NATO'ya katılmasından sonra da devam etti.

Soğuk Savaş (ve daha sonra NATO) 1945'ten sonra Türk siyasal hayatının rehber ilkleri haline geldi ve detanta yönelik her hareket, Ankara'da travmatik bir etki yarattı. Antikomünizm bir halk olarak Türkleri tanımlıyor ve ulusun bütün öncelikleri buna göre belirleniyordu. 1964 Kıbrıs kriziyle birlikte bu ruh hali değişmeye başladı ve Başkan Johnson'ın Başbakan İsmet İnönüK'ye mektubu açığa çıktığında, Birleşik Devletler'e tepki duyuldu. Johnson, Türkiye'yi, Kıbrıs'a müdahale etmesi ve Moskova'nın karşı önemler alması halinde NATO'ya güvenmemesi yolunda uyarıyordu.

Bu şok, hükümetin dış politikasını gözden geçirmesine yol açtı. Sonuç olarak Türkiye NATO içinde Avrupa çizgisini iz-

lemeye karar verdi. Türkiye her şeyden önce ittifak içinde hızla güçlü bir blok olarak ortaya çıkmakta olan Avrupa'nın bir parçasıydı. Avrupa topluluğunun içindeki çeşitli kurumlarla bağlantıları vardı ve nihai amacı AET üyesi olmaktı. Ülkenin çıkarı, ittifak içinde azami esnekliği göstererek Avrupa ile Birleşik Devletler arasında dengeli bir tutumu sürdürmekti.

Bu durum 1960'ların sonundan beri değişmemiştir. Genel olarak belirtmek gerekirse, 1980'den önce siyasal partiler Avrupa ile olan ilişkileri vurgulama eğilimindeydiler; Sosyal Demokratlar Sosyalist Enternasyonal'e katılırlarken, tutucu Adalet Partisi, İslam'a sözde bağlı olmasına rağmen, Avrupa Hristiyan Demokrat Partisi ile ilişki kurdu. Sadece Silahlı Kuvvetler belirsiz bir Amerikan yanlısı tutumu sürdürdü.

Eski Sovyet bloğunda meydana gelen devrimler Türkiye'nin resmi çevrelerinde büyük bir huzursuzluğa yol açtı. Bir kuşak boyunca siyasal hayatı tanımlayan ilkeler ansızın iflas etti. Komünizme (ya da her türlü merkez sola) duyulan düşmanlık içi boş ve samimiyetsiz bir tutumdu. Nitekim Türkiye'nin çevresindeki ülkeler hızla çoğulculuğa ve demokrasiye yönelirken, Ankara eski tutumunu sürdürmekte zorluk çekmekteydi.

Eski tarzları değiştirmek asla kolay olmamış ve tutucular ülke içinde statükoyu korumayı tercih etmişlerdir. Ancak Türkiye'nin çevresinde devrimler sürerken statükoyu korumanın imkânsız olduğu görüldü. Nitekim, din propagandasını yasaklayan yasanın yanı sıra anti-komünist yasalar da -Ceza Yasası'nın 141 142 ve 146. Maddeleri- kaldırıldı. Birleşik Komünist Partisi'nin, biraz taciz edilerek de olsa, kurulmasına izin verildi. Soğuk Savaş'ın sona ermesi siyasal hayatın liberalleşmesine yol açtı. Güneydoğudaki Kürt isyanı ya da kentlerdeki siyasal şiddet yeni bir askeri darbeyle sonuçlanmadığı sürece siyasal hayattaki bu liberalleşmenin hız kazanarak devam edeceği görülüyor.

Yeni dünya düzeninin niteliği, Türkiye'nin gösteceği tepkiyi, tıpkı 1945'te olduğu gibi belirleyecektir. NATO'ya ne olursa olsun Türkiye'nin Boğazlar'daki ve Avrupa ile Asya'yı birleştiren geçiş yolları üzerindeki stratejik konumu değişmeyecektir. Dünya ne kadar değişirse değişsin Türkiye daima kendisiyle ortaklık kurulmak istenen bir ülke olacaktır. Aslında Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte Türkiye'nin dış siyaset seçenekleri artmıştır.

Türkiye, Körfez Savaşı'ndan sonra Amerikan prestijinde görülen büyük artışa ve Türklerin bu ülkenin gücüne duydukları hayranlığa rağmen, Avrupa'yla ilişkilerine öncelik vermeye devam etti. Ancak bu durum daha çok Avrupa'nın Türkiye'ye nasıl davranacağına bağlıdır. Şimdiye kadar AET'nin tepkisi soğuk olmuştur. Türkiye'nin Nisan 1987'de yaptığı Ortak Pazar'a erken üyelik başvurusu geri çevrildi. Avrupalılar şimdilik Doğu Avrupa ile ve bu bölgenin kendi nüfuz alanıyla bütünleştirilmesi sorunuyla daha çok ilgileniyorlar. Türkiye zaten Avrupa'nın nüfuz alanı içinde görülüyor. Avrupalıların Türkiye konusundaki tutumu, potansiyel ortak olarak değil, müşteri olarak görülen bir ülkeye tenezzülen gösterilen bir tutumdur. Bu durumda Türkiye'nin AT'na kısa süre içinde girmesi mümkün görünmüyor. Ancak Brüksel, Türkiye'yi topluluğa tam üye yapmaksızın AT pazarına daha çok girmesini sağlayabilir ve Türk ekonomisine büyük olanaklar sağlayabilir.

Avrupa'nın reddi Türkiye'yi tecrit etmiş ve onu Washington'a dönmeye zorlamıştır. Avrupa ve Ortadoğu'da hegemonik bir rol oynamasını sağlayacak bir sistem kurmaya kararlı olan Amerika, Ankara'yla olan ilişkilerini güçlendirmiş, ancak bu Ankara'nın zararına olmuştur. İsrail ile ilişkileri geliştirmek için yapılan görüşmeler Ankara'nın, Amerika'nın tavsiyelerine uyma arzusunu gösteren bir belirti olabilir. Böylece gelecekte İsrail (ve Mısır) ile ittifak kurarak bölgede bir pax Americana (Amerikan barış -çn.) sağlama olanağı doğmuştur. İsrail ile kurulan yakın ilişkiler Türkiye'ye, Birleşik Devletler Kongresi'ndeki Grek ve Ermeni et-

kisine karşı Yahudi lobisini bir denge unsuru olarak kullanma olanağı da sağlıyor. Durum henüz belirsizliğini koruyor ve yerleşmiş bir siyasal çizgi için vakit henüz erken.

Avrupa ve Amerika Türkiye'nin başlıca iki seçeneği olmaya devam ediyor. Türkiye Avrupa'ya katılmayı başarırsa insan haklarına ve hukuk düzenine saygılı, liberal bir rejim yaratma şansını yakalayabilir. Avrupa böyle bir rejimi teşvik etme eğilimindedir. Öte yandan Amerika, zaman zaman sinik bir tutumla istikrar olarak betimlediği şey uğruna sert bir diktatörlüğü hoşgörüyle karşılamaya istekli olmuştur.

Pratikte pek mümkün görünmese de teorik olarak Türkiye, cumhuriyetin ilk yıllarında uyguladığı türden tarafsız ve bağımsız bir siyaset uygulama seçeneğine sahiptir. Yeni Avrupa'nın dışında bırakılması halinde (1918'den sonra olduğu gibi) Türkiye, Washington'la ilişkiyi fazla zorlayıcı ve zararlı bularak, eninde sonunda süper güç değilse de büyük bir güç olacağı anlaşılan, yeni, yerinden yönetimli Rus Federasyonu'na makul biçimde yaklaşabilir. Bazı Türk Stratejistleri Karadeniz bölgesinde, Türkiye, Bulgaristan, Romanya, Ukrayna ve Gürcistan arasında kurulacak bir ekonomik işbirliğinden ve bütün tarafların böyle bir işbirliğinden çok kârlı çıkacaklarından söz etmektedirler. Eski Sovyetler Birliği'nin yeni Türk-Müslüman devletleri de Türkiye'nin bölgedeki konumunu güçlendirecek büyük bir ekonomik ve siyasal işbirliği potansiyeli sağlamaktadır. Türkiye'deki laisizm ve serbest piyasa modeli de (İran'daki İslamcı ve devletçi modelin karşıtı olarak) İslam cumhuriyetleri için büyük bir önem taşımaktadır. Bu durum Ankara'ya büyük avantaj sağlayabilir.

Tarafsız bir Türkiye, Ortadoğu'da Batı ile olan bağlantısı nedeniyle asla oynayamadığı yaratıcı bir rol oynayacaktır. İslamcılar bir Müslüman Ortak Pazarı'ndan söz etmektedirler. Böyle bir bölgesel gruplaşma hızla değişen bir dünyada zorunluluk haline gelebilir. Bu projenin gerçekleşmesi halinde Türkiye girişimin

önemli bir ortağı olacaktır.

Modern Türkiye'nin tarihine bakıldığında, Türklerin en azından iki kez dünya düzeninde meydana gelen değişimlere yaratıcı biçimde uyum sağlayabildikleri sonucuna varmak mümkündür. İki Dünya Savaşı'ndan sonra, kendilerini kuşatan sorunlara çözüm bulmakta büyük bir esneklik gösterdiler. Yaşadıkları zengin deneyim sayesinde aynı şeyi bir kez daha yapacaklarından ve Türkiye'yi gurur duyulacak bir ülke haline getireceklerinden kuşkulanmak için fazla neden yoktur.

Feroz Ahmad geç Osmanlı İmparatorluğu ve modern Türkiye tarihi üzerine yıllarca süren araştırmalarından süzülüp gelen bu yapıtında, bölgede "büyüleyici ve yaşamsal önemi" olan Türkiye'yi tanımlamaya çalışmaktadır. Feroz Ahmad yapıtına ilişkin şunları söylemektedir. "... 20. yüzyılın başında Türk siyasal elitinin benimsediği 'oluşum' sözcüğüyle tanımlanabilecek süreç üzerinde durmak istiyordum. ... Türkiye çoğu kez öne sürüldüğü gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun küllerinden phonix gibi yükselmedi. Yabancı işgalcilere ve eski rejime karşı verdikleri ulusal mücadeleyi kazanan Kemalist elitin imgesi içinde 'oluştu'. Daha sonra elit gelişip olgunlaştıkça ve hem ülke içinden hem de ülke dışından gelen meydan okumaya karşı durdukça, ülkenin imgesi de değişti. Bu 'oluşum' süreci günümüzde de devam ediyor. "Tarafsız bir hakem gibi davranarak toplumsal çatışmanın dışında ve üzerinde duran statik bir yargı olma anlayışını terk eden, toplumsal değişmeye tepki gösteren ordunun, dinamik bir kurum olarak oynadığı rolleri açıklamak gerektiğini düşünüyorum. Bu olgu Türkiye'nin askeri yönetim altında olduğu 1980'lerin başından bu yana daha iyi anlaşıldı."

ISBN: 975-7380-47-